

**Чернівецький національний університет імені Юрія
Федьковича**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

Кафедра історії України

Олександр Филипчук

**«Русь і Візантія: історія, економіка,
культура (IX–XII ст.): навчально-
методичний посібник»**

Чернівці

2022

УДК 94(477) «08/12»: 326

ББК 63.3 (4укр) 4 – 6+63.3(0)45 – 6

Друкується за ухвалою вченої ради факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол №10 від 30 червня 2022 року).

Рецензенти:

Скорейко Г.М. – кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

Христан Н.М. – кандидат історичних наук,
асистент кафедри історії України
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

Филипчук О.М. *Русь і Візантія: історія, економіка, культура (IX-XII ст.): навчально-методичний посібник; навчально-методичне видання.* Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2022. 153 с.

У навчально-методичному посібнику викладені основні проблеми лекційних занять з навчального курсу «Русь і Візантія: історія, економіка, культура»; проаналізовано ключові проблеми підготовки до практичних робіт з курсу. У виданні подані вибрані лекції до курсу «Русь і Візантія: історія, економіка, культура». Навчально-методичний посібник адресований студентам першого курсу спеціальності 032 «Історія та археологія».

© Филипчук О.М., 2022

1. Загальна інформація про навчальний курс

Навчальний курс «Русь і Візантія: історія, економіка, культура (IX-XIII ст.)» є вступом до масштабних проблем і тем візантійської та руської історії (середньовічної та пост візантійської) з наголошенням на особливостях культурних контактів. Він надає необхідні ресурси для критики популярних концепцій і схем русько-візантійських відносин та їх відображення в сучасній історіографії. З-поміж усіх напрямів вивчення візантійської цивілізації (у всіх її проявах) студії над світом відносин імперії з сусідніми народами традиційно займають важливе місце в сучасних дослідженнях. Це пояснюється не стільки винятково вагомою роллю візантійської культури для всієї середньовічної історії Східної Європи, але й виходить далеко за межі, власне, культурних феноменів, які значно пережили час існування Візантійської імперії. Історія середньовічної Русі дозволяє простежити як безпосередні форми візантійського впливу тут на практиці, так й поглянути настільки далеко заходила візантинізація окремих інститутів, в тому числі й політичної культури. Перечитання політичних, економічних та культурних контактів Русі з Візантією (середина IX - середина XIV ст.) стимулює написання нового нарративу їх відносин.

Предмет науки дисципліни охоплює складний та зрештою маловивчений, не лише у українській, але й у зарубіжній історіографії, період на час якого припало саме становлення ранньої Русі, християнізація та як наслідок чого, перетворення скандинаво-слов'янської держави у, власне, слов'янську. Не менш важливим є те, що саме в очах сучасників, зокрема візантійських істориків і хроністів, сама поява народу русів, їх політичної організації у Середньому Подніпоров'ї була пов'язана із комплексом політичних, і економічних взаємин з Константинополем. Ці стосунки не обмежувалися лише війнами, нападами, піратством і

грабунками, але й носили також форми мирного характеру, які полягали у торгівлі русів та константинопольських ринках. Русько-візантійські договори, які дійшли до нас у пізніх літописних сводах являються самі тими прекрасними документами, які проливають світло на зовсім овіяні мороком перші кроки становлення влади руського князя у Східній Європі, організацію давньоруського княжого роду та його роль у християнізації Русі.

Надто важливим видається те, що завдяки наверненню у християнство східного обряду, давньоруські князі увійшли до так званої «візантійської сім'ї» держав. Ланки, які скріплювали «сім'ю» лежали у площині матримоніальної політики, союзної допомоги, права та церкви. Тому повністю виправдано звернення до матримоніальних союзів між давньоруськими князями та візантійськими імператорами протягом XI-XII ст, їх значення для давньоруського суспільства. Не віддільною від політичної історії, є трансляції візантійської культури на Русь. Ця дражлива для недавнього часу (радянської літератури) проблема залишається надто дискусійною на сьогодні. Визначення кола перекладної літератури та, що головне, часу виконання перекладів візантійської літератури дозволить перейти від постулованих у літературі міфів до критично осмислених результатів. Додатково у центрі нашої уваги буде трансляція ідеї історіописання з Константинополя до Києва та поява справжніх шедеврів середньовічної літератури – «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повість минулих літ» та «Поучення» князя Володимира Мономаха.

Названа дисципліна вивчається студентами 1-курсу (спеціальність – «історія та археологія») в другому семестрі. Складається з двох змістових модулів та модуль-контролю (залік).

Мета: ознайомити з основними положеннями курсу, а саме: навчити працювати з середньовічними як писемними джерелами (хроніками, історіями, хронографіями, анналами та ін.), так й матеріалами візантійської сфрагістики та нумізматики.

2. Вибрані лекції з курсу «Русь і Візантія, IX-XIII ст.»

ЛЕКЦІЇ (1-7)

Лекція 1. Похід русі на Константинополь в 860 р. «Брюсельська хроніка».

У 1894 р. бельгійський вчений Франц Кюмон опублікував знайдений ним *codex* 11376 Королівської бібліотеки Брюселя, який датується кінцем XIII ст¹. Більшу частину рукопису займає *Синопис* Костянтина Манассі та *Хронографія* патріарха Никифора. Текст, який починається на fol. 155 і завершується на fol. 165, отримав цілком умовну назву – *Брюсельська хроніка*². Її жанр близький до так званих малих візантійських хронік, де спостерігаємо список правителів із зазначенням часу їх правління та інколи окремих подій, які відбулися у цей час. Хроніку можна умовно розділити на декілька частин: список римських імператорів, візантійські імператори до кінця аморійської династії, імператори македонської династії до імператора Романа III Аргіра³. У другій частині, зокрема, у пасажі про правління Михаїла III (843-867) хроніст згадує похід русів на Константинополь. Утім, на відміну від інших візантійських історичних творів, він наводить повне датування цього походу – 18 червня 860 р⁴. Така обставина одразу ж визначила надзвичайну важливість *Брюсельської хроніки* серед нечисельних

¹ *Anecdota Bruxellensia, I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376*, ed. par Franz Cumont (Gand, 1894), 7-15 (опис рукопису). Нове кодикологічне дослідження рукопису: Andreas Külzer, “Studien zum Chronicon Bruxellense”, *Byz.* LXI (1991), 417-420, виправлення до видання Кюмона, 425.

² *Anecdota Bruxellensia*, 16-34 (текст).

³ *Anecdota Bruxellensia*, 16-18.10 (перша частина), 18.12-33.21 (друга частина), 34.1-23 (третя частина). Про жанр малих візантійських хронік див. Peter Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken* (Wien, 1977) [CFBH, XII/2], Bd. 2., 27-52.

⁴ *Anecdota Bruxellensia*, 33.15-21.

джерел з ранньої історії Русі. Її повідомлення дозволило свого часу припинити напрочуд тривалу дискусію про час першого походу русів на Константинополь⁵. Наступні дослідження над *Брюсельською хронікою*, зокрема, Андреаса Кюльцера та Петера Шрайнера дозволили з'ясувати можливе коло джерел хроніста. Особливо це стосується праці Андреаса Кюльцера, який детально зупинився на другій частині хроніки, у тому числі й на повідомленні про похід русів на Константинополь. Згідно його спостережень, інформація про дату походу русів була взята із певної локальної хроніки, яка не дійшла до нашого часу, але була доступною для автора *Брюсельської хроніки*⁶. Такої ж думки й Петер Шрайнер, який додав, що це локальне джерело хроніст використовував до часу імператора Василя I⁷. Якщо погодитися із цими припущеннями, приходиться враховувати декілька ймовірних шляхів використання інформації цієї локальної хроніки. Оскільки запис про похід русів у цьому джерелі належав безсумнівно сучаснику подій, то, відповідно, друга частина *Брюсельської хроніки* була написана у 860-х рр. З іншого боку, вже важче стверджувати про те, що ця локальна хроніка була доступна тому ж хроністу, який підготував третю частину хроніки, доведеної до 1030-х рр. Остання пропозиція вимагає більшого аніж це є допустим припущення, що ця гіпотетична локальна хроніка була доступна для хроніста XI (?) ст., і оминула всіх без винятку візантійських авторів, котрі писали про перший похід русів. Зрештою, немає уповненості в іншому, а саме – що друга і третя частини хроніки були написані у різний час. Петер Шрайнер, який наголошував саме на різночасовості роботи хроністів над другою і третьою частинами хроніки як аргумент навів лише певний структурний збій. Ім'я імператора Василя

⁵ Carl de Boor, "Der Angriff der Rhos auf Byzanz", *BZ* 4 (1895), 445-466; детальний бібліографічний огляд дискусії див. Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках, *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2000. М., 2003. С. 8-12.

⁶ Andreas Külzer, "Studien zum Chronicon Bruxellense", 428-447, про напад русів, 446-447.

⁷ Петер Шрайнер, *Miscellanea byzantino-russica*, *BB*. 1991. Т.52. С. 152; Peter Schreiner, "Ein wiederaufgefundener Text der Narratio de Russorum conversione und einige Bemerkungen zur Christianisierung der Russen in byzantinischen Quellen", *Byzantinobulgarica* 5 (1978), 297-303; передрук: Peter Schreiner, *Studia Byzantino-Bulgarica* (Wien, 1986), 3-9.

згадано як у статті про Михаїла III, так й приділено окреме місце на початку третьої частини⁸. Останнє дало підстави Петеру Шрайнеру вважати, що їх співправління згадано двічі і, таким чином, є цілком очевидним шов між двома частинами. Звідки, на його думку, «замітка про Русь» належить не редактору, який працював у XI ст., а відноситься до періоду безпосередньо імператора Михаїла III⁹. Проте як видається, цей «шов» не є очевидним. Враховуючи те, що текст дійшов до нас у пізньому рукописі, дві згадки про Василія цілком можуть відображати лише уважність пізнішого переписувача, який намагався з'єднати до купи частини хроніки, зокрема, другу і третю. Коли друга частина хроніки стала предметом студії Андреаса Кюльцера, то третя (імператори македонської династії) залишається маловивченою.

У цій роботі спробуємо проаналізувати інформацію третьої частини хроніки, що дасть ймовірну можливість наблизитися до відповіді на декілька важливих питань: коли була написана хроніка, чому ж хроніст помістив пасаж про похід русів і якими джерелами він скористався?

Третя частина *Брюсельської хроніки* найменш об'ємна. Вона розпочинається із правління імператора Василія I і завершується на правлінні Романа Аргіра. Хроніст лише зрідка доповнює сухий перелік років правління імператорів, додаючи як коментар окремі подробиці, які можуть стосуватися походження імператора, його родинних стосунків щодо попереднього правителя:

μς'. Βασίλειος ἐκ Μακεδόνων μετὰ Μιχαήλ ἔτος ἐν μῆνας δ' καί μόνος ἔτη ιθ' παρὰ ἡμέρας κδ'.

μζ'. Λέων ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἔτη κς' παρὰ ἡμέρας γ'.

μη'. Ἀλέξανδρος ὁ αὐτάδελφος αὐτοῦ ἔτος ἐν ἡμέρας κδ'.

μθ'. Κωνσταντῖνος υἱὸς Λέοντος ὁ Πορφυρογέννητος σὺν τῇ μητρὶ αὐτοῦ ἔτη ε'· οὗτος δέ ἐστιν ὁ γεννηθεὶς ἐκ τῆς γυναικὸς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ.

⁸ *Anecdota Bruxellensia*, 33.15-16-34.1.

⁹ Петер Шрайнер, *Miscellanea byzantino-russica*, ВВ. 1991. Т.52. С. 152.

ν'. 'Ρωμανὸς σὺν Κωνσταντίνῳ τῷ ἑαυτοῦ γαμβρῷ ἔτη κς'.

να'. Κωνσταντῖνος σὺν τῷ υἱῷ αὐτοῦ 'Ρωμανῷ ἔτη ιε' παρὰ ἡμέρας κζ'.

νβ'. 'Ρωμανὸς ὁ υἱὸς Κωνσταντίνου ἔτη γ' μῆνας γ'.¹⁰

Из наведеного фрагменту бачимо, що доповнення як таке з боку хроніста мало місце лише у випадку з імператором Констянтином VII. Для нього, мабуть, було важливим згадати його порфірородне походження, зауваживши при цьому, четвертий шлюб імператора Лева VI Мудрого. Ця дражлива тема сімейного життя Лева VI вимагала свого часу від імператора Констянтина VII постійно апелювати до свого порфірородного походження.

Для правління Никифора II Фоки хроніст вважає за потрібне згадати обставини його смерті:

νγ'. Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς ἔτη ς' μῆνας γ' ἡμέρας κζ'· ὅς καὶ ἐσφάγη ἐν τῷ παλατίῳ ἔσωθεν τοῦ κοιτῶνος αὐτοῦ.

νδ'. 'Ιωάννης ὁ Τζιμισχῆς ὁ τὸν Νικηφόρον ἀνελὼν ἔτη ς' ἡμέρας λ'.¹¹

Його слова про вбивство імператора у його ж спальні потребують пояснення. Марно гадати чому хроніст вирішив зазначити з-поміж інших лише смерть Никифора, – через її жахливість, безпечність імператора або ж інші, малозрозумілі для нас причини. Оскільки оповідь про смерть імператора Никифора являлася дуже популярним сюжетом візантійської історіографії, її відлуння у *Брюсельській хроніці* могло бути викликане декількома можливостями, а саме: хроніст міг знайти у своїх джерелах детальну розповідь про вбивство імператора Никифора або ж він міг скористатися усними переказами. Останнє припущення дуже залежить від часу коли саме писав хроніст. Зрештою, понівечене тіло імператора Никифора було забрано зі спальні і виставлено на загал, де його міг спостерігати кожен¹². Тому усні оповіді про смерть імператора безперечно включали інформацію про те, що його було вбито у власній спальні.

¹⁰ *Anecdota Bruxellensia*, 34.1-11.

¹¹ *Anecdota Bruxellensia*, 34.12-15.

¹² Leonis Diaconi, 90-92; Michaelis Pselli, *Historia Syntomos*, 104-105.

Неспротив вбивцям імператора становив основу для культу Никифора, що мало не призвів до його канонізації¹³. Попри її невдачу, оповідь про імператора Никифора була популярна й набагато пізніше. Свідченням чого ж повісті про його вбивство, які напрочуд насичені фольклорними сюжетами¹⁴. Не виключено, що хроніст у залежності від часу своєї роботи над текстом, міг скористатися й ними.

Завершується третя частина іменами імператорів Василя II, Константина VIII та Романа III Аргіра:

νε'. Βασίλειος ὁ νέος ὁ Βουλγαρκοτόνος πορφυρογέννητος καὶ τροπαιοῦχος, φιλοπόλεμος ὢν καὶ φιλόχρυσος, πολλὰ κατεργασάμενος κατὰ τοῦ Βουλγάρων ἔθλους ἔτι δὲ καὶ κατὰ ἐτέρων πολλῶν τροπαῖα καὶ νίκας βασιλεύει σὺν Κωνσταντίνῳ αὐτοῦ ἔτη ν'.

«Василій молодший, Болгаробійця народжений у порфірі, переможець, любитель війни і багатства, здобув багато тріумфів і перемог над болгарським народом та багатьма іншими, правив разом із своїм братом Константином більше 50-ти років».

νς'. Κωνσταντίνος μόνος ἔτη τρία.

νζ'. Ῥωμανὸς ὁ τούτου γαμβρὸς ὁ λεγόμενος παρωνύμως Ἀργυρόπουλος χρηστὸς τοῖς ἤθεσι καὶ σοφὸς τῷ λόγῳ ἔτη ε' μῆνας ε'.¹⁵

Як бачимо, правлінню Василя II хроніст приділив найбільше місця. Серед епітетів, якими він наділяє імператора є й «порфірородний» (πορφυρογέννητος) і «переможець» (τροπαιοῦχος), а його пристрась до війни і багатства отримує важливе пояснення: імператор здобув багато трофеїв над різними народами. Зокрема, над болгарами. Звідки хроніст називає імператора Василя II – болгаробійцею (Βουλγαρκοτόνος). Слово

¹³ Иванов С.А. Несколько замечаний о византийском контексте Борисоглебского культа, *Борисо-Глебский сборник. Collectanea Borisoglebica*, под ред. К. Цукермана (Paris, 2009), 355-364.

¹⁴ Сырку П. *Византийская повесть об убиении императора Никифора Фоки*. СПб, 1883.

¹⁵ *Anecdota Bruxellensia*, 34.16-23.

Βουλγαρκότονος щодо Василя II не вживають автори XI-середини XII ст. Михаїл Пселл, Михаїл Атталіат та Анна Комнін зазначають виключно «порфірородний», а епітет «болгаробійця» зазначений у списку поховань імператорів, які вміщені у *Патрія* та *De cerimoniis*¹⁶. Згідно дослідження Пола Стефенсона, який спеціально зупинився на появі слова Βουλγαρκότονος у візантійській літературі, «болгаробійця» *Патрія=De cerimoniis* являється пізньою припискою, зробленою можливо у другій половині XIII ст.¹⁷. Першим візантійським автором, який вживає слово Βουλγαρκότονος був Никита Хоніат, а вслід за ним Николай Месаріт та інші¹⁸. Як стверджує Пол Стефенсон до 1261 р. легенда про імператора Василя була встановлена: більшість із авторів, які писали свої тексти після середини XIII ст. називають Василя «болгаробійцею»¹⁹.

Як же бути із повідомленням *Брюсельської хроніки*? Чому хроніка передає поняття, які, як видається, отримали популярність значно пізніше, ніж час написання хроніки? У такому разі, хроніка являється першим візантійським твором, де зустрічається ідентифікація імператора Василя як «болгаробійці», або ж вона написана (проредагована) значно пізніше, ніж це пропонується вважати у літературі. Не викликає сумніву те, що слово «болгаробійця» актуалізували візантійсько-болгарські війни останньої третини XII ст.²⁰. Виглядає малоімовірним у світлі мовчання вищезгаданих візантійських авторів, що у середині XI ст. воно мало вже усталене вживання у візантійській літературі²¹. Це змушує нас відкинути першу із можливостей і перейти до інших, а саме – третя частина *Брюсельської хроніки* являє собою текст не другої третини XI ст., а написана значно пізніше, ближче до кінця

¹⁶ Michael Psellos, *Chronographie*, I, 76; Michaelis Attaliothae, *Historia*, 229; Annae Comnenae, *Alexias*, 162; *De cerimoniis*, 642-646.

¹⁷ Paul Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer* (Cambridge, 2003), 77-80.

¹⁸ *Nicetae Choniatae historiae*, 368; G. Downey, "Nikolaos Mesarites: description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople", *Transactions of the American Philosophical Society*, 47/6 (1957), 892.

¹⁹ Paul Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, 95.

²⁰ Paul Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, 90-92.

²¹ На користь цього може свідчити лише вживання слова Βουλγαρκότονος у списку поховань імператорів у *De cerimoniis*.

XII ст. та інакше, хроніка написана у другій третині XI ст. і містить пізніші інтерполяції до яких й слід віднести іменування Василя II «болгаробійцею». Чи лише «болгаробійця» є пізньою інтерполяцією?

Похід русів – єдина подія із правління імператора Михаїла III, яку зазначив автор *Брюсельської хроніки*. Після обов'язкової для вибраного ним жанру вказівки часу правління та співправління, хроніст переходить до нападу русів:

με΄ Μιχαήλ υἱὸς Θεοφίλου σὺν τῇ μητρὶ αὐτοῦ Θεοδώρᾳ ἔτη δ΄, καὶ μόνος ἔτη ι΄, καὶ σὺν Βασιλείῳ ἔτος ἔτος ἓν μῆνας δ΄· ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας μηνὶ Ἰουνίῳ ιη΄, η΄, ἔτους ςτξη΄, τῷ ε΄ ἔτει τῆς ἐπικρατείας αὐτοῦ ἦλθον ῥὼς σὺν ναυσὶ διακοσίαις, οἱ διὰ πρεσβειῶν τῆς πανυμνήτου Θεοτόκου κατεκυριεύθησαν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν καὶ κατὰ κράτος ἠττήθησάν τε καὶ ἠφανίσθησαν. («Михаїл, син Феофіла – 4 роки з своєю матір Феодорою, 10 років один, рік і 4 місяці з Василієм. У його правління, 18 числа червня місяця, 8 [індикту] в 6368 року, у 5 рік його правління прийшли роси на 200 кораблях, які, проханнями Всехвальної Богородиці, були християнами підкорені, повністю переможені і знищені») ²².

Окрім повної дати події, хроніст, на жаль, не вказує багато подробиць. Серед останніх можна виокремити його увагу до кількості кораблів русів, а також до фіналу їх кампанії. Згідно його слів, руси були повністю розбиті і знищені. Настільки такий опис походу русів *Брюсельської хроніки* співпадає з іншими візантійськими текстами про цю подію? У різних списках групи хронік Симеона Логофета, як й у *Брюсельській хроніці*, йдеться про 200 кораблів русів ²³. Прикметно, що цієї інформації не має у хроніці, включеній

²² *Anecdota Bruxellensia*, 33.15-21.

²³ *Symeonis magistri et logothetae chronicon*, ed. S. Wahlgren (Berlin-New York, 2006) [CFHB, 44/1], 245-247.

до праці Продовжувача Феофана²⁴. Не має її також в інших, пізніх хронографічних повідомленнях²⁵. Слова *Брюсельської хроніки* про допомогу Богородиці, також знаходять відголос у тексті Симеона Логофета. Якщо у ньому читаємо про бурю, яка завдяки заступництву Богородиці несподівано знялася у морі і потопила кораблі русів, то хроніст нічого не говорить про бурю, а зауважує лише повне знищення русів як таких. Зрештою, у Симеона Логофета частина русів, хоча й невелика, повертається додому²⁶. Текст Симеона Логофета являвся важливим джерелом знань більшості пізніших візантійських авторів, які писали про похід русів.

Чим був автор БХ один з них? Звичайно, його подробиць опису походу не вистачає, щоби однозначно дати відповідь на це запитання. Однак те, що БХ не подає інших подробиць, окрім тих, які читаються також й у Симеона Логофета повинно особливо насторожувати. Більш того, у БХ йдеться про повний розгром русів. Незважаючи на глорифікацію війни з русами, інші візантійські автори, у тому числі й сучасники подій такі як патріарх Фотій, нічого не говорять про повне винищення війська русів. Таке уявлення БХ цілком узгоджується із думкою про пізній час написання хроніки. У результаті чого, вцілому успішний похід русів хроніст перетворив у катастрофу. Якщо ж запис про похід русів зроблений хроністом зі слів Симеона Логофета, що як бачимо цілком можливо, то звідки ж він запозичив повну дату походу, якої звісно не має у цьому джерелі? Враховуючи, що ця повна дата являється унікальною для всього тексту БХ, тоді малоімовірним виглядає припущення про її походження із хроніки, яка не дійшла до наших днів.

Вже знаючи про відносно пізнє походження БХ, наявності там понять пізнішого часу, не виключено, що повна дата нападу русів належить до групи останніх. Її наявність свідчить не про хроніку, звідки вона була започена, а

²⁴ *Theophanes continuatus*, 196.6-15.

²⁵ *Ioannis Scyl.*, 107.

²⁶ *Symeonis magistri et logothetae chronicon*, 247.

про компіляторський хист хроніста, котрий вирахував дату походу русів, випередивши таким чином наукові дискусії модерного часу.

Лекція 2. Русь у візантійській агіографії IX-X ст.

Житіє святого Георгія, єпископа Амастриди належить до хрестоматійної колекції текстів з ранньої історії Русі²⁷. Попри невеликий об'єм інформації про русів, його роль та, здається, значення для дисципліни виходять далеко за межі глухого відгону візантійської агіографії про напад невідомого, жахливого і неймовірно жорстокого народу русів на Амастриду. Фрагмент про русів, незважаючи на величезну традицію тлумачень, припущень, виправданих і не дуже кон'єктур, все ще, як я постараюся показати, потребує перечитання. У межах цієї роботи пропоную звести його до дослідження декількох надто важливих проблем, які з легкістю можна об'єднати у більш масштабні: який саме похід русів описав автор чи, скоріше, редактор *Житія*; чи існують сліди пізньої редакторської правки; коли ж сформувалося уявлення про «правителя русів» у візантійській літературі IX-X ст.? Перш ніж перейти до студій над вищевказаними питаннями, погляну спочатку на драматичну історію «боїв» за *Житіє* у літературі.

Житіє дійшло до нас, як це нечасто буває у візантійській літературі, лише в одному рукопису *Paris.gr.1452*, що датується X ст.²⁸. Тут було б ризикованим пускатися у розмірковування щодо популярності чи непопулярності твору у візантійському суспільстві. Відсутність інших списків стримує фантазію. Текст *Житія* став відомим у 1658 р., коли Іоанн Боланд та Годфрід Геншен помістили його у латинському перекладі у своїх

²⁷ Перший варіант дослідження був опублікований: *VIЖ*. 2012. № 2. С. 173-189.

²⁸ François Halkin, *Manuscrits grecs de Paris. Inventaire hagiographique* (Bruxelles, 1968), 161; *Bibliotheca hagiographica graeca*, ed. F. Halkin (Brussels, 1957), №. 668-668e; Alexander Kazhdan, "George of Amastris", *OBD*, 2, 837; також див. статті: Raymond Janin, *Bibliotheca sanctorum* (Rome, 1961-70). Т.6., 533; Roger Aubert, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* (Paris, 1984). Т.20. 584. Склад рукопису див. http://pinakes.irht.cnrs.fr/rech_oeuvre/resultOeuvre/filter_auteur/5570/filter_oeuvre/5059. (07.02.2013).

знаменитих «*Acta Sanctorum*»²⁹. Хоча видавці одразу ж вказали на фрагмент про русів, ні в кого із домодерних вчених ця інформація інтересу не викликала. Це тривало до того часу, коли за ініціативи Ф. Круга було складено приблизний список візантійських джерел, важливих для давньоруської історії. Пошук хоча б якихось нових, археографічних матеріалів служив розв'язанню головної проблеми як на той час – проблеми походження русі³⁰.

Втягненню у вир суперечок між так званими норманістами і антинорманістами *Житіє* завдячує А. Горському³¹. Саме його коротка замітка «Про похід русів на Сурож» спонукала автора «катехізису норманізму», видатного вченого Е. Куніка на написання спеціальної статті про похід русів у *Житії*. У всьому проникливий і прискіпливий до джерелознавчих тонкощів Кунік спочатку, вслід за А. Горським, помилково ототожнив напад на Амастриду із інформацією ще одного джерела про ранні походи русів – *Житія* св. Стефана Сурожського, легендарна та недостовірна інформація якого й досі бентежить думки вченої спільноти³². Пізніше в окремій статті Е. Кунік, порівнявши вже відомі на той час дві гомілії *На*

²⁹ Васильевский В.Г. *Труды*. В 4-х тт. Пг., 1915. Т.3. *Русско-византийские исследования. Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского*. С.I-XI.

³⁰ Медведев И. *Петербургское византиноведение*. СПб., 2006. С. 15-16. «Відкриття» Візантії у Російській імперії, на жаль, поки не стало темою важливою для сучасної історіографії. Як результат, спостерігається деяка різнобічність підходів до вивчення початків «великої проблеми», що зводиться до окремого розгляду публікації візантійських джерел наприкінці XVIII ст. і зростанням напруги довкола теми походження русі. Заслуговує на увагу питання залежності інтерпретацій ранньої історії від існуючих колекцій середньовічних текстів, спеціально підібраних до цієї теми.

³¹ Горский А. О походе руссов на Сурож, *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1844. Т.1. С. 195-196.

³² Е. Кунік, *Die berufung der schwedischen rodsen durch die Finnen und Slawen (St-P., 1844)*, 346; О. Pritsak, "At the Dawn of Christianity in Rus': East Meets West", *Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine*, ed. О. Pritsak, I. Sevcenko, M. Labunka (Cambridge, Mass. 1990) . [Harvard Ukrainian Studies. 1988/1989. Vol. XII-XIII], 87-113; Прицак О. Схід зустрічає Захід, Прицак О. *Походження Русі*. Т.ІІ. *Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія*. К., 2003. С. 824-854; Литаврин Г.Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX-начало XII в.)*. СПб., 2000. С. 32-36. Повідомлення про похід русів міститься виключно у слов'янському перекладі *Житія* св. Стефана Сурожського, створеному у Новгороді у XV ст. (S. Ivanov, "The Slavonic Life of Saint Stefan of Surozh", *La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar*, ed. С. Zuckerman (Paris, 2006), 109-171, рукописна традиція, 110-111). Попри впевність В.Г. Васильєвського у історичності цього епізоду *Житія*, все ж вона свідчить лише про маніпуляцію історії, яку здійснювали новгородські книжники впродовж XV ст. Сюжет походу новгородського князя Бравлина та його хрещення якнайкраще підходив для цього. Недавні намагання П.В. Кузенкова відшукати історичне підґрунтя для такого походу і довести реальність вождя русів Бравлина не містять нових аргументів (так, автор, вслід за Е. Куніком та О. Прицаком, виводить ім'я Бравлина як учасника міфічної битви під Браваліром!) і додає мало до проблеми (Кузенков П.В. Из истории начального этапа византийско-русских отношений, *Исторический вестник*. 2012. Т.1. С. 54-60.

напад росів і Окружне послання патріарха Фотія із описом русів *Житія*, зробив блискуче текстологічне відкриття: невідомий автор *Житія* використовував твори Фотія³³. Оскільки Фотій описав напад русів від 18 червня 860 р., то, очевидно, написання самого *Житія* мало відбутися вже після цих подій.

Такі результати дослідження Куніка викликали критику В.Г. Васильєвського – автора *editio princeps Житія* св. Георгія, єпископа Амастриди. У своїй класичній роботі видатний візантиніст намагався показати, що цей твір відноситься до доби іконоборства, а також належить до пера відомого агіографа Ігнатія Диякона³⁴. Оскільки *curriculum vitae* Ігнатія не виходить за межі 770-х – 848 рр.³⁵, то така атрибуція призвела до наступних проблемних моментів: коли б не написав *Житіє* Ігнатій, на початку своєї кар’єри чи наприкінці, його фрагмент про русів є першою згадкою про них у візантійській літературі. Більш того, їх похід при такій інтерпретації відбувся щонайменше на декілька десятків років раніше від знаменитого походу 860 р., нагадаю, від якого руси отримали своє ім’я, а сам фрагмент про русів

³³ E. Kunik, “Der Raubzug und die Bekehrung eines Russenfürsten, nach der Biographie des Bishofs Georg bon Amastris”, *Bulletin de la classe historico-philologique de Saint-Petersbourg*, 1845. №3. 33-48.

³⁴ Васильевский В.Г. Труды. В 4-х тт. Пг., 1915. Т.3. *Русско-византийские исследования. Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского*. С.I-CXLI, текст, С. 1-71. Див. також перевидання: Васильевский В. *Избранные труды по истории Византии (Труды В.Г. Васильевского)*. В 2-х книгах (4-х томах). М., 2010. Кн.2. Т.3. С. 9-153, текст, С. 304-398.

³⁵ Про біографію Ігнатія Диякона див. у виданні його листів, *The Correspondence of Ignatios the Deacon*, ed. C. Mango (Washington, 1997); щодо оцінки його внеску до візантійської агіографії див. S. Efthymiadis, “New Developments in Hagiography: the Rediscovery of Byzantine Hagiography”, *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21–26 August 2006, vol. I, Plenary Papers*, ed. Elizabeth Jeffreys (Aldershot, 2006), 157-71 [= *Hagiography in Byzantium: Literature, Social History and Cult* Variorum Reprints (Farnham 2011), I]. Літературна спадщина Ігнатія велика і включає *Житіє* патріарха Никифора [*BHG* 1336-7] (*Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, ed. C. de Boor (Leipzig 1880), 139-217, англ. переклад: *Byzantine defenders of images*, ed. Alice-Mary Talbot, 25-142), написане ймовірно після 842 р. Також *Житіє* паріарха Тарасія написане між 842 і 845 рр. (St. Efthymiadis, *The Life of the patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon (BHG 1698). Introduction, text, translation and commentary* (Aldershot 1998) [(BBOM 4.), текст, 65-168) і більш ніж ймовірно *Житія* Григорія Декаполіта [*BHG* 711], яке було складене близько 845 р. (G. Makris, *Ignatios Diakonos and die Vita des hl. Gregorios Dekapolites. Edition and Kommentar. Mit einer Übersetzung der Vita von M. Chronz* (Stuttgart 1997) [Byz. Archiv 17].

Життя є синхронний повідомленню «*Annales Bertiniani*» або, навіть, передую йому³⁶.

Висновки В.Г. Васильєвського особливо радо віталися переважно у радянській історіографії ранньої Русі, властивою рисою котрої був своєрідний симбіоз слов'янофільства і націоналізму, що створив новий різновид «антинорманізму»³⁷. Причини цього являлися цілком очевидними. Похід, описаний в *Житті*, міг бути справою рук лише так званої «дорюрикової русі», яка, звісно, походила з Середнього Подніпров'я, тобто маючи слов'янське походження³⁸. Все це не заважало відправляти з Києва учасників походу. Іншими словами, *Життя* перетворилося на камінь краєугольний «антинорманізму».

Перші серйозні аргументи проти гіпотези В.Г. Васильєвського висловили Анрі Грегуар і Ж. де Коста-Луїє, які заперечували як авторство

³⁶ Ім'я несподіваного народу, котрий напав на Візантію, одразу ж стараннями патріарха Фотія було співставлено у один ряд з відомим з біблійних текстів народом «Рос». Звідки й безпосередній вплив цієї біблійної алюзії на форму написання імені русь у візантійській літературі. Вказуючи лише у *Окружному посланні* ім'я невідомого народу, патріарх вживає зворот «той самий так званий [народ] Рос» (τοῦτο δὴ τὸ καλοῦμενον τὸ Ῥῶς), що нерідко розглядають як алюзію на слова Іезикія – ἐπὶ Γῶγ καὶ τὴν γῆν τοῦ Μαῶυ, ἄρχων Ῥῶς, Μοσοῦ καὶ Θοβελ. (*Photii Patriarchae Constantinopolitani, Epistulae et Amphilochia, rec. V. Laourdas et L.G. Westerink (Leipzig, 1983), Vol.1. Epistularum pars prima. 50²⁹³⁻³⁰⁵*). Як і біблійний «князь Рош», руси, згідно Фотія, прийшли від «країв землі», також, якщо вірити більшості візантійських джерел, зазнали поразки, а Господь змиловився над обраним народом. У двох гоміліях Фотія жодного разу не цитує ці слова Іезикія, хоча зручних моментів для цього було більш ніж достатньо, як і не називає імені несподіваних ворогів. Про ім'я русь див. Соловьев А. *Византийское имя России, ВВ. 1957. Т.12. С. 135-155*; Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. С. 11-50*. Щодо хронології *Annales Bertiniani*, див. *Annales of St.-Bertin. Ninth-century histories I, ed. J. Nelson (Manchester, 1991), 44*, а стосовно часу відбуття русів з Константинополя до Ингельгайму див. Jonathan Shepard, "The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore", *Early Medieval Europe* 4 (1995), 40-60. Навіть припускаючи, що настільки масштабний напад русів, яким він описаний у *Житті* Георгія Амастридського відбувся до 860 р., повідомлення *Annales Bertiniani* явно говорить про інше, а саме дружні взаємини між русами і візантіцями у 838-839 рр. (*Annales Bertiniani, MGN. Scriptores regum Germanicum in usum scholarum, ed. G. Waitz (Hanover, 1883), 19-20*). Навряд чи вони були б такими, якщо зважати на можливість нападу русів напередодні або ж незадовго до цього часу. З іншого боку, навіть відверте бажання візантійського імператора Феофілі заручитися підтримкою русів для боротьби з арабами не мало особливого сенсу у світлі їх нападу на територію Візантії.

³⁷ Стосовно радянської історіографії ранньої Русі, див. Клейн Л.С. *Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон*. СПб., 2009.

³⁸ Липшиц Е. О походе Руси на Византию ранее 842 г., *Исторические записки*. 1948. Т.26. С. 312-331; Левченко М.В. *Очерки по истории русско-византийских отношений*. М., 1956. С. 45-50. Привиди «дорюрикової русі» й досі трапляються у літературі, щоправда вже знаходиться на маргінесі науки, а не посідають центр ваги історіографії як у недавні часи.

Ігнатія, так й загалом похід русів до 860 р³⁹. Незабаром до них приєднався А.А. Васильєв, який повторив їх твердження, що під походом русів слід мати на увазі війну 941 р⁴⁰. Зрештою, дискусія перебувала у межах одного, проте вкрай важливого питання: чи використовував автор *Житія* твори патріарха Фотія? Якщо Елен Арвейлер давала позитивну відповідь на зазначене запитання, то чого не можна сказати про Ігоря Шевченка⁴¹. У своїй блискучій статті Ігор Шевченко повністю підтримав гіпотезу В.Г. Васильєвського, підкріпивши її ще декількома аргументами, а саме наявністю спільної лексики у *Житії* св. Георгія, єпископа Амастриди із іншими творами, зокрема, *Житієм* патріарха Никифора і *Житієм* Григорія Декаполіта, які, безперечно, належать до творчості Ігнатія Диякона⁴². Також він простежив, що манера написання їх безперечно базувалася на використанні одних і тих же текстів, які, звісно, відображали коло читання агіографа, до якого входили *Laudatem Basilii Magni* Григорія Назіанзіна. На думку Ігоря Шевченка, саме з цього тексту автор *Житія* Георгія Амастридського запозичив тему вбивства таврами іноземців. З-поміж усіх виявлених запозичень і спільних місць між текстами, які приписуються Ігнатію Диякону, сюжет вбивства таврами іноземців має стосунок до руського фрагменту. Утім, слова про вбивство таврами іноземців являються стереотипними у візантійській літературі і не обов'язково говорять про певне запозичення. Тому вони не можуть слугувати аргументом, що повідомлення про русів, як таке, визначально було частиною

³⁹ G. da Costa-Louillet, "Y eut-il des invasions russes dans l'Empire Byzantin avant 860?", *Byz.* 15 (1940/1), 231-48.

⁴⁰ Alexander Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860* (Cambridge (Mass.), 1946) [The Medieval Academy of America. Vol.46], 71-89.

⁴¹ Hélène Ahrweiler, "Les relations entre les Byzantines et les Russes au IX siecles", *Bulletin d'information et coordination*. 1971. Vol.5, 44-70.

⁴² Ihor Ševčenko, "Hagiography of Iconoclast Period", *Iconoclasm. Papers given on the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*. 1975. University of Birmingham, ed. A. Bryer, J. Herrin (Birmingham, 1975), 113-133= Ihor Ševčenko, *Ideology, letters and culture in the Byzantine World* (London, 1982) [Variorum, V]. У додатку до статті (24-27), Ігор Шевченко привів п'ять схожих пасажів з *Житія* Никифора і *Житія* Георгія Амастридського, а також одну між *Житіями* Георгія та *Житієм* Григорія Декаполіта. В останньому випадку бачимо цитування твору Григорія Назіанзіна *Laudatem Basilii Magni*, що показав свого часу П. Нікітін у критиці на видання текстів Ігнатія Диякона (Никитин П. О некоторых греческих текстах житий святых, *Записки Академии Наук по историко-филологическому отделению*. 8-серия. 1895. Часть. 1. С. 35-53. Знаючи про дослідження Атанасія Маркопулоса, Ігор Шевченко все ж вірив, що руський фрагмент був інтегральною складовою *Житія*, а В.Г. Васильєвський мав абсолютну рацію та ін.

Житія. Ігор Шевченко не бачив проблеми у подібності їх опису зі словами Фотія.

Після цієї праці голоси «скептиків» помітно притихли. Її вплив на подальші дослідження виявився колосальним. Навіть важлива праця Атанасія Маркопулоса, в якій грецький вчений послідовно зіставив «руський фрагмент» *Житія* із листами, гоміліями та *Амфілохіями* патріарха Фотія, що дозволило йому прийти до висновків Е. Куніка, не отримала такого ж розголосу в літературі⁴³. Мабуть, дарма. Все ж Атанасій Маркопулос пропонував компромісний варіант: *Житіє* було написано Ігнатієм, але руський фрагмент, написаний «в стилі Фотія», пізніше вставлений у текст⁴⁴.

Із цього часу вчені, які вважали атрибуцію *Житія* Ігнатію Диякону вже доведеним фактом, все ж по-різному розраховували час походу. Наприклад, О.Й. Прицак вважав, що *Житіє* було написано між 807 та 820 рр., останнім роком він і датував напад русів на Амастриду⁴⁵. Так, Уоррен Тредголд датував його 818-819 рр., аргументуючи різкими адміністративними змінами у Візантії, що мали на меті збільшити ефективність боротьби проти нападів русів⁴⁶. Натомість Тредголда не тривожить той факт, що настільки ранній похід повністю опиняється поза контекстом ранньої історії Русі. Добре розуміючи цю обставину, Констянтин Цукерман наводить іншу хронологію, а саме початок 830-х рр., приурочуючи її до дивовижних пригод русів, описаних у «*Annales Bertiniani*»⁴⁷. Тут видається доволі показово те, що

⁴³ Athanasios Markopoulos, “La Vie de Saint Georges d’Amastris et Photius”, *JÖB* 28 (1979), 75-82 (=Athanasios Markopoulos, *History and Literature of Byzantium in the 9th-10th Centuries* (Aldershot, 2004) [Variorum, II].

⁴⁴ У таблиці до свого дослідження Атанасій Маркопулос наводить ряд запозичень, зроблених автором *Житія*, з творів Фотія. Особливо важливими є спільні місця між *Житієм* і гоміліями Фотія, проголошеними після відбиття нападу русів у 860 р. Таких випадків цитування прихованого чи не зовсім, Атанасій маркопулос наводить вісім. Не всі з них є достатньою мірою очевидними (64.6-7=41.24-25). Утім, деякі з них є (див. п.35) досить показовими.

⁴⁵ O. Pritsak, “At the Dawn of Christianity in Rus’: East Meets West”, *Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus’-Ukraine*, ed. O. Pritsak, I. Sevchenko, M. Labunka (Cambridge, Mass. 1990) [Harvard Ukrainian Studies. 1988/1989. Vol. XII-XIII], 87-113; Прицак О. Схід зустрічає Захід, Прицак О. *Походження Русі*. Т.ІІ. *Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія*. К., 2003. С. 824-854.

⁴⁶ Warren Treadgold, “Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus’”, *HUS* 12-13 (1988-1989), 132-145.

⁴⁷ Constantin Zuckerman, “Deux étapes de la formation de l’ancien État russe”, *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie Byzance et Orient*, ed. M. Kazanski, A. Nersessian et C. Zuckerman (Paris, 2000) [Réalités

вчений, який ратує за перегляд ранньої історії Русі, вважає, що руси вже у такий ранній період були відомі у Візантії.

Насамкінець, Г.Г. Литаврин висловив припущення, що руси могли напасти у наступні відрізки часу: 809-814 рр., коли тривала війна з болгарами, 820-825 рр. – з узурпатором Фомою Слов'янином; в 837-839 рр. – з арабами в Малій Азії. Але припущення ґрунтується тільки на тому, що русам, можливо, було відомо про відсутність у столиці імперії великих сухопутних і морських сил⁴⁸. Щодо цього, то у мене тут не має жодної впевненості.

Нещодавнє введення в обіг нових критичних видань текстів, які написав, напевно, Ігнатій Диякон і праць, які, за традицією, йому приписують, могло вирішити проблему або її хоча б скорегувати⁴⁹. Втім, цього не сталося.

Як писав А.П. Каждан у своїй «Історії візантійської літератури»: «Авторство Ігнатія не можливо довести чи опротестувати. Він міг бути автором житія Георгія, хоча ця ідея не викликає абсолютної довіри». Також вчений підсумував результати попередніх досліджень літературної спадщини Ігнатія: «Проблема авторства Ігнатія навряд чи коли-небудь буде вирішена. З одного боку, ми можемо уявити собі Ігнатія Диякона у відповідності до даних *Суди* як автора *Житій* Никифора і Тарасія, а також деяких втрачених творів. В такому випадку, це справжній граматик, великий знавець античної літератури, схильний до високої риторики, який майже не приділяє уваги живому, «натуралістичному» опису. З іншого боку, ми можемо приписати йому все, що вийшло під іменем Ігнатія (включаючи церковні гімни?), навіть агіографічні твори, які дуже мало подібні до його патріарших біографій. В такому випадку перед нами воістину ренесансна особистість, *literatus*, який

Byzantines, 7], 101-102; Цукерман К. Два етапа формування Древнерусского государства, *Славяноведение*. 2001. №4. С. 59-60.

⁴⁸ Литаврин Г. Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX-начало XII в.)*. СПб., 2000. С. 32-36.

⁴⁹ Див. п. 9; St. Efthymiadis, "On the Hagiographical Work of Ignatius the Deacon", *JÖB* 41 (1991), 73-83. Новий огляд візантійської агіографії доби Ігнатія Диякона див. *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, ed. St. Efthymiadis (Aldershot, 2011), 95-142.

працював у дуже різних жанрах (проза і поезія, листи і житія) і володів різноманітними художніми стилями. Про Ігнатія Диякона можна із впевненістю сказати, що приписувані йому житія створені у абсолютно різних літературних стилях...».⁵⁰ У свою чергу, я можу лише підписатися під цими словами.

Справді, якщо *Житіє* навіть належить Ігнатію, то чи можна бути впевненими, що пасаж про русів не міг бути доданий пізніше? Така можливість виглядає дуже привабливою у світлі того, що ми маємо справу із єдиним рукописом, датованим X ст. Якщо це так, тоді у тексті повинні залишитися хоча б якісь сліди редагування, обриси можливих вставок, до того ж важливо, щоб вони не зводилися лише до руського досьє. У такому випадку ми неминуче матимемо справу з певними уявленнями, які не були притаманні ще для доби автора. Їх пошук, повертаючись до вибраних нами проблем, повинен обійняти «темні» місця тексту. На щастя, такі місця в *Житії* є.

Руси, якими манила жадоба багатства, доволі швидко зрозуміли, яка саме пожива очікує їх у результаті вдалого походу на територію Візантії. Вогонь насильства та спалахи жорстокості, які переходять у маніакальність грабунків і знущань, ось той фон їх діянь, що його ретельно описують численні автори візантійських хронік та історій. Звісно, першими потрапляли під удар беззахисні храми та монастирі, тоді вся надія на порятунок покладалася на святого патрона, лише велич і чудеса якого могли зупинити варварів. Одне із саме таких чудес сталося біля гробу святого Георгія, єпископа Амастриди. Після того як руси увірвалися до міста, їх грабіжницький запал одразу ж перекинувся на знаменитий храм:

«Коли ж варвари ввійшли до храму і побачили гріб, подумали, що там є скарб, а це справді був скарб. Ринувшись, щоб розкопати його, вони раптово відчули себе повністю ослабленими у руках,

⁵⁰ Каждан А.П. *История византийской литературы (650-850 гг.)*. СПб., 2002. С. 469.

ослабленими у ногах, немов пов'язані невидимими ланцюгами, залишалися нерухомими, жалюгідними, дуже нажаханими та здивованими, які крім того, щоб викрикувати якісь звуки, нічого не могли зробити» (εἰς γὰρ τὸ ἱερὸν τῶν βαρβάρων εἰσελθόντων καὶ τὸν τάφον θεασαμένων, θησαυρὸν εἶναι τὸν ὄντως θησαυρὸν ὑπετόπασαν καὶ δὴ τοῦτον ἀνωρύξαι ὀρμήσαντες, παρειμένοι ὥφθησαν χεῖρας, παρειμένοι πόδας, καὶ δεσμοῖς ἀοράτοις πεδηθέντες ἔμειναν ὅλως ἀκίνητοι, ἐλλεινοί, θάμβους καὶ δέους μεστοί, οὐδὲν ἄλλο δυνάμενοι ἢ φθέγγεσθαι).⁵¹

Однак справжніми героями чуда є не ця група русів, яка не змогла розібратися у грецьких етимологіях⁵², а їх правитель чи вождь, який налякався не менше за інших:

«Коли їх правитель побачив таке незвичне явище, то він також дуже налякався та вжахнувся і наказав привести одного полоненого» (ὁ δὲ σφῶν ἡγεμών, ἐπεὶ τὸ παράδοξον εἶδε τοῦ πράγματος, δέους ἐπλήξεως, καὶ τινα τῶν τῇ αἰχμαλωσίᾳ ὑπηγμένων προσαγαγόν).⁵³

Тут нас не буде цікавити зміст доволі об'ємної бесіди лідера варварів із цим анонімним полоненим, завдяки якій руси все ж залишили храм так і не забравши його скарбів.⁵⁴ Інтерес представляє сама особа ігемона (ἡγεμών) русів. Точніше його поява у тексті *Життя*. Ця обставина, яка досі не викликала у літературі якихось зауважень, насправді, важлива. Його поява

⁵¹ Васильевский В.Г. *Труды*. В 4-х тт. Пг., 1915. Т.3. *Русско-византийские исследования. Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского*. С. 65.

⁵² Про цікаву гру слів навколо θησαυρός див. Каждан А. П. *История византийской литературы (650-850 гг.)*. СПб., 2002. С. 468.

⁵³ Васильевский В.Г. *Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского*. С. 65-66.

⁵⁴ Васильевский В.Г. *Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского*. С. 66-68.

так не насторожувала, якби не одна проблема: чи відповідає таке уявлення про русів візантійській літературі IX ст., чи походить із іншого часу?

Для початку почнімо з термінології. Вжите у *Житії* ὁ ἡγεμών (όνος), яке можна читати по-різному: як «правитель», «командир», у значенні воєнних дій (ἡγεμόνας καὶ ἄρχοντας), «вождь», не часто зустрічається взагалі щодо Русі.⁵⁵ До того ж із цього невеликого списку слід вилучити підзаголовки розділу 15, Кн.2. *De cerimoniis* про прийом «ігемона і архонтиси» Ольги, що у виданні I.Райске мав наступний вигляд: ἔτι τῆς ἡγεμόνος καὶ τῆς ἀρχοντίσης Ἐλγας τῶν Ῥῶν ὁποίως ταῦτ(α) πάντ(α) ἐτελέσθ(ησαν)⁵⁶. На жаль, таке прочитання, як це нещодавно блискуче показав Майкл Фезестоун, не відповідає рукопису, де знаходимо зворот: ἐν τῶγε μηνί.⁵⁷ Всі інші випадки вживання ὁ ἡγεμών (όνος) щодо росів належать візантійській літературі XII ст. Якщо для цього періоду ὁ ἡγεμών слугував синонімом династа чи архонта⁵⁸, то, що нам відомо про правителя русів з візантійської літератури IX ст.?

У нашому розпорядженні є дуже важливі тексти. Головні з них – дві гомілії *На напад росів/варварів* та *Окружне послання* патріарха Фотія, хроніка Георгія Амартола (=Симеона Логофета), *Житіє* патріарха Ігнатія та ін.⁵⁹ Оскільки ми маємо справу із сучасниками Ігнатія Диякона, то до їх повідомлень варто дослухатися. Всі вони, без винятку, розповідають про нечувану раніше подію – похід русів на Константинополь влітку 860 р. Описуючи з усіма подробицями народ русів, візантійські автори жодним

⁵⁵ Бибииков М.В. *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*. М., 2004. Т.1. С. 572.

⁵⁶ DC, 511.

⁵⁷ Michael Featherstone, "Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of *De cerimoniis*", *BZ* 95 (2002), 457-480.

⁵⁸ DC, 679.6.

⁵⁹ Φωτίου Ὁμιλία, ed. Β. Λαοῦρδα (Θεσσαλονίκη, 1959), 29-52; *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, English trans., Intr. and Commentary by C. Mango (Cambridge, Mass., 1958); *Photii Patriarchae Constantinopolitani. Epistulae et Amphilochia*, ed. Β. Laourdas, L.Westerink (Leipzig, 1983). Vol. 1., 40-53; *Georgius Monachus Chronicon*, ed. C. de Boor. (Stuttgart, 1978). Bd. 1-2; загальний огляд джерел: Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках, *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000. Проблемы источниковедения*. М., 2003. С. 3-173.

чином не обмовилися, що в русів був правитель. В їх очах варвари діяли розрізнено, немов сподіваючись на особисту вдачу. На щастя, патріарх Фотій у четвертій гомілії висловився більш категорично і водночас зрозуміло: військо русів було «безкомандне» (ἀστρατήητον), іншими словами, варвари не мали жодного правителя⁶⁰.

Приведемо цей фрагмент гомілії із співставленням його з описом русів *Життя* Георгія, єпископа Амастриди. Із наведеного співставлення стає очевидним здогад Е. Куніка та, особливо, Атанасія Маркопулоса, які вважали, що гомілія Фотія входила до кола читання автора чи пізнішого редактора *Життя*.⁶¹ Він копіює навіть сам стиль Фотія, його технічні звороти. Серед небагатьох змін, на які він відважився, це введення до сюжету «правителя русів». Це було зроблено із винятковою літературною майстерністю, власне, для одного епізоду: розмови цього правителя і полоненого. Підсумуємо попередні результати:

1. правитель русів чи уявлення про нього невідомі візантійській літературі IX ст.;

2. автор чи редактор *Життя* використовував гомілії патріарха Фотія.

У такому випадку, яким часом можна датувати формування уявлення про правителя русів у візантійській літературі? Відповідь на це запитання, на мій погляд, дозволить встановити, коли саме текст *Життя* був проредагований або взагалі написаний фрагмент про русів. Як було показано раніше, похід 860 р. у цій проблемі нічим нам не може допомогти. Після нього, окрім розповіді про хрещення русів, вміщеної в *Окружному посланні* патріарха Фотія, інформація про них зникає майже на п'ятдесят років. Одна із причин лежить на поверхні, руси не здійснювали аналогічних до 860 р. походів, а якісь дрібні конфлікти отримали надто туманне відображення у

⁶⁰ Можливо, слова Фотія відповідають поширеним уявленням про тактику ведення війни північними варварами. У візантійських військових трактатах, починаючи від *Стратегікону* Маврікія, наголошується на їх слабкій організації війни, що є характерним для «безкомандного» війська. Стосовно походу 860 р., то цілком ймовірно, що армія русів подібно до армій, котрі прямували на Захід, складалася й різноманітних загонів під командуванням не одного вождя.

⁶¹ Athanasios Markopoulos, "La Vie de Saint Georges d'Amastris et Photius", 75-82.

Тактиці Лева VI Мудрого⁶². Все ж територія, підвладна русам, у другій половині IX ст. знаходилася далеко на півночі, тому відсутність якоїсь інформації тут не повинна нас дивувати. Іншою стала ситуація на початку X ст. Переселення русів у Середнє Подніпров'я повністю змінило не лише історичну географію, але насамперед полюс їх торгівлі, який все більше тяжів до Константинополя⁶³.

Незважаючи на те, що ім'я правителя русів, князя Олега, наявне у русько-візантійському договорі 911 р., про нього нам також нічого невідомо з візантійських історичних творів, матеріали яких за початок X ст. напрочуд детальні. Спокуса для багатьох візантиністів відшукати похід Олега 907 р., відомий виключно із *ПВЛ*, у візантійській літературі обернулася повним провалом⁶⁴.

Вперше інформація про правителя русів походить з «історичної майстерні» імператора Костянтина VII Багрянородного чи, точніше, від одного із анонімних авторів, які працювали у цьому, так би мовити, «історичному гуртку»⁶⁵. У написаному наприкінці 940-х рр. життєписі імператора Василя I (*Vita Vasilii*) так зване «перше» хрещення русів у 860-х рр. оповите цікавими, проте цілковито вигаданими подробицями, які скоріше є гаданим місіонерським текстом, ніж оповідкою по гарячих слідах як це часто безпідставно вважається у літературі⁶⁶. Нас цікавить лише один сюжет

⁶² Leo VI. *Tactica*, PG 107. Cols. 671-1120.

⁶³ Simon Franklin, Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus 750-1200* (London, New York, 1996), 71-112.

⁶⁴ Alexander Vasiliev, "The Second Russian Attack on Constantinople", *DOP* 6 (1951), 161-225. Тим не менш П.В. Кузенков вважає, що похід Олега був реальним і навіть передатовує його з 907 р. на 904 р. Шляхом певних спекуляцій з текстом *De cerimoniis*, П.В. Кузенков зазначає, що руси могли допомагати візантійському флоту у війні проти арабів вже у 904-905 рр. Такий здогад є безпідставним, за тією ж *De cerimoniis*, руси з'явилися на візантійській службі майже на передодні заключення русько-візантійського договору 2 вересня 911 р. Кузенков П.В. Русь Олега у Константинополі в 904 г., *Причорномор'є в Середніє віка*. Вып. 8. 2011. С. 7-35; його ж. Из истории начального этапа византийско-русских отношений, *Исторический вестник*. 2012. Т.1. С. 85-86.

⁶⁵ Ihor Ševčenko, "Re-reading Constantine Porphyrogenitus", *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, 1990*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot, Burlington, 1992), 167-195.

⁶⁶ Дослідження цього тексту див. «Забуте християнство». Щодо специфіки суспільства русів за Продовжувачем Феофана див. Лукин П.В. «Старцы» или «старшие»? о терминологии славянской «племенной знати», *Славяноведение*. 2010. №2. С. 12-30.

тексту, а саме – уявлення про правителя русів. Для кращої наглядності приведу зазначений фрагмент:

«Правитель того племені скликав своїх підданих на збори та головував на них, разом зі старійшинами свого двору; останні обстоювали свої забобони навіть упертіше, ніж усі решта, тому що вони звиклися з ними за довгий час».

Автор «*Vita Vasili*», який працював над своїм текстом впродовж кінця 940-х р. і початку 950-х рр., очевидно, трансліює вже існуючі образи суспільства русів, їх правителя та його оточення⁶⁷. Здається, подією, що викликала формування уявлення про правителя русів, являвся похід русів на Константинополь у червні 941 р. Незважаючи на те, що русько-візантійська війна 941 р. детально описана у візантійській літературі, повідомленнях сучасників, а саме сім'ї хронік Симеона Логофета, вони не називають ані правителя русів, ані його імені. Така відсутність потребує пояснення з огляду на інформацію Ліутпранда, що «королем цього народу був [дехто] на ім'я Інгор, який зібрав тисячу або навіть більше того кораблів, прийшов до Константинополя»⁶⁸. Оскільки нам добре відомо зі слів самого Ліутпранда, що відомості про Ігоря і страту полонених русів, він отримав з рук свого вітчима, посла короля Гуго до імператора Романа I, то не можна сумніватися в тому, що ім'я Ігоря було добре відоме у Константинополі⁶⁹. Його ім'я, як винуватця нападу русів на Візантію, з'являється лише в Лева Диякона⁷⁰.

Схоже, похід русів на Константинополь у 941 р. виявився своєрідною точкою відліку інтересу до них, у тому числі й до їх правителя у візантійській

⁶⁷ Каждан А.П. Из истории византийской хронографии X в. 3. «Книга царей» и «Жизнеописание Василия» // ВВ. 1962. Т.21. С. 95-117.

⁶⁸ Liudprandi episcopi Cremonensis Antapodosis, *Die Werke Liutprands von Cremona*, ed. J. Becker (Hannover, Leipzig, 1915), 137-138.

⁶⁹ Liudprandi episcopi Cremonensis Antapodosis, 138.

⁷⁰ Leonis Diaconis, 106.3-16.

літературі. Так, у проміжку між 948-952 рр. за дорученням імператора Константина VII Багрянородного анонімним автором написаний трактат *Про управління імперією (De Administrando Imperio)*, який був ще раз проредагований у 960-х рр.⁷¹. У знаменитому для ранньої історії Русі дев'ятому розділі трактату, серед повідомлень про відносини русів з Візантією, печенігами, із підвладними їм слов'янськими племенами, території та міста русів, способу життя та торгівлі, також неодноразово зустрічаємо архонта чи архонтів русів⁷²:

Наведене «досьє» правителів русів буде неповним без *De cerimonis*. Укладена за ініціативою імператора Константина VII Багрянородного, *De cerimoniis (Книга церемоній)* була завершена лише у середині 960-х р. за безпосередньої участі Василя Лакапіна⁷³. У 15 розділі другої книги поміщений звіт про два прийоми княгині Ольги (Ἔλγας τῆς ἀρχοντίσσης

⁷¹ K. Sode, "Untersuchungen zu De administrando imperio Kaiser Konstantins VII Porphyrogenetos", *Ποικιλία Βυζαντινά* 13 (1994) [Varia, V], 147-291. Поп.: J. Howard-Johnston, "The De administrando imperio: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus", *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*, ed. M. Kazanski, A. Necessian et C. Zuckerman (Paris, 2000), 301-336; Мельникова Е.А. Россия и росы в De administrando imperio Константина VII Багрянородного, *Восточная Европа в древности и средневековье. XXI Чтения памяти В.Т.Паушто. Материалы конференции*. М., 2009. С. 201-209.

⁷² Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Greek text ed. by G. Moravcsik, R.Jenkins. – (Washington, 1967). Vol.1., 56.3-5: «Нехай стане відомим те, що монокліи, які приходять із зовнішньої Росії до Константинополя, одні із Немогарда, в якому сидів Сфендослав, син Ингора, архонта Росії, а інші з фортець Мілініски, із Теліуци, Чернігоги та із Вусеграду» (Ὅτι τὰ ἀπὸ τῆς ἕξω Ῥωσίας μονόκλια κατερχόμενα ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰσὶ μὲν ἀπὸ τοῦ Νεμογαρδάς, ἐν ᾧ Σφενδοσθλάβος, ὁ υἱὸς Ἰγγωρ, τοῦ ἀρχοντος Ῥωσίας, ἐκαθέζετο, εἰσὶ δὲ καὶ ἀπὸ τὸ κάστρον τῆν Μιλινίσκαν καὶ ἀπὸ Τελιούτζαν καὶ Τζερνιγῶγαν καὶ ἀπὸ τοῦ Βουσεγρადέ); 62.104-116: «Зимовий і суворий образ життя тих же росів є наступний. Коли ж приходять листопад місяць, у цей же час їх архонти виходять зі всіма росами з Кіава і відправляються в полюддя, яке називається «кружляння», а саме в славинії вервіанів, другувітів, кривичів, северіїв та інших слов'ян, які є пактіотами росів. Годуючись там протягом всієї зими, вони коли розтопиться лід на річці Дніпро, починаючи з квітня, знову повертаються до Кіав. Потім як вже було сказано, взявши свої монокліи, вони підготовляють (ix) і відправляються до Романії» (Ἡ δὲ χειμέριος τῶν αὐτῶν Ῥῶς καὶ σκληρὰ διαγωγή ἐστὶν αὐτῆ. Ἦνίκα ὁ Νοέμβριος μὴν εἰσέλθῃ, εὐθέως οἱ αὐτῶν ἐξέρχονται ἄρχοντες μετὰ πάντων τῶν Ῥῶς ἀπὸ τὸν Κίαβον, καὶ ἀπέρχονται εἰς τὰ πολύδια, ὃ λέγεται γύρα, ἦγουν εἰς τὰς Σκλαβηνίας τῶν τε Βερβιάνων καὶ τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ Κριβιτζῶν καὶ τῶν Σεβεριῶν καὶ λοιπῶν Σκλάβων, οἵτινές εἰσιν πακτιῶται τῶν Ῥῶς. Δι' ὅλου δὲ τοῦ χειμῶνος ἐκεῖσε διατρεφόμενοι, πάλιν ἀπὸ μηνὸς Ἀπριλίου, διαλυομένου τοῦ πάγου τοῦ Δανάπρεως ποταμοῦ, κατέρχονται πρὸς τὸν Κίαβον. Καὶ εἴθ' οὕτως ἀπολαμβάνονται τὰ αὐτῶν μονόκλια, καθὼς προείρηται, καὶ ἐξοπλίζονται, καὶ πρὸς Ῥωμανίαν κατέρχονται).

⁷³ Michael Featherstone, "ΔΙ' ΕΝΔΕΙΞΙΝ": Display in Court Ceremonial (De Cerimoniis II, 15)", *The Material and the Ideal: Essays in Mediaeval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser*, ed. A. Cutler, A. Papaconstantinou (Leiden, 2008), 75-112; Otto Kresten, "Sprachliche und Inhaltliche Beobachtungen zu Kapitel I 96 des sogenannten "Zeremonienbuches", *BZ* 93 (2000), 474-489; його ж. "Staatsempfänge" im Kaiserpalast von Konstantinopel um die Mitte des 10. Jahrhunderts. Beobachtungen zu Kapitel II 15 des sogenannten "Zeremonienbuches" (Wien, 2000) [Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse. 2000, Bd.670].

Ῥωσίας) у імператорському палаці, де серед складу посольства знаходяться «родички-архонтиси» (συγγενῶν ἀρχοντισσῶν), послы і купці архонтів русів (οἱ τῶν ἀρχόντων Ῥωσίας ἀλοκρισιάριοι καὶπραγματευταὶ)⁷⁴. Також нам відомий з 48 розділу протокол грамоти до архонта Росії (ἀρχοντα Ῥωσιας)⁷⁵.

Таким чином, збираючи до купи вищезназначені матеріали візантійської літератури очевидним видається те, що уявлення про правителя русів формується пізно, а саме після русько-візантійської війни 941 р. Схоже, спочатку воно стосувалося виключно особи князя Ігоря. Пам'ять про нього була живою ще декілька десятиліть після походу. Загалом простеження зростання кількості повідомлень про архонтів русів дозволяє обмежити формування уявлення про них від 946 до 950-х рр. Їх образ із цього часу становить важливий елемент опису суспільства русів.

Звідки час повернутися до нашого головного питання. Ігемон чи правитель русів у *Житії*, як з'ясувалося, належить іншому часу, наближеному до середини X ст. Якщо наші вихідні дані вірні, тоді руський фрагмент *Житія* не належив Ігнатію, якщо вірити в його авторство, був написаний чи переписаний пізніше, або, що є не менш ймовірним, *Житіє* зазнало редакторської правки після 941 р. У такому разі можливо відшукати інші сліди пізнього походження тексту *Житія*.

У *Житії*, подібно до інших творів візантійської агіографії, підкреслюється пророчий дар святого, який проявився доволі пізно, саме під час його перебування у Константинополі. Серед друзів і знайомих Георгія був логофет Никифор, в обов'язки якого входило слідкувати за збором податків. Якщо вірити *Житію*, Никифор користувався порадами святого не лише для душевної рівноваги, але безпосередньо у державних справах. Так, маючи на меті купівлю будинку, Никифор, як завжди, потребував поради Георгія; на цей раз святий відмовив його від такої угоди, натомість промовив

⁷⁴ De ceremoniis, 594.15, 594.14-595.10, 595.10-596.17, 596.17-20, 596.20-597.7, 597.7-16, 597.16- 598.2, 598.2-4, 598.4-12.

⁷⁵ De ceremoniis, 690.21-691.1: εἰς τὸν ἀρχοντα Ῥωσιας. βούλλα χρυσῆ δισολδία. γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ τῶν φιλοχρίστων βασιλέων Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἀρχοντα Ῥωσιας.

йому, що вже незабаром він стане спадкоємцем однієї багатой жінки, власниці багатьох будинків у столиці. Пророцтво збулося. Цією жінкою виявилася імператриця Ірина, а її спадок – царство. Однак спочатку Никифор не зрозумів святого, лише згодом, коли вже став імператором, у повній мірі усвідомив пророчий дар Георгія. Відтоді, як пише агіограф, Никифор зневажає багряницю, одягає сорочку і плащ святого, які слугують для нього талісманом. Не говорячи вже про те, що він часто проводить час зі святим, обідає та віддає йому шану⁷⁶.

Здається, лише А.П. Каждан звернув увагу на те, що опис (соматограма) характеру і побуту імператора Никифора (802-811) дуже подібний до знаменитого аскетичного повсякдення Никифора Фоки (963-969).⁷⁷ Щодо останнього, то після його смерті 11 грудня 969 р. зростає напіввизнаний культ вбитого імператора, важливим свідченням якого є служба, написана невідомим автором, приурочена до року з часу смерті.⁷⁸ У нашому розпорядженні є повідомлення Лева Диякона, сучасника правління Никифора II Фоки, а також інформація Іоанна Скілиця, який користувався спільним джерелом із Левом для описання подій 963-976 рр. Спробуємо співставити тексти двох авторів з фрагментом *Життя*.

Прямих текстологічних запозичень між *Житієм* і Левом Дияконом чи спільним джерелом, яким він користувався зі Іоанном Скілицею тут не прослідковується. Однак особливо насторожує те, що про аскетизм Никифора I нам відомо виключно із *Життя*. З іншого боку, оповідка про повсякдення Никифора II Фоки була дуже популярною у зв'язку з поширенням культу вбитого імператора. Хоча в її основі лежав агіографічний сюжет «неспротиву вбивцям», це не виключало безпосередні подробиці його скоєння. Вбивці, які пробралися до спальні імператора не могли знайти його, лише згодом заубачили що імператор спить на підлозі... Як пише Лев

⁷⁶ Васильевский В.Г. Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. С. 53-54.

⁷⁷ Каждан А. П. *История византийской литературы (650-850 гг.)*. С. 464.

⁷⁸ L. Petit, "Office inédit en l'honneur de Nicéphore Phocas", *BZ* 13 (1904), 409-412. Про культ Никифора II Фоки див.: Иванов С.А. Несколько замечаний о византийском контексте Борисоглебского культа, *Борисоглебский сборник. Collectanea Borisoglebica*, под ред. К. Цукермана (Paris, 2009), 355-364.

Диякон, такі різкі зміни у характері імператора сталися близько трьох місяців до його смерті 11 грудня 969 р.⁷⁹ Після жахливого вбивства імператора не має сумніву, що його аскетичний побут, вірогідно пізніше забарвлений в агіографічний стиль, стає відомий не лише в Константинополі. Мабуть, саме його використав редактор *Житія* для конструювання свого наративу аскези імператора. На це вказують дуже важливі паралелі між текстами. Никифор I одягав хітон (χιτών) і плащ (τριβών (τριβώνιον)) святого Георгія. Никифор II Фока накриває своє тіло плащем (μανδύας) монаха Михаїла Малєїна. Як перший, так й другий сплять на підлозі. У такому випадку очевидним виглядає те, що редакування чи переписання *Житія* відбулося в останній третині X ст.

Нам залишилося відповісти тільки на одне, проте надто важливе питання для ранньої історії Русі: який саме похід русів описаний у *Житії*? Текст нашого джерела надає два вихідні пункти для визначення цього походу. Якщо перший, що руси розорили фему Пафлагонію, тобто Амастриду не викликає зауважень, то другий, що руси почали напад «від Пропонтиди» чи «з Пропонтиди», тобто від Мармурового моря, отримав жваву дискусію у літературі. Перш ніж розглянути традицію вивчення, подамо цей фрагмент тексту:

«Вони ж, які приносять смерть як справами, так й іменем, почали напад від Пропонтиди (ἀπὸ τῆς Προποντίδος), захопивши все інше узбережжя, дійшли нарешті й до батьківщини святого, вирізуючи немилосердно всіх будь-якої статі та віку, не жалкуючи старих, і зовсім не оминаючи немовлят, але вбиваючи всіх, настільки їм вистачало сил. Храми руйнуються, над святинями глумляться, на їх місці язичницькі вівтарі, безбожні приношення і жертви; серед них процвітає давній таврійській

⁷⁹ Leonis Diaconis, 83.

(звичай) вбивства іноземців; кругом смерть дівчат, чоловіків і жінок, не було нікого, хто міг би зупинити їх».⁸⁰

Такий щонайменше дивний маршрут русів спантеличив вже В.Г. Васильєвського. Він писав, що «Пропонтида вжите тут у більш широкому значенні, в яке включався Босфор з Дарданеллами».⁸¹ Це, звісно, був вимушений хід. Однак дуже вразливий для критики. Так, Ж. Коста-Луїє і після неї А.А. Васильєв цілком справедливо вказували, що саме такого значення для «Пропонтиди» ми не знаходимо у візантійській літературі.⁸² Воно виключно зарезервоване для Мармурового моря. Нещодавно Г.Г. Литаврин, дотримуючись центру гіпотези В.Г. Васильєвського, доповнив і підсилив аргументацію Ж. Коста-Луїє. Так, він звернув увагу на альтернативність перекладу ἄπὸ τῆς Προποντίδος, що цілком можна перекласти як «з Пропонтиди», а не лише «від», як це прийняв у свій час В.Г. Васильєвський.⁸³ Як би не перекладати цей дуже важливий фрагмент, очевидним залишається те, що руси припливли до Амастриди, міста Георгія, «від» чи «з» Мармурового моря. Іншими словами тривалий грабунок від Мармурового моря до Пафлагонії не був якимось непримітним чи дрібним походом, який міг відобразитися лише у локальному *Житії*. Оминати Константинополь при такому маршруті неможливо. Звідки наш вибір для ідентифікації походу, описаного в *Житії*, дуже обмежений, а саме полягає у визначенні датування: похід 860 чи 941 р.?

Підсумовуючи попередні спостереження над текстом *Житія*, пряме відображення в ньому уявлення про правителя русів, а також помітні паралелі з часом Никифора II Фоки говорять швидше на користь походу 941 р. аніж 860 р. Тим не менш, розглянемо обидві можливості. Почнімо з походу 860 р., який, скоріш за все, був добре відомий автору чи редактору *Житія* зі

⁸⁰ Васильєвський В.Г. Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. С. 64-65.

⁸¹ Там само. С. СXXXIX.

⁸² G. da Costa-Louillet, "Y eut-il des invasions russes dans l'Empire Byzantin avant 860?", 231-48; Alexander Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, 78.

⁸³ Литаврин Г. Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX-начало XII в.)*. С. 30.

слів Фотія. На думку Петера Шрайнера, похід русів у *Житії* мав за модель наратив Фотія чи навіть більше того. Автор *Житія* нібито скопіював сюжет чуда при хрещенні русів з «Окружного послання» Фотія.⁸⁴ Втім, це надто вільне припущення. На жаль, у нас не має впевненості у тому, що автор чи редактор *Житія* користувався, окрім гомілій, ще й «Окружним посланням». У такому разі залишається співставити географію походу 860 р. з маршрутом нападу русів, описаного в нашому джерелі. Так, здається, лише в одному джерелі, в *Житії патріарха Ігнатія*, яке написав Никита Давид Пафлагон, повідомляється про грабунки русів після 18 червня 860 р. на берегах Мармурового моря:

«Сталися зі святим мужем й інші біди. Оскільки у цей час кровожерливе скіфське плем'я, так звані роси, через Евксинський Понт підступили до протоки і розграбували всі маєтки і всі монастирі, до того ж напали на сусідні з Візантієм острови, забираючи все начиння та гроші, а взятих у полон людей всіх вбивають. Напавши з-поміж інших з варварським натиском і гнівом на монастирі патріарха, вони вкрали все знайдене майно і, схопивши двадцять двох людей із найближчої до нього челяді, посікли їх всіх сокирами на одному з трохантирів корабля».⁸⁵

Після цих доволі успішних грабіжницьких рейдів руси, пропливаючи вздовж Боспору по мілинах (в чому одностайні візантійські джерела), зазнали нещівної поразки.⁸⁶ Схоже, це було видання бажаного за дійсне⁸⁷. Хоча війна

⁸⁴ Peter Schreiner, "Ein wiederaufgefundener Text der Narratio de Russorum converione und einige Bemerkungen zur Christianisierung der Russen in byzantinischen Quellen", *Byzantinobulgarica* 5 (1978), 297-303; передрук: Peter Schreiner, *Studia Byzantino-Bulgarica* (Wien, 1986), 3-9.

⁸⁵ PG. 105. Col. 516-517, 532-C.

⁸⁶ Symeonis magistri et logothetae chronicon, ed. S. Wahlgren (Berlin-New York, 2006), 335-336; Theophanes continuatus, ed. I. Bekker (Bonnae, 1825), 423.14-426.2; Ioannis Scylitzae, 229.90-230.24.

⁸⁷ Constantin Zuckerman, "Deux étapes de la formation de l'ancien État russe", *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie Byzance et Orient* / Ed. M. Kazanski, A. Necessian et C. Zuckerman, 103-104; Цукерман К. Два этапа формирования Древнерусского государства. С. 61-62.

з русами продовжувалася все літо, їх напад, як можна прослідкувати з джерел, не виходив за межі околиць Константинополя і прибережних територій. Тому не має якихось підстав вважати, що вони могли у той час грабувати фему Пафлагонію. Врешті, жодне джерело про це нас не інформує. Однозначно, це позбавляє ґрунту припущення щодо ототожнення походу *Житія* з нападом 860 р.

Тепер час повернутися до походу 941 р. Руси, які приплили під стіни Константинополя 11 червня, почувалися у відносній безпеці, вони розділилися на декілька значних груп, які грабували все навколо. Зі слів Ліутпранда знаємо, що вони мали достатньо часу на здобуття трофеїв, поки Роман I формував флот для їх відсічі. Як пише Продовжувач Феофана, у результаті морської битви при Єроні руси зазнали поразки. Втім, це не завадило їм відправити потужний загін до Віфінії, тобто на узбережжя Мармурового моря для пошуку припасів. У листі Константина VII Багрянородного до його друга, митрополита Кізіка Феодора, імператор скаржиться на те, що «дикий вепр і навала скіфів» перешкодила їхній зустрічі⁸⁸. Аналогічна інформація міститься у листі митрополита Нікеї Олександра до митрополита Нікомідії Ігнатія, де спеціально наголошується на нападі русів на Нікомідію⁸⁹. Іншими словами басейн Мармурового моря знаходився під контролем русів. Згаданий загін, якщо вірити Продовжувачу Феофана, був повністю знищений військами Варди Фоки. Підхід армії доместика схол Іоанна Куркуаса довершив справу: руси втекли з Мармурового моря, пробираючись вздовж берегів. На їх нещастя, більшість з тих, хто вибрався з цієї пастки, потрапив в нову біля берегів Фракії, вміло розкладену патрикієм Феофаном. Інша велика група русів діяла на свій розсуд. Судячи з всього, саме цією останньою й командував князь Ігор, який, за Ліутпрандом, втік вже після першої битви при Єроні. А Лев Диякон додає, що його втеча пролягала аж до Боспору Кіммерійського. Отже, спостерігаємо

⁸⁸ Epistoliers byzantins du Xe siècle, ed. J. Darrouzes (Paris, 1960), 321.1-322.25.

⁸⁹ Там само, 75.

напрочуд подібну географію нападу до акції, описаної в *Житії*: від Мармурового моря до Пафлагонії. Про грабунки русів в Пафлагонії довідуємося з *Житія св. Василя Нового*, написаного в останній третині X ст.:

«Вони пройшли до Ріви, розширивши свої напади до Іраклійського моря і Пафлагонії, пройшли всю Нікомедійську стратигію, багато людей поранили, спалили весь берег Стіна, все так як сказав служитель Бога» (Ἐφθασαν δὲ καὶ μέχρι τοῦ Ῥίβα παρεκτείναντες τὰ κροῦσα αὐτῶν μέχρι πόντου Ἡρακλείας (αὐτῶν) καὶ Παφλαγονίας, ἄπασαν δὲ τὴν στρατηγίδα Νικομηδείας διελθόντες πλείστους τραυματίας εἰργάσαντο, ἐνέπρησάν τε πᾶσαν τὴν παράλιον τοῦ Στενοῦ καθὰ προφθᾶσας ἐδήλωσεν ὁ θεράπων Κυρίου)⁹⁰.

Також, автор *ПВЛ*, як з'ясував вже у свій час А.Шахматов⁹¹, для написання оповіді про похід князя Ігоря, використав слов'янський переклад *Житія св. Василя Нового*:

Нде Нгорь на Греки како послаша Болгаре вѣсть ко црѣю како ндуть Русь на Црьградъ скѣднн ѿ тысащъ нже прндоша н прнплуша н поцаша воевати Внфаньскнѣ страны н воѣваху по Понту до Аръклѣѣѣ н до Фафлогоньскн землн н всю страну Ннкомнѣдннскую поплѣннвшѣ н Судъ весь пожьгоша.⁹²

Таким чином, отримані результати задовільняють всі умови, які необхідні для ототожнення нападу русів на Амастриду *Житія* з походом русів 941 р. Схоже, таке вирішення проблеми вповні прояснює інші. Мова йде про межі редагування *Житія*. Як з'ясувалося, його сліди залишили

⁹⁰ Житие Василия Нового, Веселовский А.Н. *Разыскания в области русского духовного стиха*, Сборник отделения русского языка и словесности. СПб., 1889. Т.46. Приложение. 6. С.67 (fol.137).

⁹¹ Шахматова А. «Повесть временных лет» и ее источники, *ТОДРЛ* 4 (1940). С. 69-72.

⁹² ПСРЛ. Т.1. Стб. 44.

надто помітний відбиток у тексті. Одне із чудес святого – відвернення люті варварів, складене за мотивами недавнього нападу русів у 941 р. і нещівних грабунків ними Амастриди. Враховуючи, що в тексті відобразились уявлення середини X ст. про правителя русів, а також помітні паралелі з часом Никифора II Фоки, можна припустити, що редакування *Житія* відбулося в останній третині X ст. Повертаючись до Русі. Наші висновки вилучають *Житіє* з нечисленного списку текстів з її ранньої історії, натомість поміщають його до числа ще одного джерела з походу русів 941 р.

Лекція 3. Шлях «із Варяг у Греки»: спостереження над «Про управління імперією»

Попереднє дослідження 42 розділу *DAI* показало, що імператору Константину VII був відомий «східний шлях» русів, кінцевою метою якого являвся, скоріш за все, Багдад. Не зупиняючись тут на альтернативності шляхів русів у першій половині X ст., вкажемо що не «східний» шлях знаходився у центрі уваги автора трактату, а інший – дніпровський чи, слідуючи за визначенням *ПВЛ*, шлях із Варяг у Греки. Важливий відрізок його і представлений у *DAI* і давно по праву увійшов до колекції текстів з ранньої історії Русі і займає там дуже поважне місце. Нерідко саме цей текст фігурує у численних хрестоматіях⁹³, а також куди менше у підручниках, «добрим» тоном яких від недавнього часу є уникання будь-яких середньовічних текстів. Опис цього шляху і складнощів подорожі русів до Візантії сповнений властивого для автора *DAI* драматизму. Останнє, за визначенням багатьох дослідників, говорить про безперечний його інтерес до цієї теми, до якої він звертається не один раз⁹⁴. Попри насправді величезну кількість праць, звернених до шляху із Варяг у Греки, багато важливих питань все ще залишаються без відповіді⁹⁵. До них належить й початки функціонування шляху, рівні його залежності від візантійсько-руських договорів, візантійські монети і товари, локальні шляхи і дніпровський шлях, становлення протоміських центрів ранньої Русі і роль у цьому транзитної торгівлі, організація економіки ранньої Русі і забезпечення збору товарів для

⁹³ Бибииков М. *Vizantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*. М., 2009. Т.2. Нарративные памятники. С. 212-215.

⁹⁴ *DAI*, II, 20-61.

⁹⁵ Бібліографія шляху із Варяг у Греки безмежна; щоб не перетворювати дослідження у довідник, вкажемо лише декілька з них: Брим В. Путь из Варяг в Греки, *Из истории русской культуры*. М., 2002. Т.2. Киевская и Московская Русь. С. 227-261; Лебедев Г. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. СПб., 2005; Jonathan Shepard, "From the Bosphorus to the British Isles: the way from the Greeks to Varangian", *Древнейшие государства Восточной Европы* 2009. Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. М., 2010. С. 15-42, також див. статті Є.А. Мельникової, В.Я.Петрухина з цього ж збірника. Також див. недавній змістовний огляд: Леонтьев А.Е., Носов Е.Н. Восточноевропейские пути сообщения и торговые связи в конце VIII – X в., *Русь в IX–XI веках: археологическая панорама*. Отв. ред. Н. А. Макаров. М.; Вологда, 2012. С. 382-401, де й бібліографія.

збуту на візантійських ринках, конфлікти і війни на шляху із Варяг у Греки та багато інших, кількість яких можна множити у залежності від того, який фокус приймає дослідження.

На щастя, зростаючий інтерес до наведених вище проблем, дає підстави сподіватися, що незабаром якась їх частина буде більш зрозумілою, ніж є на сьогодні⁹⁶. Пожвавлення «експериментальної історії» як дисципліни також може внести свої корективи до теми, тим більше, що вже є обнадійливі результати, отримані завдяки експедиціям «Айфур» у 1996 р. та зовсім недавніх⁹⁷. Їх практика показала те, про що історики задавали питання не раз: шлях із Варяг у Греки, у такому вигляді, у якому він описаний *ПВЛ*, є всього лише конструкцією літописця і, скоріш за все, не відображає реального шляху чи шляхів між Візантією і країнами Півночі у IX-XI ст⁹⁸. Цілком реальною йому альтернативою є декілька локальних шляхів, головний з яких й пролягав від «Немогарда» до Києва, і вів далі від Києва до Константинополя. На цьому останньому відтинку маршруту, очевидно дуже складного для русів, можливості «експериментальної історії» зведені до нуля через зникнення світу дніпровських порогів внаслідок радянських перетворень суспільства і природи.

Тому марно очікувати від нового перечитання *DAI* відповіді на більшість із вищезазначених важливих проблем. Справа не лише у тому, що ресурси цього тексту, незважаючи на відомий афоризм про невичерпність джерела, все ж є обмеженими. Звідки наше звернення до теми продиктоване

⁹⁶ Про роль комунікацій у візантійській історії та проблеми їх дослідження див. програмну статтю: М. McCormick, "Byzantium on the move: imagining a communications history", *Travel in the Byzantine world. Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham, April 2000, ed. Ruth Macrides (Aldershot, 2002) [Publications for the Society for the Promotion of Byzantine studies, 10], 3-29; Ewald Kislinger, "Reisen und Verkehrswege in Byzanz. Realität und Mentalität, Möglichkeiten und Grenzen", *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*. Sofia, 22-27 August 2011. Sofia, 2011. Vol.1. Plenary Papers, 341-387.

⁹⁷ Rune Edberg, "Experimental 'Viking voyages' on Eastern European rivers 1983-2006", *SITUNE DEI* (2009), 35-46; Сорокин П.Е. Некоторые результаты археологических и экспериментальных исследований средневекового судоходства по пути «из варяг в греки», *Диалог культур и народов средневековой Европы: К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова*. СПб., 2010. С. 295-304.

⁹⁸ Толочко О., Толочко П. *Київська Русь*. К., 1998. С. 20-25.

не бажанням ще раз прослідувати «страшне» і «складне» плавання русів до Візантії, насичені подробиці якого добре представлені у відповідних коментарях до тексту трактату.

Натомість головна наша увага буде звернена до паралельних описів дніпровського шляху русів у *DAI*, що, слід вважати, дасть нову перспективу для визначення структури «руського» фрагменту *DAI*, а також початків функціонування шляху із Варяг у Греки. Утім, це не все. Цікаво буде простежити як саме працював автор трактату над вибором лексики для визначення човнів русів, а також поглянути на його міркування щодо безпеки рабів під час подорожі через пороги.

✱

Тема шляхів русів до Константинополя особливо важлива у так званому «досьє» імператора Костянтина VII Багрянородного про несподіваних сусідів. Якщо у 42 розділі тільки вказується, що Дніпро слугує водною артерією для подорожі русів до Візантії, то у 2 і 9 розділах коротко і відповідно дуже детально розповідається про складнощі такої поїздки (у таблиці для співставлення подано лише фрагменти з 9 розділу).

<i>DAI</i> , 2. 16-24	<i>DAI</i> , 9. 24-96
«Знай, що до царського цього міста ромеїв, якщо роси не перебувають у мирі з печенігами, вони не можуть прийти, а ні заради війни, а ні заради торгівлі. Бо ж коли роси з човнами приходять до річкових порогів і не можуть минути їх інакше як витягнути свої човни з річки і переправивши, несучи на плечах, нападають на них, тоді люди з цього народу пачинакитів і легко, не можуть ж руси робити й те і інше,	Перше за все, вони приходять до першого порогу <> Бачачи це роси не насмілюються проходити між скалами, але, припливши поблизу і висадивши людей на берег, а інші речі залишивши у монооксилах, потім голі, нашупуючи своїми ногами (дно, волочуть їх), щоб не наштовхнутися на який-небудь камінь <> Вони постійно здійснюють охорону через пачинакитів. <> Потім також одні волоком, інші на плечах,

<p>перемагають і влаштовують різанину»⁹⁹.</p>	<p>перетягнувши свої моноксили на інший бік порогу, входять самі і знову відпливають. $\diamond$ З огляду на це, до цього місця сходяться пачинакити і воюють проти росів.</p>
--	---

Як бачимо, наприкінці 2 розділу спеціально вказується, що руси не можуть одночасно перетягувати човни і воювати з печенігами. Цей текст має винятково дидактичну ідею, яку загалом автор виклав у своїх словах про неможливість подорожі русів, незважаючи заради війни чи торгівлі, якщо вони не перебувають у мирних відносинах з печенігами¹⁰⁰. У тексті зазначаються характерні особливості подорожі русів, зокрема, човни, пороги, транспортування човнів і загроза з боку печенігів.

Також автор *DAI* наголошував на можливому фіналі цієї подорожі, а саме – різанині їх печенігами, поблизу одного із порогів. Вразливість русів перед печенігами у ході всієї поїздки підкреслюється й у 9 розділі, де навідміну від наведеного тексту з 2 розділу, наголошується загалом на успіху такої подорожі. Між текстами, коротким (2 розділу) і детальним (9 розділ), зважаючи на цілком очевидні паралелі і дуже близькі текстуально місця, все ж напрочуд помітна різниця: коли для тексту *Про росів, які відправляються з моноксилами із Росії до Константинополя*, успіх такої мандрівки є попри всі ризики і негаразди виправданий і, головне, цілком ймовірний, то наратив про русів наприкінці 2 розділу відкидає таку можливість.

Звідки походить таке очевидне протиріччя між текстами в межах однієї праці? Чи не є це свідченням різночасовості написання 2 і 9 розділів? Така

⁹⁹ *DAI*, 2. 16-24: "Ὅτι οὐδὲ πρὸς τὴν βασιλεύουσαν ταύτην τῶν Ῥωμαίων πόλιν οἱ Ῥῶς παραγίνεσθαι δύνανται, εἰ μὴ μετὰ τῶν Πατζινακιδῶν εἰρηνεύοντες, οὔτε πολέμου χάριν, οὔτε πραγματείας, ἐπειδή ἐν τῷ μετὰ τῶν πλοίων εἰς τοὺς φραγμοὺς τοῦ ποταμοῦ γίνεσθαι τοὺς Ῥῶς καὶ μὴ δύνασθαι διελθεῖν, εἰ μὴ ἐξαγάγῃσι τοῦ ποταμοῦ τὰ πλοῖα αὐτῶν, καὶ ἐπὶ τῶν ὄμων βαστάζοντες διαβάσωσιν, ἐπιτίθενται τότε αὐτοῖς οἱ τοιοῦτου ἔθνους τῶν Πατζινακιδῶν, καὶ ῥαδίως, ἅτε πρὸς δύο πόνους ἀντέχειν μὴ δύνανται, τροποῦνται καὶ κατασφάζονται.

¹⁰⁰ Дидактична ідея трактату в цілому безсумнівна. Однак певні його частини, як наприклад, той ж таки 9 розділ мало годяться, власне, як дидактичний текст. Більш того, вже Клаудія Зоде зауважила мінливість підходів імператора при написанні трактату. Все це дало своєрідний сибіоз відвертого дидактизму із антикварно-історичним стилем. Див. Claudia Sode, "Untersuchungen zu De administrando imperio Kaiser Konstantins VII Porphyrogenetos", *Ποικιλία Βυζαντινά* (Bonn, 1994) 13 (Varia, V), 147-291.

можливість є реальною, оскільки як бачимо із інших випадків, проаналізованих нами раніше, таких «швів» у тексті трактату вистачає. Всі вони, за спостереженнями Клаудії Зоде, і, особливо Джеймса Говард-Джонстона, викликані декількома етапами зібрання інформації і, можливо, й написання трактату¹⁰¹. Як вже з'ясували раніше, на перший етап, який приходив на час кінець правління імператора Лева VI Мудрого, припадає текст про «спосіб життя русів», а також інформація про русів 42 розділу трактату. Натомість більша частина тексту 9 розділу написана ближче до середини X ст., ймовірно, вже після 944 р¹⁰². У такому разі буде виправданим вважати, що інформація 2 розділу не лише структурно, але й хронологічно передує 9 розділу. Це може пояснити сумніви автора трактату у здатності русів перетягувати човни і воювати з печенігами, що не дивує укладача 9 розділу.

Таке вже зазначене протиріччя залишилось без уваги у літературі. Натомість пропонувалося вважати, що, напевне, у 2 розділі повідомляється про якийсь відомий імператору Константину «конкретний епізод захоплення печенігами торгового каравану русів»¹⁰³. Звичайно, таку можливість відкидати не варто, але ж нічого не вказує, що ця інформація є сучасною часу написання імператором Константином *DAI*. Тоді ж який час вона відображає? Все ж знаючи про шляхи експансії русів у IX-X ст. і залишені ними «сліди» цих переселень і міграцій, а також, відповідно, етапи переселення печенігів цього ж часу, можливий період війн і конфліктів між русами і печенігами приходять від часу початку X ст¹⁰⁴. Враховуючи

¹⁰¹ James Howard-Johnston, "The De administrando imperio: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus", 301-336; Claudia Sode, "Untersuchungen zu De administrando imperio Kaiser Konstantins VII Porphyrogenetos", 147-291.

¹⁰² Детально про хронологію 9 розділу див. *DAI*, II, 20-61.

¹⁰³ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. С. 284.

¹⁰⁴ Про географію і хронологію переселення русів див. Simon Franklin, Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus 750-1200*, 71-112, а також: Gottfried Schramm, *Altrusslands Anfang*, 353-377. Щодо печенігів, на жаль, поки не має дослідження, де шляхи і хронологія їх міграції були чітко встановлені. Утім, див. загальні роботи: Peter Golden, *An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden, 1992), 264-270; Elisabeth Malamut, "L'image Byzantine des Petchénègues", *BZ* 88 (1995), 105-147; Козлов С.А. Константин Багрянородный о печенежских «фемах» (*DAI*. сар. 37) и проблема его источников, *ВЕДС. Миграции, расселение, война как факторы политогенеза*. XXIV Чтения памяти В.Т.Пашуто. М., 2012. С. 113-120.

занепокоєння імператором можливістю війни з русами, можна було б припустити, що події 2 розділу відбивають час напередодні укладанню русько-візантійського договору від 2 вересня 911 р.

Хоча таке тлумачення, звичайно, не обов'язкове. Бо ж неоднозначна інформація про подорож русів до Візантії 2 розділу дає не менші підстави датувати її й дещо пізнішим часом. Зрештою, куди б не відносити її і переміщувати у межах першої чверті X ст., наротив 2 розділу, скоріш за все, розповідає про намагання дістатися до Візантії першого покоління русів, які зупинилися у Середньому Подніпров'ї¹⁰⁵. Такі їх дії були призупинені печенігами, що виявилось дуже важливим фактом для зовнішньої політики Візантії у час македонських імператорів. Від цього часу класична політика стримування могла дати свій результат, а руси, як несподівані сусіди, вже переставали вражати своєю несподіваністю¹⁰⁶.

Ще одним аргументом, який вказує на неоднорідність тексту трактату і, зокрема, різночасовість зібрання інформації для 2 і 9 розділів, є використання термінів для визначення човнів русів. Характерно те, що пишучи про подорож русів до Візантії, автор трактату вживає різну лексику. Коли у 9 розділі він неодноразово згадує про *μονόξυλον*, то у тексті другого розділу вживається звичне *πλοῖον*, тобто «човен». Така відмінність може слугувати не лише свідченням різноманітності джерел імператора, але його тонкощів з роботою над ними.

Отже, поглянемо звідки автор трактату запозичував лексику для визначення човнів русів і звідки настільки обачним є спирати гіпотези про конструкцію човнів русів на основі повідомлень імператора Константина VII Багрянородного.

Термін *μονόξυλον* («однодеревка») неодноразово вживається у трактаті. Проте виключно у 9 розділі: загалом 12 раз у самому

¹⁰⁵ Андрощук Ф., Зоценко В. *Скандинавские древности Южной Руси. Каталог* (Paris, 2012).

¹⁰⁶ Jonathan Shepard, "Constantine VII's Doctrine of 'Containment' of the Rus", *ΓΕΝΝΑΙΟΙΟΣ*. М., 1999. С. 264-283.

тексті, а також у заголовку, куди сам термін безсумнівно був перенесений безпосередньо з тексту, можливо, вже після зведення до купи всіх частин *DAI*¹⁰⁷. Після *DAI* ідентифікація моноксили, як тип корабля русів, стає популярним у візантійській літературі. Наприклад, Іоанн Скілиця писав про судна русів як моноксили, описуючи війну з русами у 971 р., також згадує їх в описі нападу русів 1043 р. на Константинополь. В останньому випадку, він зазначав, що, власне, кораблі русів так називають¹⁰⁸. Пізніше про моноксили, як кораблі русів, писав Констянтин Манассі у своїй віршованій хроніці¹⁰⁹. Утім, раніше появи русів термін використовувався візантійськими авторами для позначення човнів слов'ян. Зокрема, патріарх Никифор називав так човни слов'ян, які допомагали аварам напасти на Константинополь у 626 р¹¹⁰. Відомі також й інші випадки вживання назви моноксила стосовно човнів слов'ян¹¹¹.

Іншими словами, термін являється виключно літературним і стереотипним у візантійській хронографії щодо позначення суден північних варварів. Його використання Констянтином VII у середині X ст. відображає те, що, напевне, до кола читання імператора входили ті праці давньогрецької і ранньовізантійської літератури, де сам термін і зустрічається¹¹². Так, Д. Оболенський у коментарі до 9 розділу трактату навів приклад вживання терміну в *Історії* Пріска Панойського, фрагменти якої збереглися серед серії ексерптів імператора Констянтина VII у складі *Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes*¹¹³. Утім, слово моноксила використовував не лише Пріск. Його вживали Ксенофонт, Полібій, Арріан, великі фрагменти з їх

¹⁰⁷ *DAI*, 9.2, 3, 11, 17, 22, 32, 43, 51, 54, 60, 84, 95, 112.

¹⁰⁸ *Ioannis Scylitzae*, 430.47. Все ж не слід відкидати можливість знайомства Іоанна Скілиці з текстом *DAI*. Іоакім Турн, який підготував критичне видання праці Скілиці, зазначив декілька випадків паралельних читань між двома текстами, які можуть свідчити не лише про використання спільних джерел, але й безпосереднє читання Скілицею трактату (*Ioannis Scylitzae*, 571). Тим більше, рукописна традиція трактату така, що саме у другій половині XI ст. він, очевидно, покидає стіни палацової бібліотеки (*DAI*, 15-16).

¹⁰⁹ *Compend. Chron.*, 162.

¹¹⁰ Nikephoros, ed. Cyril Mango, 13.23, 57.23.

¹¹¹ L. Havlikova, "Slavic Ships in 5th-12th Centuries Byzantine Historiography", *BSI* 52 (1991), 89-104.

¹¹² Про коло читання імператора див. Paul Lemerle, *Le premier humanisme byzantin: Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle* (Paris, 1971).

¹¹³ *DAI*, II, 23. *Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes*, ed. Carl de Boor (Berlin, 1903),

праць були структуровані і також увійшли до різних *Excerpta* Костянтина: *Excerpta de virtutibus et vitiis*, *Excerpta desententiis*, *Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes*, *Excerpta de insidiis*¹¹⁴. У зв'язку з чим, запозичити термін моноксила автор *DAI* міг у будь-кого із них. Схоже, це слово йому було потрібне для підкреслення незвичності подорожі русів. Вживання такого архаїзму, взятого безпосередньо від, наприклад, Арріана мало на меті не лише імітацію та певну архаїзацію стилю, але пояснювало майбутньому імператору Роману II слабкі місця можливого ворога.

Тепер слід питання змінити на інше: чи автор *DAI* використовував *Excerpta* під час написання трактату? Ігор Шевченко, на основі історії Солдана, еміра Барі, яка представлена у трьох текстах імператора Костянтина (*DAI*, *Vita Vasilii* и *De thematibus*¹¹⁵) вважав, що вона взята з *Excerpta*, можливо, з колекції «про посольства»¹¹⁶. Нещодавно Андреас Немет у давно очікуваній праці, спеціально присвяченій *Excerpta*, доповнив аргументацію Ігоря Шевченка і додав до цього прикладу ще декілька можливих¹¹⁷. Кількість прикладів тут не так важлива. Головне полягає в іншому. Як виявилось, техніка створення *Excerpta* на основі техніки «досьє» в цілому повністю співпадає із методом роботи автора *DAI*¹¹⁸. Оскільки перший етап над *Excerpta* припав на 930-940-ві рр., то, очевидно, що цю роботу по зібранні матеріалу і написання праць виконували одні і ті ж люди. Вони добре знали специфіку вимог імператора і могли завдяки постійному фінансуванню провести таку грандіозну роботу, яка звичайно не була під силу, як це вважалося раніше, одному імператору. Завершення написання *Excerpta* у тому вигляді, у якому вони дійшли до нас, приходиться на перші

¹¹⁴ *Excerpta de insidiis*, ed. Carl de Boor (Berlin, 1905); *Excerpta de sententiis*, ed. Ursul Boissevain (Berlin, 1906); *Excerpta de virtutibus et vitiis*, ed. Theodor Büttner Wobst, Antoon Gerard Roos (Berlin, 1906).

¹¹⁵ *DAI*, 29.116-216; *De thematibus*, 11.18-44; *Theoph. Cont.*, 294.3-297.23.

¹¹⁶ Ihor Ševčenko, "Re-reading Constantine Porphyrogenitus", 191.

¹¹⁷ Серед яких розповідь *DAI* про розподіл влади між Алі і Муавією і розподіл землі Святополком, правителем Великої Моравії, між своїми синами. Див. Andras Nemeth, *Imperial Systematization of Past. Emperor Constantine VII and his historical Excerpts*, 56-58.

¹¹⁸ Paul Scheck, "Über Dossiers in byzantinischer antiquarischer Arbeit, über Schulbücher für Prinzen, sowie zu einer Seite frisch edierten Porphyrogenetos", *Ποικίλια Βυζαντινά* (Bonn, 1991) 11 (Varia, III), 147-291; Tomas Pratsch, "Untersuchungen zu De thematibus Kaiser Konstantins VII Porphyrogenetos", *Ποικίλια Βυζαντινά* (Bonn, 1994) 13 (Varia, V), 13-145.

роки правління Василія II, що говорить про велику перерву у їх підготовці, вірогідно, спричинену смертю головного замовника – імператора Костянтина VII¹¹⁹. Таким чином, напрошується інший висновок. Моноксила, як термін на позначення човнів русів, має літературне походження і бачити в ньому пряму вказівку на конструкцію човнів русів не приходиться. Цей попередній висновок може прояснити й зміни в оснащенні суден русів, про які писав автор трактату¹²⁰. До того ж уявлення автора трактату про човни русів, як монооксили, суперечить іншому менш відомому повідомленню візантійського агіографа. Так, Никита Пафлагон у *Житті* патріарха Ігнатія, описуючи один із нападів русів, ймовірно, це був похід 860 р. зазначав, що сам Ігнатій мало не потрапив до рук варварів, а його монастирі спідкала менш щаслива доля:

«Відбулися зі святим мужем й інші біди. Бо ж у цей час кровожерливе скіфське плем'я, так звані роси, через Евксинський Понт приступило до протоки та розграбили всі маєтки та всі монастирі, напали до того ж на сусідні з Візантією острови, забираючи все начиння та гроші, а взятих у полон людей всіх вбивають. Напавши з-поміж інших з варварським натиском та гнівом й на монастирі патріарха, вони вкрали все знайдене майно і, схопивши двадцять двох людей із найближчої до нього челяді, вирубали їх всіх сокирами на одному з трохантирів корабля»¹²¹.

¹¹⁹ Andras Nemeth, *Imperial Systematization of Past. Emperor Constantine VII and his historical Excerpts*, 93-179.

¹²⁰ Так, на початку своєї розповіді він писав про моноксили, які оснащують пактіоти русів і відправляють до русів. Вони, у свою чергу, перекладають на них оснащення (весла, уключини та ін.) зі своїх старих моноксил. Далі, після проходження порогів і успішного прибуття до острова Еферія. Руси знову переоснащують моноксили, кладучи на них інше спорядження (паруси, кормила та ін.), які як зазначає автор трактату, вони везуть із собою. Звідки, монооксила виступає тут як універсальне визначення для човнів русів, а не обов'язково тип корабля. Питання, які ж судна використовували руси для проходження річкових систем Східної Європи, на сьогодні залишається малозрозумілим: див. Anne Stalsberg, Bernard le Beau, "Identification of the Square Section of Viking Age Boat Nails. The Experience from Middle Norway", *Pre-Modern Russia and its World. Essays in Honor of Thomas S. Noonan*, ed. Kathryn L. Reyerson, Theofanis G. Stavrou and James D. Tracy (Wiesbaden, 2006), 103-111.

¹²¹ Ἐπεγένετο δὲ καὶ ἄλλη τῷ ἁγίῳ συμφορά. Κατ' ἐκεῖνον γάρ τὸ καιρὸν τὸ μαιφονώτατον τῶν Σκυθῶν ἔθνος, οἱ λεγόμενοι Ῥῶς, διὰ τοῦ Εὐξείνου Πόντου προσκεχωρηκότες τῷ Στενῷ, καὶ πάντα μὲν χωρῖα πάντα δὲ μοναστήρια διηρακότες, ἐτι δὴ καὶ τῶν τοῦ Βυζαντίου περιοικίδων κατέδραμον νησίων, σκευὴ μὲν πάντα ληϊζόμενοι καὶ χρήματα, ἀνθρώπους δὲ τοὺς ἀλόντας πάντας ἀποκτείνοντες· πρὸς οἷς καὶ τῶν τοῦ πατριάρχου μοναστηρίων βαρβαρικῶ καταδραμόντες ὀρμήματι καὶ θυμῷ, πᾶσαν μὲν εὐρεθεῖσαν κτήσιν ἀφείλοντο, εἴκοσι δὲ καὶ δύο τῶν γνησιωτήρων αὐτοῦ κεκρατηκότες οἰκετῶν, ἐφ' ἐνὶ τροχαντῆρι πλοίου τοὺς πάντας ἀξίνας κατεμέλισαν. Col. 516-517, 532-C.

Якщо розуміти текст буквально, то руси мали порубати полонених слуг патріарха на своєму кораблі. Це звісно передбачає його значний розмір, навіть зважаючи на можливі перебільшення агіографа. Зрештою, це однозначно не моносила, навіть у тому вигляді, яка представлена у *DAI* після третього етапу її оснащення.

Окрім інформації про територію русів та їх подорож до Візантії, автор трактату *De Administrando Imperio* неодноразово зупиняється на підвладних русам народах. Очевидно те, що знання про успіхи експансії русів були відомі у Константинополі одразу ж після відбиття їх нападу у 860 р. За словами патріарха Фотія, цей невідомий раніше народ з погордою дивився на ромеїв, бо ж вже до того встиг перетворити у рабів своїх сусідів¹²². Від цієї події до часу написання трактату пройшло майже століття. Це «темне століття» ранньої Русі поки залишається маловловим для дослідників. Схоже, таким воно було й для багатьох сучасників. Тому залишається лише гадати, коли відбуваються важливі зміни в історичній географії Русі спричинені підкоренням чи завоюванням сусідніх спільнот. Уже давно було висловлено справедливі спостереження, що *Повість минулих літ*, текст який лежить в основі всіх реконструкцій ранньої історії Русі, відбиває, радше, уявлення кінця XI – початку XII ст. про становлення Русі, а сам перелік слов'янських «племен» є книжним конструктом, винайденим літописцем для створення прямої альянсу на біблійну традицію про 12 колін Ізраїлю. Нещодавнє, добре дослідження О.П. Толочка звільняє нас від потреби наводити тут детальну аргументацію¹²³. Більш того, милуюча око карта розселення слов'янських «племен» відома ледь не зі шкільної парти, опиняється перед подвійним ударом. По-перше, дослідники не завжди витримують спокусу не внести до

¹²² Φωτίου Ὁμιλίαι, ed. Β. Λαοῦρδα (Θεσσαλονίκη, 1959), 29-52; *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, English trans., Intr. and Commentary by C. Mango (Cambridge, Mass., 1958).

¹²³ Oleksiy P. Tolochko, "The Primary Chronicle's 'Ethnography' Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State", *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, ed. Ildar H. Garipzanov, Patrick J. Geary, and Przemysław Urbańczyk (Turnhout, 2008) [Cursor Mundi, 5], 169-188. Див. критику праці О.П. Толочка і Пшемислава Урбанчика: Лукин П.В. Восточнославянские «племена» и их князья: конструирование истории в Древней Руси, *Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени. Материалы конференции*. М., 2010 [Славяне и их соседям. XXV конференция, Москва, 2010 г.]. С. 83-90.

цієї карти інформацію почерпнута із пізніших джерел¹²⁴. По-друге, включають до неї такі «племена», які створені фантазією літописця. Чудовим прикладом чого є поляни. «Богообраність» яких у наративі літописця якнайкраще говорить на користь того, що їх як таких, скоріше, ніколи не існувало. Звідки й марні намагання відшукати їх, як й деякі інші «племена», на археологічній карті ранньої Русі¹²⁵.

Все це, звісно, ставить перед нами важливе питання: що являли собою ці слов'янські спільноти у час становлення Русі? Окрім їх імен та «етнографії», почерпнутої з антиязичницьких трактатів, у *ПВЛ* про них мало що відомо¹²⁶. У літературі зазвичай ці спільноти вперто називають «племенами», забуваючи що сам термін «плем'я» не вживається літописцем щодо них. Справа у тому, що у тексті *ПВЛ* вони взагалі не визначаються через певний термін. Тому використання поняття «плем'я» завжди хибує тим, що транслює наукові поняття старої науки¹²⁷. Дивним чином, новий емпіричний матеріал не змінює зазделегідь визначеної схеми. Здається, це саме той випадок, коли нове вино не розриває міх. А шкода. Незважаючи на поважну історіографічну традицію, ідентичності цих спільнот залишаються малозрозумілими. З іншого боку, їх надзвичайно важлива роль у становленні Русі поза всяким сумнівом¹²⁸. Однак процес їх залучення до перших політичних утворень русів у Східній Європі залишає поки велику кількість питань, на кшталт, від торгівлі з русами до їх інтеграції у торгівлю русів на

¹²⁴ Przemysław Urbańczyk, *Trudne początki Polski* (Wrocław, 2008), 77 і далі.

¹²⁵ Толочко А. Воображённая народность, *Ruthenica*. Т.1. С. 112-117; про білих хорватів див. Francesco Borri, "White Croatia and the arrival of the Croats: an interpretation of Constantine Porphyrogenitus on the oldest Dalmatian history", *Early Medieval Europe* 2011 19 (2) 204-231. Утім, такі спроби не припиняються: Комар А.В. Поляне и северяне, *Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства*. М., 2012. С. 128-191, особливо, С. 177.

¹²⁶ Oleksiy P. Tolochko, "The Primary Chronicle's 'Ethnography'", 169-188.

¹²⁷ Горский А.А. Первое столетие Руси, *Средневековая Русь*, отв. ред. А.А. Горский. М., 2012. Вып. 10. К 1150-летию зарождения российской государственности. С. 33, п. 33. А.А. Горський вважає доцільним використовувати для «позначення слов'янських додержавних утворень термін, який застосовувався до них у візантійських джерелах – «славинії» (С. 35). Цікаво, що сам підхід при цьому в А.А. Горського напрочуд нагадує старий, проти якого він й виступає. Так, А.А. Горський пише, що «об'єднання, які включають в себе декілька спільнот, які мають свої самоназви, можна називати «союзами славній». Звідки не далеко до «союзів племен»...

¹²⁸ Інколи вона недооцінюється як наприклад, Simon Franklin, Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus 750-1200* (London, New York, 1996).

міжнародних шляхах, від постачання рабів для русів до їх воєнної служби у руського князя¹²⁹. Тому дослідження відносин русів із цими «племенами» дозволить у якійсь мірі наблизитися до можливого розв'язання вже кола вищезазначених проблем, але й перечитати встановлені уявлення про шляхи експансії русів і етапи їх взаємодії із своїми данниками.

Відносини русів із цими «племенами» являються однією із тем, зібраного для імператора Константина VII Багрянородного «досьє» про несподіваних сусідів. Головна інформація про них представлена у 9 розділі, де увага автора приділена обставинам нелегкої подорожі русів до Константинополя (9.1-104) і способу життя русів (9.105-113). Також слов'янські спільноти, які підвладні русам, згадуються у 37 розділі, який повністю присвячений печенігам (37.42-45). У трактаті вони двічі визначаються через «слов'яни» і один раз як «славинії». Таке вживання автором трактату різних термінів викликало у літературі судження, що «славинії» позначали різного рівня державні утворення, а «слов'яни» слугували виключно етнонімом¹³⁰. Текст не дає для цього підстав. Схоже, «славинії» і «слов'яни» використовувалися як синоніми для одних і тих же спільнот, які залежали від русів. Тому невиправданим є популярне уявлення, що «славинії» відображали певний зріз соціальної і політичної організації слов'ян¹³¹. Їх тотожність, у повній мірі, проглядається у переліку цих спільнот, три списки яких й представлено у трактаті:

<i>DAI, 9. 9-19</i>	<i>DAI, 9.107-109</i>	<i>DAI, 37.43-45</i>
Οἱ δὲ Σκλάβοι, οἱ πακτιῶται αὐτῶν, οἱ Κριβηταιηνοὶ λεγόμενοι, καὶ οἱ Λενζανῆνοι καὶ	εἰς τὰς Σκλαβηνίας τῶν τε Βερβιάνων καὶ τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ Κριβιτζῶν καὶ τῶν	τὸ δὲ θέμα Ἰαβδιερτίμ πλησιάζει τοῖς ὑποφόροις χωρίοις χώρας τῆς Ῥωσίας, τοῖς

¹²⁹ Праця німецького лінгвіста Готфріда Шрамма, де зустрічаємо розділ під знаковою назвою «Аборигени: данина та воєнна служба» викликає більше питань, ніж відповідей (Gottfried Schramm, *Altrusslands Anfang: Historische Schlüsse aus Namen, Wörtern und Texten zum 9. und 10. Jahrhundert.* (Freiburg i B., 2002), 132-151.

¹³⁰ Див. наприклад, Литаврин Г.Г. Славинии VII-IX вв. – социально-политические организации славян, *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья.* М., 1984.

¹³¹ Горский А.А. Первое столетие Руси. С. 45-46.

<u>αἱ λοιπαὶ Σκλαβηναίαι</u>	<u>Σεβερίων</u> καὶ <u>λοιπῶν</u> <u>Σκλάβων</u> , οἵτινές εἰσιν <u>πακτιῶται</u> τῶν Ῥῶς	τε <u>Οὐλτίνοις</u> καὶ <u>Δερβλενίνοις</u> καὶ <u>Δενζενίνοις</u> καὶ τοῖς λοιποῖς Σκλάβοις.
------------------------------	---	--

Насамперед відзначимо наступне. Серед трьох списків залежних від русів слов'ян не має об'єднання, яке б фігурувало у всіх випадках. Натомість лендзяни, древляни і кривичі присутні у двох з них, а уличі, дреговичі і сіверяни лише раз. Можливо, відсутність останніх у двох інших списках залежить від своєрідного стилю автора трактату. Очевидно, що він не мав на меті вписувати кожен з них у повний перелік, відомих йому данників русів, а користався при цьому визначенням, *λοιπῶν Σκλάβων* чи *αἱ λοιπαὶ Σκλαβηναίαι*, «інші слов'яни» або ж «інші славинії». Можна припустити, що під «іншими слов'янами» й розуміються вже згадані в аналогічному змісті слов'янські данники русів. Зрештою, у 37 розділі, перелік слов'ян, залежних від русів, відповідає виключно їх віддаленості від однієї печенізької «фемі»¹³². У зв'язку з чим, повний їх список у цьому розділі, згідно ідеї автора, не мав місця. Для визначення їх залежності від русів, автор *De Administrando Imperio* використовував два терміни. У 9 розділі він пише про них як «пактіотів» (*οἱ πακτιῶται*), а у 37 розділі називає їх *ὑποφόροις*, тобто тими, які платять русам. Іншими словами, їх данниками¹³³. Сам термін *ὑποφόροις*, безперечно, означає залежність. Питання лише у тому, яку форму цієї залежності він позначає. Так, Д.Оболенський у коментарі до «руської» теми трактату вважав, що *ὑποφόροι* і *πακτιῶται* використовувалися автором трактату як синоніми¹³⁴. Проте останнє з них, *πακτιῶται* є полісемантичним і як латинізм (*pactum*) у середньогрецькій мало два нерівноцінні значення і

¹³² Про територію Русі у *DAI* див. I. Sorlin, “Voies commerciales, villes et peuplement de la Rôsia au Xe siècle d'après le De administrando imperio de Constantin Porphyrogénète, *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie Byzance et Orient*, ed. M. Kazanski, A. Necessian et C. Zuckerman (Paris, 2000), 344-350; Назаренко А.В. Н ΕΕΩ ΡΩΣΙΑ: К политической географии Древнерусского государства середины X века, *Gaudeamus Igitur: Сборник статей к 60-летию А.В. Подосинова*. Под ред. Т.Н. Джаксон. М., 2010. С. 294-301.

¹³³ E. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods* (Hildesheim-New York, 1992).

¹³⁴ *DAI*, II, 33

дещо протилежні за своїм змістом: 1). пакт чи договір; 2). данина. Друге тлумачення практично співпадає із ὑποφόροι, що може свідчити про їх тотожність за визначенням, яке вкладав в нього автор трактату. Однак залишається ще перша можливість, що πακτιῶται це не данники, а, зрештою, лише союзники, з якими укладається певна угода, що слугує гарантом відносин між русами і ними. Саме на такому значенні слова πακτιῶται наполягав у свій час А. Екк¹³⁵. Його спостереження викликали заперечення Івана Дуйчева, який у статті, присвяченій іншому сюжету, зупинився й на проблемі, яка нас цікавить. Так, аналізуючи слова Феофана про слов'ян VII ст., він вказав на те, що його термін ὑπὸ πάκτων означає не союз, а підкорення. Як аргумент, Іван Дуйчев навів фрагмент *DAI* про спосіб життя русів, де цілковито зрозумілим є форма залежності слов'янських спільнот, яка далеко не нагадує відносини союзників. Також Дуйчев звернував увагу на вживання слова «пакт» у *DAI*, де він означає виключно данину як таку, виражену у формі плати чи іншого майна¹³⁶. Наприклад, у 50 розділі про слов'ян феми Пелопонес, зокрема мілінгів і езеритів, спеціальна увага приділяється «пактам», які вони виплачують Візантії¹³⁷. Чи говорить все це на користь того, що в даному випадку відбувається вживання терміну у його звичному для трактату значенні? Навіть побіжного погляду на структуру 9 розділу і, головне, опису відносин русів і слов'ян досить, щоб побачити різні підходи русів до використання ресурсів своїх «пактіотів». Тут саме час звернутися безпосередньо до тексту нашого джерела.

¹³⁵ *DAI*, II, 33

¹³⁶ Ivan Dujčev, "Protobulgares et slaves", *Seminarium Kondakovianum* (Praha, 1938), X, 147-148.

¹³⁷ *DAI*, 50. 46-53: Ὁ οὖν προρρηθεὶς πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς ὁ Κρινίτης ἐξέθετο αὐτοῖς πάκτα πλείονα, ὧν ἐτέλουν, τοῖς μὲν Μηλιγοῖς ἀπὸ τῶν ξ' νομισμάτων, ὧν πρότερον ἐτέλουν, νομίσματα φμ', ὡς εἶναι τὸ πᾶν πάκτων αὐτῶν νομίσματα χ', τοῖς δὲ Ἐζερῖταις ἀπὸ τῶν τ' νομισμάτων, ὧν πρότερον ἐτέλουν, ἕτερα νομίσματα τ', ὡς εἶναι τὸ πᾶν πάκτων αὐτῶν νομίσματα χ', ἅτινα καὶ ἀπήτησεν καὶ εἰσεκόμισεν ὁ αὐτὸς πρωτοσπαθάριος Κρινίτης ἐν τῷ θεοφυλάκτῳ κοιτῶνι. Також див. інший однозначний приклад вживання «пакту» як данини: *DAI*, 21. 11-16. Τοῦτου δὲ καταλαβόντος ἐν Συρίᾳ, Μαυρίας ἐδέξατο αὐτὸν μετὰ μεγάλης τιμῆς, καὶ συμφωνήθη πρὸς ἀμφοτέρους ἔγγραφον γενέσθαι εἰρήνης μεθ' ὄρκου λόγον ἐπὶ συμφώνου ἐτησίου πάκτου, παρέχεσθαι τῷ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖ παρὰ τῶν Ἀγαρηῶν χρυσοῦ χιλιάδας τρεῖς καὶ ἄνδρας αἰχμαλώτους ὡ' καὶ ἵππους εὐγενεῖς ν'. Щодо «пакту» див. далі за індексом *DAI*, 326.

У межах одного 9 розділу бачимо парадоксально відмінні підходи русів стосовно визиску данини з своїх «пактіотів». Якщо на початку 9 розділу, руси купляють у своїх «пактіотів» моноксили, то наприкінці цього ж розділу, у тексті про так званий «спосіб життя русів», вони не лише нічого не купляють, але «годуються» у своїх «пактіотів». А саме, далі слідує хрестоматійний опис «полюддя» русів у землі слов'ян¹³⁸. Складно примирити два підходи русів стосовно своїх «пактіотів». Не дивно, що подібна обставина нерідко залишається затушованою в літературі. Здається, лише Джеймс Ховард-Джонстон зумів побачити це важливе неузгодження. Втім, на його погляд, пасаж імператора Костянтина про полюддя можна ігнорувати. Інші повідомлення *DAI* вкупі з архелогічними матеріалами дозволяють говорити про успішний симбіоз взаємин русів і слов'ян, що ґрунтувалися насамперед на комерційній основі. Інакше, інтепретація цього ключового пасажу являється малозрозумілою¹³⁹. Однак, на мій погляд, складно вбачати у словах Костянтина про полюддя вигадку, на тій підставі, наприклад, що у списку «пактіотів» не згадуються поляни¹⁴⁰. Вже перші дослідники «руського» розділу трактату припускали можливу різночасовість повідомлень автора *DAI*. Маючи практично паралельні сюжети з різними варіантами розвитку подій, чи не виправданим є у такому разі погляд Ромілі Дженкінса-Д. Оболенського, що інформація для наративу про полюддя була зібрана раніше ніж всі інші матеріали для 9 розділу¹⁴¹.

Таким чином, 9 розділ цілком відповідає етапам збирання матеріалу і написанням тексту трактату, а саме від кінця правління Лева VI Мудрого до середини X ст. Відповідно до схеми, випробованої мною в іншому місці, яка обернена навпаки до відомої гіпотези Джеймса Говарда-Джонстана, «тіло» 9

¹³⁸ Полюддю присвячена велика література, щоправда дуже нерівноцінна за своїх змістом і науковим значенням. Див. Adolf Stender-Petersen, "Etudes varegues. I: Le mot varegue polutasvarf", *Classica et Mediaevalia* (1940), Т.3:1, 1-19; Галенко О. Три загадки Константина Багрянородного про полюддя, *Ruthenica*. Київ, 2004. Т.III. С. 48-67, там і бібліографія.

¹³⁹ James Howard-Johnston, "The De administrando imperio: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus", *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*, ed. M. Kazanski, A. Necessian et C. Zuckerman (Paris, 2000), 336.

¹⁴⁰ Див. п. 216.

¹⁴¹ *DAI*, II, 19.

розділу було написано ближче до самостійного правління імператора Костянтина VII¹⁴².

Залишається визначити питання, яке має історичну перспективу: який із текстів містить більш ранню інформацію про відносини русів і слов'ян? Іншими словами, що відбулося раніше, «годування» русів у землях слов'ян чи купівля ними моноксіл, зроблених пактіотами? Звичайно, дана проблема має деякий логічний брак, а саме: «годування» русів не виключає купівлю ними монксіл у своїх пактіотів. Але у трактаті присутнє саме протиставлення, по-перше, руси купляють моноксіли у своїх пактіотів, по-друге, вони «годуються» у землях пактіотів. Природньо, знаючи про час і шляхи експансії русів, можна було припустити, як це часто робиться у історіографії, що спочатку руси купують моноксіли, а вже потім, внаслідок посилення їх могутності, починають «годуватися» у землях своїх пактіотів. Такий погляд викликаний не що іншим як порядком читання 9 розділу *DAI*, де спочатку міститься розповідь про купівлю моноксіл, а вже наприкінці розділу, повідомлення про «годування» русів у слов'ян. Подібна схема у світлі двох етапів створення тексту *DAI* втрачає свою привабливість. На мій погляд, текст про «спосіб життя русів», як й інформація про короткий маршрут русів до Візантії, а також територія русів відповідає початку X ст., а, можливо, й більш пізнішому часу. На це вказують й інші міркування, вже позатекстового характеру. Наратив про *полюддя* чи «спосіб життя русів» у *DAI* викликає цілком очевидні паралелі з дуже детальними описами життя русів, зафіксованим арабським географом Ібн Русте, інформація котрого ввійшла у більшість пізніших компіляцій. Цей, добре відомий фрагмент з «Книги дорогих коштовностей», датується до 925 р. і лежить ближче до часу правління Лева VI Мудрого:

¹⁴² Филипчук А.М. Систематизация прошлого: «досье» о росах императора Константина VII Багрянородного, *Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Материалы конференции*. М., 2012. С. 299-304. Пор. James Howard-Johnston, "The De administrando imperio: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus", 301-336.

«Щодо русів, то вони – на острові, оточеному озером. Острів, на якому вони живуть, протяжністю три дні шляху, покритий лісами і болотами, нездоровий і сирий до такої міри, що вартує лише людині вступити ногою на землю, як вона трясеться із-за надлишку вологи. У них є цар, який називається хакан-рус. Вони нападають на слов'ян, під'їхають до них на кораблях, висажуються і забирають їх у полон, везуть в Хазаран і Булгар і там продають. У них не має ланів, а живуть вони лише тим, що привозять із землі слов'ян. Коли у них народжується син, то він [рус] дарує новонародженому оголений меч, кладе його перед ним і говорить: «Я не залишаю тобі у спадок жодного майна, і не має у тебе нічого, крім того, що візьмеш цим мечем». Не має у них нерухомого майна, ні сіл, ні ланів. Єдине їх заняття – торгівля соболями, білками та іншою пушниною, яку вони продають охочим»¹⁴³.

В іншого арабського автора Гардізі, який переповідає інформацію джерел, що не дійшли до нас, «годування» русів у слов'ян дуже нагадує те, що читаємо у «способі життя русів» в *DAI*:

«Цар їх стягає з торгівлі 1/10 частину. Завжди 100-200 з них ходять до слов'ян і силою забирають з них собі утримання, поки там знаходяться. Там у них багато знаходиться людей із слов'ян, які служать їм як раби, поки не позбавляться залежності»¹⁴⁴.

Отже, цілком очевидним виглядає те, що текст про «годування» русів у землі слов'ян виник значно раніше середини X ст. і відповідає часу близькому до інформації арабських авторів. Він передував створенню нарративу про подорож русів до Візантії та її забезпечення, що відобразилося на його розміщенні наприкінці розділу. Про зібрання матеріалу для завершення цього «руського» блоку повідомлень свідчить замітка про узів,

¹⁴³ Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и руси VI-IX вв. С. 303; про Ібн Русте див. J. E. Montgomery, "Arabic sources on the Vikings", 552-553.

¹⁴⁴ Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и руси VI-IX вв. С. 305.

«які можуть воювати з печенігами». Остання, вочевидь, знаходиться не на своєму місці¹⁴⁵. Все це дає підстави вважати, що в уяві автора трактату, спершу руси власне «годуються» у своїх пактіотів, а вже потім купляють у них моносіли. Останнє говорить про важливі зміни у відносинах між русами і слов'янами. Якщо раніше руси забирали силою чи у результаті деяких домовленостей твоари своїх пактіотів, то до середини X ст. ситуація змінюється: руси, незважаючи на «кормління» у землях пактіотів, купляють в них моносіли. Складно уявити, чим були викликані такі зміни: зростання торгівлі з Візантією, що вимагало збільшення кількості суден і товарів, чи погіршенням відносин русів і слов'ян, які вимагали негайного вирішення. Такі складнощі і конфлікти нам відомі із *ПВЛ*, наприклад, вбивство древлянами київського князя Ігоря¹⁴⁶. У зв'язку з чим, купівля русами моносіл у своїх «пактіотів», данників дозволяла врегулювати участь їх політичних еліт у торгівлі. Видається напевним, що така еволюція відносин русів і слов'ян, зафіксована автором *DAI*, була результатом компромісу, вигоди від якого приваблювали всіх.

¹⁴⁵ *DAI*, II, 61.

¹⁴⁶ *ПСРЛ*. Т.2. Стб. 42-43.

Лекція 4. Напад русі на Константинополь в 941 р.

Війна з русами у 941 р. доволі рано транслювалася у візантійській літературі з пам'яті в історію¹⁴⁷. Цьому особливо посприяли майбутні події – війни імператора Іоанна Цимісхія з князем русів Святославом, які спочатку актуалізували місця пам'яті, пов'язані з північними сусідами, а потому вже надовго відправили їх у тінь. Схоже, спогади про експансію русів (можливо, тут варто вважати й похід 941 р.) були ще свіжі у 989 р., коли великі групи русів перейшли на візантійську службу. Це й призвело до зростання напруги серед населення Константинополя, яке звикло вбачати в русах ворогів, а не союзників¹⁴⁸. *Житіє* св. Василя Нового, написане близько двадцяти років після походу, представляє русів у світлі есхатологічної традиції, властивої для авторів, що споглядали перший похід русів 860 р¹⁴⁹. *Житіє* св. Василя Нового не єдиний текст візантійської агіографії, де говориться про напад русів 941 р. Загалом, похід князя Ігоря на Константинополь добре відобразився у різних жанрах візантійської літератури – від епістолографії до історіописання. Коли епістолографія належить сучасникам подій імператору Константину VII Багрянородному та Феодору, митрополиту Кізіка¹⁵⁰, то історіописання представлено як масштабними хроніками (які писалися у

¹⁴⁷ Форми репрезентації цієї історії були напрочуд різними. Так, імператор Костянтин VII Багрянородний волів зовсім не згадувати війну з русами 941 р. у *DAI*. Його мотивації тут складно збагнути, якщо не припустити, що таким чином, він відсторонювався від політики імператора Романа I Лакапіна щодо русів. Про складне відношення імператора Костянтина до спадщини Романа I див. Jonathan Shepard, "Constantine VII's doctrine of "Containment" of the Rus", 270-271, 275. Звідки й неоднозначний образ імператора Романа I у *DAI* (13.149-175; 13.191-194; 43.64-149).

¹⁴⁸ Руси все ще є ворогами у «політичній» поезії Іоанна Мелітинського (Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometers. Texts and Contexts* (Wien, 2003), Vol.1, 308-309). Твори Іоанна Мелітинського часто атрибуують Іоанну Геометру, що, скоріш за все, не є вірним. Перестороги щодо русів являються звичним місцем у візантійській «політичній» поезії кінця X ст. Marc Lauxtermann, "Byzantine Poetry and the Paradox of Basil II's Reign", *Byzantium in the Year 1000*, ed. Paul Magdalino (Leiden, 2002), 199-216; Andrzej Poppe, "The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986-89", *DOP* 30 (1976), 195-244. Пор. пророцтва щодо захоплення русами Константинополя, вміщеними у *Patria (Scriptores originum Constantinopolitanarum*, ed. Th. Preger, II (Leipzig, 1907), 176). Інші пророцтва стосовно русів див. Lennart Rydén, *The Life of St. Andrew the Fool*. Vol. I-II. Uppsala, 1995 [Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia, 4]; Cyril Mango, "The Life St. Andrew the Fool Reconsidered", *RSBS* 2 (1982), 297-313.

¹⁴⁹ Alexander Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, 242-243.

¹⁵⁰ J. Darrouzes, *Epistoliers Byzantins du Xe siecle* (Paris 1960) 317-341; Maria Tziatzi-Papafianni, "Die Korrespondenz des Theodoros von Kyzikos im Codex Laura V. 126: Textkritische Beitrage", *BZ* 96/1 (2003), 223-268.

Константинополі і були завершені, судячи з різних їх версій, у 948 р., або ж на початку 960-х рр)¹⁵¹, так й невеликими замітками з так званих «малих хронік», котрі відображають не пам'ять, а лише хист компілятора щодо віднайдення інформації у своїх джерелах¹⁵².

Відзначимо, що цими джерелами й були ті ж таки хроніки. Зокрема, «константинопольські аннали», тобто хроніка, котра писалася у Константинополі до 948 р., різні версії якої збереглися у сім'ї хронік Симеона Логофета та Продовжувача Феофана¹⁵³. Їх повідомлення слугували джерелом як для *Історії* Лева Диякона, так і, можливо, пізніших авторів, які писали про похід русів на Візантію 941 р.

Насамперед, це стосується *Огляду історії* візантійського історика Іоанна Скілиці, час написання якого хоча і є предметом дискусій в історіографії, але не виходить за межі 1070-х рр. – 1118 рр¹⁵⁴. Текст Скілиці повністю увійшов до пізнішої компіляції Георгія Кедрена, а також став одним із джерел для написання хронік Іоанна Зонари і Михаїла Гліки¹⁵⁵. *Огляд історії* має виняткове значення для ранньої історії Русі. Перш за все тому, що Іоанн Скілиця поряд Левом Дияконом являються найбільш докладним джерелом щодо війни з русами 970-971 рр¹⁵⁶. Окрім цього, повідомлення Скілиці про відносини русів з Візантією за 1023-1055 рр. є унікальними і практично єдиними звітками про північних сусідів у

¹⁵¹ Огляд візантійської історіографії 940-960-х рр. див. Каждан А.П. Из истории византийской хронографии X в. 3. «Книга царей» и «Жизнеописание Василия», *ВВ* 21 (1962), С. 95-117; його ж. История византийской литературы. Т. 2. С. 145-202; Athanasios Markopoulos, "Byzantine History Writing at the End of the First Millennium" *Byzantium in the Year 1000*, ed. Paul Magdalino (Leiden, 2002), 183-199.

¹⁵² Шрайнер П. *Miscellanea Byzantino-Russica*, *ВВ* 52 (1991). С. 151-161

¹⁵³ Symeonis Magistri et Logothetae, 335.541-552; Продолжение Хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку, 60.28-29; Theoph. Cont., 423.14-424.18; Ps. Sym., 746.12-16; 747.6-9; 747.15-23.

¹⁵⁴ J. Thurn, "Ioannis Scylitzae, Autor und Werk", *Ioannis Scylitzae, Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, V-X; Werner Seibt, "Ioannes Skylitzes: Zur Person des Chronisten", *JÖB* 25 (1976), 81-86, вважає, що Скілиця працював над своїм текстом у 1070-х рр. Проти такого припущення виступила Кетрін Холмс, яка вказала на протиріччя у біографії Скілиці, зокрема, здобутті ним тих посад і титулів, про які йдеться у леммі до його праці. На думку Холмс, Скілиця писав свій текст у час правління Алексія Комніна (*Catherine Holmes, Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, 89-91).

¹⁵⁵ Georgius Cedrenus, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Bekker (Bonnae, 1838-1839); Michaelis Glycae, *Annales*, rec. I. Bekkerus (Bonnae, 1836); Ioannis Zonarae. *Epitome Historiarum libri XIII usque ad XVIII*, ed. Th. Buttner-Wobst (Bonn, 1897).

¹⁵⁶ Ioannis Scylitzae, 288-311.

візантійській літературі XI ст¹⁵⁷. Не будучи сучасником всіх описуваних у його наративі подій, Скілиця користувався інформацією своїх джерел. Коли для сегменту тексту від 978 до 1057 рр., їх встановити напрочуд важко (проте деякі з таких спроб в літературі здається, досягли певного успіху¹⁵⁸), то для сегменту 811-978 рр., це зробити вже цілком можливо, хоча і не повністю. Так, для написання наративу 811-948 рр. Скілиця користується в основному працею Продовжувача Феофана, яка слугує йому головним джерелом для цього періоду¹⁵⁹. Його робота над своїм джерелом настільки уважна, що інколи повідомлення Скілиці використовуються як текст для реконструкції першопочаткових читань Продовжувача Феофана. Наприклад, описуючи похід русів 860 р. Скілиця, окрім слів Продовжувача Феофана, додав від себе лише міркування про географічну локалізацію русів, до того ж, як видається, помилкову¹⁶⁰.

Таких відступів Скілиці від свого безпосереднього джерела є багато. Не всі вони отримали пояснення, оскільки не має особливої впевненості у тому, що Скілиця користувався за період 811-961 рр. лише текстом Продовжувача Феофана. Скоріш за все, він читав *Житіє* Ігнатія Никити Пафлагона і Продовжувача Георгія Амартола, текст дуже близький до VI книги Продовжувача Феофана¹⁶¹. Давно зауважений факт, що від часу 950-х рр. його джерело різко відходить від звичної канви Продовжувача Феофана.

¹⁵⁷ Ioannis Scylitzae, 367.72.-368.81.

¹⁵⁸ Jonathan Shepard, "A suspected source of Scylitzes' Synopsis Historion: the great Catacalon Cecaumenus", *BMGs* 16 (1992), 171-181.

¹⁵⁹ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, див. за індексом паралельних місць Скілиці і Продовжувача Феофана, складеного I. Турном, 574-575; Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, 125-152.

¹⁶⁰ Ioannis Scylitzae, 107. 44-49: Τὰ δὲ ἐντὸς Εὐξείνου καὶ πᾶσαν τὴν αὐτοῦ παραλίαν ὁ τῶν Ῥῶς ἐπόρθει καὶ κατέτρεχε στόλος (ἔθνος δὲ οἱ Ῥῶς Σκυθικόν, περὶ τὸν ἀρκτῶον Ταῦρον κατῳκνημένον, ἀνήμερόν τε καὶ ἄγριον), καὶ αὐτῇ δὲ τῇ βασιλίδι δεινὸν ἐπέσειε κίνδυνον. οἱ μετ' οὐ πολὺ θείας πειραθέντες ὀργῆς οἴκαδε ὑπενόστησαν, πρесоβεία τε αὐτῶν τὴν βασιλίδα καταλαμβάνει τοῦ θεοῦ μεταλαχεῖν βαπτίσματος λιτανεύουσα, ὃ καὶ γέγονε. Попри те, що «кримська» локалізація русів є лише звичною архаїзацією у візантійській літературі, слова Скілиці інколи некритично прочитуються як свідчення про міфічних русів, які нібито жили у Криму у IX ст. Ця теорія, популярна у старій науці, нині майже не має прихильників. Як виняток див. Максимович К.А. Происхождение этнонима Русь в свете исторической лингвистики и древнейших письменных источников, *КАНІΣΚΙΟΝ. Ювілейний збірник в честь 60-ліття професора Ігоря Сергеевича Чичурова*. М., 2006. С.46-54.

¹⁶¹ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, 578.

Останнє говорить на користь того, що для цього періоду у Скілиці були й інші матеріали для написання своєї праці¹⁶².

Все це безпосередньо стосується й наративу Скілиці про похід русів на Візантію у 941 р. Чи використав Скілиця для його написання виключно текст Продовжувача Феофана? Чи у його розпорядженні були й інші, досі не зауважені джерела, у яких могла міститися розповідь про цей похід? Всі поставлені запитання викликають за собою й інші, які, у першу чергу, стосуються методів і джерел Іоанна Скілиці. Мета цього дослідження й полягає у тому, щоб на прикладі пасажу про похід русів 941 р., з'ясувати як саме Скілиця будує свою розповідь, яким чином він комбінує повідомлення взяті з одного або ж різних джерел у свій текст?

Перш ніж безпосередньо перейти до тексту Скілиці, коротко зупинемося на дослідницьких підходах до *Огляду історії*. Після появи його критичного видання, підготовленого Іоакімом Турном, у 1973 р., доволі незвичним видається, що текст Скілиці, часто покладений в основу реконструкцій візантійської історії X-XI ст., залишається все ще малодослідженим як на предмет методів роботи його автора, так і, головне, джерел його наративу. Перші кроки до нового прочитання джерел Скілиці зробив Нікос Панайотакес, згідно гіпотези котрого, у тексті Скілиці можна віднайти «сліди» втраченої нині *Історії* Феодора Севастійського, одного із головних історіографів часу Василя II. Знайдені грецьким вченим паралелі між текстом Скілиці і *Чудесами св. Євгенія Трапезундського*, які були складені Іоанном Лазаропулосом у XIV ст., дозволили йому прийти до визначення ряду фрагментів, які він відніс до втраченої *Історії* Феодора. Остання, таким чином, була використана одним із авторів *Чудес* впродовж становлення їх текстової традиції¹⁶³. Утім, метода Панайотакеса викликала

¹⁶² Сюзюмов М.Я. Об источниках Льва Диакона и Скилицы, *Византийское обозрение (Revue Byzantine)*, под ред. В.Э. Регеля. Юрьев, 1916. Т. II. Вып.1. С. 106-166; Jeans Scylitzès, *Empereurs de Constantinople, texte traduit par B. Flusin, J-C. Cheynet*, XIII.

¹⁶³ Nikolaos Panagiotakes, "Fragments of a Lost Eleventh-Century Byzantine Historical Work", *Philhellen. Studies in Honour of Robert Browning*, ed. E. Jeffreys (London, 1996), 321-57; The Hagiographic dossier of St. Eugenios of Trebizond in Codex Athos Dionysiou 154, ed. J. O. Rosenqist (Uppsala, 1996) [*Studia Byzantina Upsaliensia* 5].

критику з боку Кетрін Холмс. Вона відкинула гіпотезу грецького вченого, вказавши на сумнівність «тіла» тексту *Історії* Феодора, як і те, що Скілиця міг використовувати працю Феодора Севастійського¹⁶⁴.

Погоджуючись з Кетрін Холмс у вибірковості методів Панайотакеса, все ж на мій погляд, складно сумніватися у тому, що Скілиця міг використовувати *Історію* Феодора. Зрештою, у прооїмїоні до огляду історії візантійський історик вказав на роботу Феодора, яку, цілком ймовірно, він і прочитав і звідки запозичив важливі подробиці з правління Василя II¹⁶⁵. Інакше, важко пояснити, чому Скілиця вирішив вказати його ім'я у своєму тексті, не знаючи і, тим більше, не використовуючи його праці. Тим не менш, Джонатан Шепард звернував увагу на спільне джерело між Скілицею і Кекавменом, а Я.Н. Любарский на спільне джерелом між Скілицею і Михаїлом Пселлом¹⁶⁶. Втім, ще раніше М.Я. Сюзюмов окреслив межі спільного джерела Скілиці і Лева Диякона¹⁶⁷.

Таким чином, у літературі домінує погляд на множинність джерел Скілиці, а його використання праць, які не дійшли до нас, залишається загальною думкою у історіографії. Важливими недоліками такого підходу є конструювання «втрачених» текстів, яких, скоріш за все, й не було у такому вигляді, який пропонується для них у літературі, або не було взагалі як таких. Текст Скілиці дає поживу для таких реконструкцій. Тим більше, що від часу Лева Диякона до Михаїла Пселла, до нас не дійшла жодна із візантійських хронік, Якщо вони й були насправді, то залишаються, ймовірно, на завжди втраченими. Все ж слід визнати такий підхід є вимушеним дослідницьким кроком. Обмаль інформації про джерела та методи роботи Скілиці викликає спокусу додати більше, ніж це дозволяє сам текст *Огляду історії*. Не менш

¹⁶⁴ Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, 97-99; вона ж. "Byzantine historians at the periphery", *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*. London, 21-26 August 2006 (Aldershot, 2006). Vol. II. (Historiography and Chronography), 155-162.

¹⁶⁵ Ioannis Scylitzae, 3.28-4.29.

¹⁶⁶ Jonathan Shepard, "A suspected source of Scylitzes' Synopsis Historion: the great Catacalon Cecaumenus", 171-181; Любарский Я.Н. *Михаил Пселл. Личность и творчество. К истории византийского предреманизма*. СПб, 2001. С. 421-422

¹⁶⁷ Сюзюмов М.Я. Об источниках Льва Диякона и Скилицы, С. 106-166

ймовірним варіантом виглядає інший. Наприклад, що Скілиця використовував працю Лева Диякона і, цілком можливо, був знайомий із *Стратегіконом* Кекавмена. Недавно, Ейрене Клапиду, автор нової біографії Скілиці і перекладу на новогрецьку *Огляду історії*, схилилася саме до такої із можливих версій, а саме – Скілиця цілком у дусі своєї манери роботи над джерелами творчо використав *Історію* Лева Диякона¹⁶⁸. Маючи такі обмежені можливості для аналізу праці Скілиці, слід констатувати, що на кожну гіпотезу є своє заперечення чи антигіпотеза. Так, Атанасій Маркопулос (слідуючи гіпотезі М.Я. Сюзюмова, яку розвинув А.П. Каждан¹⁶⁹) сумнівається у такому сценарії роботи Скілиці, і припускає, що таке втрачене джерело, яким користувався Лев Диякон і Скілиця таки було насправді¹⁷⁰. З цим погодилися й Жан-Клод Шене і Бернар Флюзен у своєму вступі до французького та англійського перекладів *Огляду історії*¹⁷¹.

Все ж значний прогрес у дослідженнях методів і джерел Скілиці намітився після появи дослідження Кетрін Холмс, присвяченого становленню імперії Василія II. Взявши за основу наратив Скілиці про імператора, Холмс детально проаналізувала біографію візантійського історика, залишивши відкритим питання – коли, власне, був написаний *Огляд історії*. Окрім цього важливого питання, вона зосередила свою увагу на методах роботи Скілиці та огляді його джерел. Попри детальну студію наративу Скілиці про Василія II, Холмс не обмежилася виключно ним. Також її спостереження над текстом Скілиці про імператора Романа I Лакапіна мають важливе значення й для проблеми, яка мене цікавить. Холмс вказала на цілий ряд помилок, які допустив Скілиця, компілюючи з Продовжувача Феофана повідомлення для свого сегменту тексту про імператора Романа I

¹⁶⁸ E.-S. Klapidou, *Ἡ Σύνοψη Ἱστοριῶν τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη καὶ οἱ πηγές της (811-1057). Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα* (Αθήνα 2010), 244-252.

¹⁶⁹ Каждан А.П. Из истории византийской хронографии. 2. Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия, *ВВ. XX* (1961). С. 106-128.

¹⁷⁰ A. Markopoulos, "From Narrative Historiography to Historical Biography. New Trends in Byzantine Historical Writing in the 10th-11th Centuries", *BZ* 102/2 (2009), 705.

¹⁷¹ Jeans Scylitzès, *Empereurs de Constantinople*, texte traduit par B.Flusin, J-C.Cheyne, XV.

Лакапіна¹⁷². Цілком справедливі висновки Холмс, що Скілиця був уважним до тексту Продовжувача Феофана, тому його помилки не свідчать про малообізнаність як таку. Більш того, нерідко Скілиця доповнює датування Продовжувача Феофана, вказуючи в який день відбулася подія, коли у Продовжувача Феофана читаємо лише вказівку на місяць та індікт. Скілиця часто змінює граматичну структуру *Хронографії* Продовжувача Феофана, інколи уникаючи риторичної насиченості фразеології свого джерела. Іншими словами, у його діях бачимо цілком самостійне осмислення тексту свого джерела, яке не зводиться до простого копіювання, а має зовсім іншу мету – створення власного наративу про правління візантійських імператорів. Тепер час звернутися до двох текстів Продовжувача Феофана і Скілиці, зокрема, їх наративів про похід русів на Константинополь. Повне їх співставлення, сподіваюся, дозволить дати відповідь на вищезазначені питання.

Продовжувач Феофана після розповіді про одруження сина імператора Романа I Лакапіна Константина, переходить до опису походу русів, який займає в нього досить значний об'єм. Така ж структура викладу збережена й у Скілиці. З тією відмінністю, що в *Огляді історії* пасаж про русів займає все ж менше місця ніж у *Хронографії*. На прикладі початку пасажу про русів, поглянемо як саме працював Скілиця зі своїм джерелом:

Продовжувач Феофана	Іоанн Скілиця
«Одинадцятого червня чотирнадцятого індікту на десяти тисячах кораблів приплили до Константинополя роси, яких називають дромітами, походять вони із племені франків».	«У червні місяці, у чотирнадцятий рік індікту відбувся напад на місто флоту русів на десяти тисячах кораблів»

¹⁷² Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, 125-152.

Як бачимо, Скілиця скорочує текст свого джерела, випускаючи важливі слова Продовжувача Феофана про походження русів від франків¹⁷³. Його намір тут, очевидно, продиктований актуальним для нього часом, де така книжна етимологія вже не мала місця, а знання про походження русів відповідали реаліям. До того ж, відкидаючи даний пасаж Продовжувача Феофана про походження русів, Скілиця, схоже, мав на меті виправити динаміку тексту, де згадка про походження русів порушувала його структуру. Повністю компліюючи інформацію з Продовжувача Феофана, все ж Скілиця подає ім'я русів в іншій формі (Ῥωστικοῦ), яка була властивою для його часу, а не середини X ст¹⁷⁴.

Складніший випадок з наступними фрагментами, де Скілиця систематично скорочує текст Продовжувача Феофана, змінюючи навіть порядок подій та випускаючи з уваги особливості підготовки візантійського флоту до війни з русами. Наведемо цей фрагмент, котрого не має у тексті Скілиці взагалі:

«Проти них зі всіма дромомонами і трієрами, які залишились у місті, був відправлений патрікій. Він спорядив й привів до порядку флот, скріпив себе постом та слізьми, а також підготувався боротися з росами. Коли роси наблизились до Фароса (Фаросом називається споруда, на якій горить вогонь, що вказує шлях в ночі), патрікій розмістився біля входу до Евксинського Понту (він називається «гостинним» згідно протиставленню, бо ж раніше він був ворожий для гостей з огляду на постійні напади тамтешніх розбійників; їх, як розповідають, знищив Геракл і тоді, отримавши безпеку, мандрівники

¹⁷³ Про глоссу Продовжувача Феофана та ПсевдоСимеона про походження русів від франків див. Карпозилос А. Рос-дромиты и проблема похода Олега против Константинополя, *ВВ* 49 (1988). С. 112-118; Athanasios Markopoulos, "Encore les Ros-Dromitai et la Pseudo-Symeon", *JÖB* 23 (1974), 89-99 = Athanasios Markopoulos, *History and Literature of Byzantium in the 9th-10th Centuries* (Aldershot, Ashgate) [Variorum], I.; Alexander Vasiliev, "The Second Russian Attack on Constantinople", *DOP*. 16 (1951), 161-225; Romily Jenkins, "The supposed Russian attack on Constantinople in 907: Evidence of the Pseudo-Symeon", *Speculum* 24 (1949), 403-406 = Romily Jenkins, *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*. (London, Ashgate, 1970). №.12.

¹⁷⁴ Бибииков М.В. *Византинороссика. Свод византийских свидетельств о Руси*. Т.1. С. 669-670.

переіменували Понт на «гостинний»), несподівано напав на них на Єроні, яке отримало таке назву із-за святилища, спорудженого аргонавтами під час походу».

Чому цей фрагмент Продовжувача Феофана не увійшов до наративу Скілиці? Слід зауважити, що як у попередньому випадку, Скілиця постійно уникає розлогих пояснень і етимологій Продовжувача Феофана, повністю скорочуючи їх для свого тексту. Враховуючи, що більшість об'єму цього пасажу займають саме визначення та етимології, то не приходиться сумніватися у тому, що саме такий спосіб конструкції наративу Скілиці й вирішив долю слів Продовжувача Феофана. З іншого боку, важливо те, що Скілиця не дає помолитися і поплакати патрікію Феофана, а одразу ж відправляє його на битву з русами. Такі дії візантійського хроніста значно пом'якшують напругу від нападу русів, яка відображується у словах Продовжувача Феофана, що патрікій Феофана взяв із собою всі кораблі, які були у місті. Їх явно було недостатньо для такої кампанії, що й натякав Продовжувач Феофана¹⁷⁵.

Натомість Скілиця, переходить до першої з битв, де вказує на попередні слова Продовжувача Феофана про те, що руси наблизилися до Фароса, де їх й зустрів патрікій Феофан. Знайшовши ім'я патрікія у тексті *Хронографії*, Скілиця додав до його титулів ще *протовестіарія*, про котрого Продовжувач Феофана говорив наприкінці свого тексту про похід русів.

Продовжувач Феофана	Іоанн Скілиця
«Патрікій, який перший вийшов на своїм дромоні, розсіяв стрій	«Патрікій Феофан, протовестіарій, відплив проти них з флотом і

¹⁷⁵ Можливо, у цих словах слід читати приховану критику політики імператора Романа I Лакапіна. Пор. жахливе становище візантійського флоту, описане Ліупрандом (Liudprandi episcopo Cremonensis, *Antapodosis*, 137-138). Незважаючи на тенденційність його оповіді, все ж не приходиться сумніватися, що напад русів виявився несподіваним для Візантії. Про організацію візантійського флоту у час походу русів див. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique, et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles* (Paris, 1966), 102-107; John Prior, Elizabeth Jeffreys, *The Age of ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy in ca 500-1204* (Leiden, Boston, 2006), 50-76.

<p>кораблів росів, багато їх спалив вогнем, інших ж повернув до втечі. Дромони і трієри, які рухалися за ним, завершили розгром, багато кораблів затопили разом з командою, багатьох вбили, а ще більше взяли живими. Хто вцілів, відплили до східного берега, до Згори».</p>	<p>наздогнав їх біля Єрону, так як воріг приплив до прилеглого берега біля Фаросу. Очікуючи на вдалий момент, [Феофан] атакував всіма силами і розладнав їх. Багато з їхніх суден були перетворені у попіл грецьким вогнем, так як інші були розбиті вщент. Уцілілі руси подалися до східного берегу, до того місця, яке називається Сгора»</p>
---	---

Скілиця не пише, що патрикій Феофан перший вийшов проти русів, однак вказує на вдалий момент для нападу, що їх привело до загального успіху акції патрикія Феофана. Він не зупиняється на втратах русів, говорячи про втечу тих, хто вцілів до східного берега. Далі, переходячи до опису битви русів із військами Варди Фоки, Скілиця не зазначає, що битва відбулася у Віфінії.

Продовжувач Феофана	Іоанн Скілиця
<p>«Стратиг і патрикій Варда Фока, відправлений їм на перехоплення суходолом, разом із вершниками й відбірними воїнами. Роси відправили до Віфінії значний загін, щоби заpastися продуктами і всім необхідним, але Варда Фока цей загін наздогнав, він розбив його повністю, змусив їх втікати і, зрештою, вбив всіх воїнів».</p>	<p>«Патрикій Варда, син Фоки, контролював берег з кіннотою і відбірними людьми, коли він зустрівся з головними [силами русі], які відправилися за фуражем, які він переміг і вбив».</p>

Хоча така вказівка напрошувалася, бо ж, наприклад, не знаючи *Хронографії*, було абсолютно не зрозумілим з його тексту, куди саме відправилися руси у пошуках продуктів та різних запасів, необхідних їм для проведення воєнних дій. Відступає від тексту Продовжувача Феофана

Скілиця й при описі патрикія Варди. Він називає його «сином Фоки», не вказуючи, що він був стратигом, як це пише Продовжувач Феофана.

У наступному пасажі розповідається про прихід Іоанна Куркуаса і відступ війська русів:

Продовжувач Феофана	Іоанн Скілиця
<p>«Прийшов туди також на чолі всього східного війська і розумний domestik схол Іоанн Куркуас, який, з'являючись всюди, вбив немало відокремлених від своїх ворогів, і відступили роси зі страху перед його натиском, не воліли вони більше залишати свої кораблі і здійснювати вилазки. Багато злодіянь вчинили роси до підходу ромейського війська: спалили узбережжя Стена, а полонених одних розпинали на хресті, інших впинали у землю, третіх використовували замість мішеней та розстрілювали їх з луків. Полоненим священникам вони зав'язували за списною руки і вбивали їм у голову залізні цвяхи. Немало вони спалили й святих храмів».</p>	<p>«Коли ж Куркуас, domestik схол, прибув негайно після того з армією, він знайшов русів, які розійшлися повсюди; він завдав жорстокого удару їм. Звірства вони скоїли до того як були розбиті, перевищували жахи трагедії. Вони розпинали деяких своїх полонених і впинали у землю. З інших вони створили мішені та розстрілювали їх. Вони вганяли гострі цвяхи у голови інших полонених, хто був священниками; також згоріло немало святих храмів».</p>

Отже, Скілиця тут також скорочує пасаж Продовжувача Феофана про злодіяння русів, натомість вказує на справедливість покарання їх з боку domestика схол Іоанна Куркуаса. Коли у Продовжувача Феофана, Іоанн Куркуас приходить на чолі східної армії (Ἀνατολῆς στρατεύματος), то у Скілиці його військо названо тагматою (ταγμάτων)¹⁷⁶. Чим викликані такі зміни? Чи не говорить це, що Скілиця міг використати не лише текст

¹⁷⁶ Ймовірно, що Скілиця називаючи тут військо тагмами приводить реалії свого часу, зокрема, останньої третини XI ст. Кетрін Холмс також звернула увагу на особливість оновлення термінів Скілицею (Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, 146).

Продовжувача Феофана, але й якийсь інше джерело, яке, очевидно, мало прямо стосуватися доместика схол Іоанна Куркуаса. Зазвичай конструкція тексту, яка будується з різних джерел, має помітні чи не дуже «шви», які маркуються посиланнями на інформацію, котрої не має у джерелі.

Такі випадки є у наративі Скілиці. Зокрема, й у представленому пасажі. Після слів про плондрування церков, він писав, що «все це було до того» (ἀλλὰ ταῦτα μὲν πρότερον). Однак цієї інформації не має у тексті самого Скілиці, що, вочевидь, говорить про коло його читання, та намагання подати добре організовану структуру свого тексту, збій котрої стався через комбінування інформації з різних джерел. Завершення пасажу про похід русів у Скілиці також містить кроспосилання до іншого тексту, котрого в нього, як і в першому випадку, не має.

Продовжувач Феофана	Іоанн Скілиця
<p>«Позаяк насувалася зима, а в росів закінчувався провіант, вони боялися наступаючого війська доместика схол Іоанна Куркуаса, його розуму та хитростей, не менше вони остерігалися й морських битв, а також вправних маневрів патрикія Феофана, тому й вирішили повернутися додому. Стараючись пройти непомітно для флоту, [у вересні п'ятнадцятого індікту] вони вночі вийшли у плавання до фракійського берега, але їх зустріли вже згаданий патрикій Феофан; не зуміли вони сховатися від його пильної і доблестної душі. У той же час відбувається друга битва і багато кораблів він потопив, й багатьох росів вбив вже згаданий муж. Лише небагатьом вдалося врятуватися на своїх кораблях, підійти до узбережжя Кіли і втекти</p>	<p>«Але це було до того; після вони були розбиті на морі (як ми пояснили раніше) і не менш сильно вони отримали й на землі, вони сиділи тихо біля своїх кораблів; і, оскільки вони дуже потерпали від нестач, то вирішили повернутися до свого дому. Але вони були налякані (візантійським) флотом, який стояв поруч, запобігаючи їх плаванню. Вибравши можливість, вони подали сигнал і відплили, але це не пройшло повз увагу патрикія Феофана, протовестіарія. Зрозумівши, що відбувається, він одразу ж став перед ними і мала місце друга їх зустріч (битва). Знову руси були переможені. Деякі з їх кораблів опинилися на дні, інші були знищені вогнем і мечем, а інші, зі всім екіпажем потрапили візантійцям до рук. Тільки деякі з</p>

до наступу ночі».	них уникли небезпек війни і повернулися до свого дому» .
-------------------	--

Слова «як ми пояснили вище» чи «як ми сказали вище» не мають відповідності у тексті Скілиці. Звідки відкривається декілька можливостей. Перша з них – що вони мають на увазі наратив Продовжувача Феофана, де про поразку русів на морі від флоту під командуванням патрікія Феофана йдеться дуже детально. Або ж друга, що слова Скілиці відносяться до іншого джерела, з котрого він почерпає інформацію з появою доместика схол Іоанна Куркуаса. Як і Продовжувач Феофана, Скілиця пише й про другу битву на морі, яку руси програли і заледве втекли додому, залишивши багатьох вбитих у морських глибинах. Утім, Скілиця не подає дати цієї події, яка наводиться у Продовжувача Феофана, а його наратив зводиться до можливостей русів втекти додому на своїх кораблях. На думку Кетрін Холмс, у словах Скілиці можна прочитати дещо більше, а саме: каталог барвистих злодіянь, вчинених русами, повинен був захоплювати читацьку аудиторію, що мало бути важливим для Скілиці. Звідки він міг поступитися точною датою події, взамін зберегти список можливої шкоди від русів, яка могла бути відгомоном якихось подій вже кінця XI ст., близьких до Іоанна Скілиці¹⁷⁷.

Підсумовуючи аналіз співставлення текстів Продовжувача Феофана та Іоанна Скілиці, видається напевним, що Скілиця цілком творчо використав текст *Хронографії*. Місцями він не лише змінював його граматичні форми і синтаксис конструкцій, але й систематично скорочує текст свого головного джерела. З іншого боку, бачимо також цілий ряд суттєвих відмінностей між двома текстами, які стосуються не виключно змін у викладі подій чи неузгодженостей у структурі наративу. Але їх походження може бути зовсім інше, ніж текст головного джерела Скілиці – *Хронографія* Продовжувача

¹⁷⁷ Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, 148-149. Утім, таке припущення не обов'язкове, бо ж злодіяння русів являються звичним місцем у візантійських описах війни з ними.

Феофана. Вплив цього джерела стає відчутний із появою у наративі доместика схол Іоанна Куркуаса, про діяння котрого детально розповідається у Хронографії, а звідти – у *Огляді історії*. Продовжувач Феофана писав, що Іоанна Куркуаса варто було б назвати новим Траянном чи Велісарієм. Своє джерело, звідки саме він взяв детальну історію його походів, Продовжувач Феофана не приховував. Так, він писав, що «бажаючи дізнатися його подвиги можуть прочитати про них у творі протоспафарія і судді Мануїла, який складається з восьми книг» (... οἱ δὲ λαμπρῶς ποθοῦντες καὶ θέλοντες μαθεῖς τὰς τοῦ Ἰωάννου Κουρκούα ἀριστείας καὶ συνγγραφὰς εὐρήσουσιν ἐν ὀκτὼ βιβλίοις ἐκτεθείσας παρὰ Μανουὴλ πρωτοσπαθαρίου καὶ κριτοῦ)¹⁷⁸. Це ж занотував й Скілиця¹⁷⁹. Якщо Продовжувач Феофана скористався втраченою нині працею Мануїла, то чи не міг Скілиця, який також вказує на історію Мануїла, використовувати її разом з текстом Продовжувача Феофана для конструкції свого наративу про Іоанна Куркуаса, і, таким чином, для написання пасажу про похід русів на Константинополь? Щоб перевірити таку можливість, звернемося до проойміону до *Огляду історії*.

У вступі до своєї праці Скілиця звертається до «ремесла історика» перед судом котрого опиняються спадщина раніших візантійських авторів, котрі писали хроніки та історії. Деякі роботи цих авторів дійшли до нас, тому не викликає складнощів їх знаходження. Натомість інакше виглядає проблема з тими, про які з різних причин нічого невідомо. Перш ніж привести список цих авторів з вступу Скілиці, вкажемо на один методологічний момент при їх дослідженні. Чи обов'язково їх наявність у вступі свідчить про їх використання у тексті Скілиці? Наприклад, А.П. Каждан вважав, що Скілиця лише давав зрозуміти, що він добре знає візантійську історіографію, і волів написати текст не гірше від його

¹⁷⁸ Theoph. Cont., 427.20–428.2

¹⁷⁹ Ioannis Scylitzae, 230. 33–37

улюбленого автора – Феофана, котрому дістаються найбільші похвали з його боку¹⁸⁰. Проте, не думаю, що А.П. Каждан мав рацію. Все ж завдяки дослідженням Нікоса Панайотакеса, Атанасія Маркопулоса, Кетрін Холмс і Ейрене Клапиду можна не сумніватися, що Скілиця таки користувався інформацією з робіт істориків, про котрих він писав у вступі. Поглянемо нарешті на цей фрагмент проойміону.

«іпата філософів, іпертіма Пселла, < > ...Феодора Дафнопата, Никити Пафлагона, Іосифа Генесія та Мануїла Візантійця, і Никифора, диякона із Фрігії, Лева Азійського та Феодора Сіда, який став проедром (архиєпископом?) та його племінника також [Феодора], архиєпископа у Севастії, та на додачу Димитрія Кізіка та монаха Іоанна Ліда»¹⁸¹.

Незважаючи на вже дуже тривалу дискусію у літературі навколо кожного з імен істориків, згаданих у вказаному фрагменті, на жаль, результати проведених досліджень не відзначаються надійністю. Так, важко встановити чи був Феодор Дафнопат тим Продовжувачем Феофана, автором *Хронографії*, а Лев Асійський – Левом Дияконом¹⁸². Цей список можна продовжити в іншому контексті. Невідомо, котру із праць Пселла читав Скілиця: *Хронографію* чи *Коротку історію*? Негативна оцінка дана Скілицею тексту Пселла змушує вважати, що цим текстом була, ймовірно, *Коротка історія*¹⁸³. Але, зважаючи на її разючу непопулярність, питання залишається все ще відкритим. Натомість серед втрачених джерел,

¹⁸⁰ Каждан А.П. Из истории византийской хронографии. 2. Источники Льва Диякона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия. С. 109-110.

¹⁸¹ Ioannis Scylitzae, 3.19-4.31.

¹⁸² Athanasios Markopoulos, "Theodore Daphnopates et la continuation de Theophane", *JÖB* 35 (1985), 171-182. Пор. Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, 124; якщо Нікос Панайотакес вважав Лева Асійського Левом Дияконом (N. Panagiotakes, *Λέων ὁ Διάκονος* (Athens, 1965), то М.Я.Сюзюмов змінював своє ставлення до цієї ідентифікації. Пор. Сюзюмов М.Я. Об источниках Льва Диякона и Скилицы, С. 106-166; його ж. Лев Диякон и его время, Лев Дикон. *История*, пер. М.М. Копыленко. М., 1988; *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, 10.

¹⁸³ Michaeli Pselli *Historia Syntomos*, ed. and trans. W.J. Aerts (Berlin, 1990) [СФНВ, 30]; Михаил Пселл. *Хронография. Краткая история*, пер., статья, примечания Я.Любарского; пер. Д. Черноглазова, Д. Абдрахмановой. СПб., 2003.

знаходимо роботу Мануїла Візантієця. Його патронім пов'язує його з Константинополем, де, ймовірно, він жив і писав свій текст. Навряд чи можна сумніватися у тому, що згаданий тут Мануїл Візантієць і Мануїл, автор історії діянь доместика схол Іоанна Куркуаса, це одна і та ж особа. Текст Мануїла, виявляється, був доступним як для Продовжувача Феофана у 960-х рр., так й для Скїлиці наприкінці XI ст. Його використання Скїлицею пояснює причини неузгодженості між Скїлицею та Продовжувачем Феофана у наративах походу русів на Константинополь. Наразі важко встановити, який вигляд мав наратив про похід русів у праці Мануїла. Чи читався там текст, котрий передує у Продовжувача Феофана появі доместика схол Іоанна Куркуаса, або це була повна і добре структурно організована розповідь про нещастя, спричинені русами. Однак видається напевним, що цей текст допоміг Скїлиці відійти від наративу Продовжувача Феофана і створити новий наратив про напад русів на Константинополь у 941 р.

Просопографічні дослідження зазвичай звернені до певної соціальної групи, великої чи малої, уявної чи реальної. Рідше, їх особливостями є так звані макростудії, які охоплюють не лише соціальні групи, але всіх без винятку індивідів, а єдиний зв'язок між ними виявляється текстом, який згадує про них¹⁸⁴. Поява на сьогодні масштабних просопографічних проєктів, які включають всю сукупність інформації про теми, регіон, чи окремого індивіда, значно прискорила інтенсивність досліджень сім'ї, імен та структур. Сучасні візантійські студії також не оминув такий поворот до просопографічних захоплень. Як й було очікувати, успіху таких проєктів як *Prosopography of Byzantine World*, передувала зростаюча хвиля публікацій матеріалів візантійської сфрагістики¹⁸⁵. Останнє додало до ресурсів

¹⁸⁴ Щодо визначення просопографії та її методів для візантійських досліджень див. D. Smythe, "Prosopography", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. El. Jeffreys, J. Haldon and R. Cormack (Oxford, 2008), 176-181. Дасен Сміт виокремлює три форми просопографії: «основну і спеціальну», «елітну та масову», «стару і нову». Таке визначення сперте на схему Л. Стоуна, який розрізняв «стару» та «нову» просопографію. Коли для першої він зарезервував дослідженням імен та біографій, то під другою розумів «масове дослідження».

¹⁸⁵ Окрім міжнародного проєкту *Prosopography of the Byzantine World* слід відзначити й інші не менш важливі дослідницькі проєкти: *Prosopographisches Lexikon der Palaiogenzeit*, ed. E. Trapp and ets (Wien, 1976-

візантійських джерел масовість інформації, нерідко там, де наративні джерела допомогти не могли, або їх взагалі не було. Звідки дослідження структур отримало нові перспективи, що відобразилися появою цілого переліку чудових досліджень, у яких просопографічні методи використовуються для вивчення організації візантійської армії, структур економіки та, особливо, візантійської сім'ї¹⁸⁶.

У таких роботах домінує вивчення соціальних чи професійних груп, або ж залучення до однієї просопографічної групи індивідів, наділених однаковим статусом чи титулом. Іншими словами, зв'язок між ними часто дуже умовний. Оскільки не має впевненості у тому, що приналежність до однієї соціальної групи виключала належність до іншої. Як й те, що отриманий титул заделегідь визначав його ідентифікацію з певною соціальною групою.

Утім, не менше проблем у дослідженнях, де центр зв'язку просопографічної групи становить походження індивіда чи його ідентичність¹⁸⁷. Вся умовність такого визначення для середньовіччя добре відома. Тому вже давно було вказано на одвічну ваду просопографічних чи наближених до них досліджень, а саме – залучення до вибраної групи індивідів тих, які туди не належать.

Звідки зосередження на іншому типі просопографічного інструментарію повинно отримати пояснення. Враховуючи те, що в основі мого дослідження лежить подія (напад русів), то звичне конструювання просопографічної групи *ab initio* ускладнене невизначеністю зв'язку між індивідом і окремою подією. Самі ж тексти, які представляють різні версії події, подають не одних і тих ж індивідів. Пам'ять про одних і забуття інших

1996), Bd.1-12; *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, nach Vorarbeiten von F.Winkelmann, R-J.Lilie and ets. (Berlin- New York, 1998-2002). Bd. I-VI.

¹⁸⁶ Як приклад, див. численні дослідження Жан-Клода Шене: Jean-Claude Cheynet, *The Byzantine Aristocracy and its Military Function* (Aldershot, 2006) [Variorum Reprints]; його ж. *La société Byzantine l'apport des sceaux* (Paris, 2008) [Billans de Recherche, 3].

¹⁸⁷ Basile Skoulatos, *Les personnages Byzantins de L'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse* (Louvain, 1980); Stamatina McGrath, *A Study of the Social Structure of the Byzantine Aristocracy as seen through Ioannis Skylitzes 'Synopsis Historiarum'*, Ph.D. Thesis (Washington: Catholic University of America, 1996) [мені не доступна].

тут не є випадковим, а скоріше відбиває симпатії авторів текстів, які далеко їх не приховували. Отже, *damnatio memorie* візантійської літератури вповні проливає світло й на складність формування традиції пам'яті про похід русів, де одним індивідам – героям оповіді про війну з русами в працях інших авторів не було місця¹⁸⁸.

Важливо зупинитися у цьому дослідженні на причинах такого підходу. Тому просопографія русько-візантійської війни 941 р. – це просопографія не інакше як уявної групи, сформованої сприйняттям події візантійськими авторами другої половини X ст¹⁸⁹. І не лише ними, але й деякими пізнішими авторами, як то Іоанном Скілицею та Іоанном Зонарою. Межі цієї просопографічної групи дуже обмежені. У рамках нашого дослідження, зупинемося виключно на тих з них, хто, згідно повідомлень візантійського історіописання і агіографії, взяв участь у війни з русами. Їх персональна історія війни матиме для нас важливе значення, бо ж дозволить проаналізувати не лише візантійські підходи до війни з русами, але й поглянути на дещо інший аспект – репрезентації війни у візантійському історіописанні. Належність цих індивідів до візантійської воєнної аристократії, яка у середині X ст. проходить час свого становлення, вимагає детального дослідження її походження, кар'єри, на яку війна з русами, забігаючи наперед, дуже вплинула. Спостереження над ними неминуче різнитимуться. Позаяк візантійська воєнна аристократія вивчена далеко не рівномірно, а деякі візантійські родини взагалі залишаються не вивченими. Причиною цієї прикрасі, звісно, не є брак дослідницької уваги, а становище

¹⁸⁸ Форми пам'яті не тотожні тут усній історії як такій. Враховуючи властиву для Візантії традицію різножанрового історіописання, його перетворення події з «пам'яті» в «історію» відбувалося набагато швидше ніж вважається. Якщо зважити на русько-візантійську війну 941 р., не приходиться сумніватися, що її відображення у тексті стало можливим вже до 948 р. Точніший час залежить від наших знань про роботу візантійського хроніста. Маючи справу з групою хронік А. Симеона Логофета доведена хроністом до 948 р., питання зводиться до того, чи хроніст записував інформацію про подію одразу ж після її завершення, або ж щорічно, чи записував великі пасажі свого тексту згодом за один раз. Проблема браку знання про роботу хроністів над своїм текстом є загальною і добре відомою проблемою середньовічних хронік.

¹⁸⁹ Межі цього сприйняття окреслювалися винятковим інтересом до імен візантійської воєнної аристократії, а не вождів руських загонів. З-поміж візантійських істориків, лише Лев Диякон наводить ім'я руського князя, котрий привів русів на Візантію. Причини такої ситуації розглянуті в іншому місці. Тому просопографія русько-візантійської війни є далеко не повною і, звичайно, односторонньою. Бо ж навідміну від репрезентації русько-візантійської війни 970-971 рр. імен русів у наративах походу 941 р. не згадано.

наших джерел, поповнення котрих слід очікувати фактично лише з боку візантійської сфрагістики. Утім, для нас має значення, у першу чергу, не реконструкція ліній окремих сімей, а місце окремого індивіда у текстах опису війни з русами.

Як було вже зауважено, візантійські джерела різняться щодо імен осіб, які взяли на себе оборону імперії від нападу північного сусіда. Якщо в хроніках групи А. Симеона Логофета читаємо про патрикія Феофана, магістра Іоанна Куркуаса і Варду Фоку і патрикія Панфірія, то Продовжувач Феофана називав лише перших трьох. Це ж знаходимо у Псевдо-Симеона. У *Житті* св. Василя Нового також йдеться про Панфірія і Фоку, а до того ж ще загадкового святійшого Феодора Спонгарія стратилата, який свого часу викликав важливу дискусію у літературі, до якої ми ще повернемося. Наразі, перейдемо до визначення цієї просопографічної групи згідно порядку їх появи у тексті хроніках групи А. Симеона Логофета.

На чолі візантійського флоту проти русів виступив, згідно хроніки А. Симеона Логофета, *патрикій* Феофан, який названий також *протовестіарієм*, що, у свою чергу, відзначив Іоанн Скилиця¹⁹⁰. Продовжувач Феофана писав про нього як про *патрикія* і зазначав, що Феофан за свої заслуги отримав *паракимомена* (це ж інформація присутня також й у Симеона Логофета А)¹⁹¹. Скилиця, скорочуючи текст Продовжувача Феофана, випускає новий титул Феофана. Звідки Скилиця взяв інформацію про *протовестіарія*, якщо її не було у Продовжувача Феофана? Схоже, як це я показав у попередньому нарисі, структура наративу Скилиці дуже подібна до представленої у Продовжувача Георгія Амартола (=Симеон Логофет А)¹⁹². Не виключено, що Скилиця міг користуватися одним із численних списків цієї хроніки, де вказувався один із титулів *патрикія* Феофана. З іншого боку,

¹⁹⁰ Symeonis Magistri et Logothetae, 335.541-552; Ioannis Scylitzae, 229.92.

¹⁹¹ Theoph. Cont., 423.14-424.18.

¹⁹² *Продолжение Хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку*, 60.28-29.

у Псевдо-Симеона Феофан спочатку названий *простовестіарієм*, потім *патрикієм*, а наприкінці – *паракемоменом*¹⁹³.

Така увага до патрикія Феофана була наслідком його успішної виправи проти русів у червні 941 р. Коли він переміг їх на морі біля Єрону, а потім переслідував до Фракії. Образ Феофана у сім'ї хронік Симеона Логофета і Продовжувача Феофана дуже прихильний. Так, Продовжувач Феофана наголошував на його постах і пролитих сльозах, перед відправленням у похід¹⁹⁴. Лексика для його образу також дуже красномовна: тут бачимо одні похвали, серед яких і «доблесність», і «пильність» та ін¹⁹⁵.

Імператор Роман I Лакапін, відправляючи Феофана як командуючого флоту проти русів, мав його за надійну людину, який вже довго перед тим служив йому. Вперше про Феофана згадується у 925 р., коли його було призначено замість містика Іоанна управителем¹⁹⁶. Він швидко здобув прихильність імператора і вже у 927 р. був присутній на церемонії шлюбу між болгарським царем Петром і Марією, внучкою Романа I Лакапіна. Він супроводжує Марію після церемоній, а пізніше проводить її до кордону з болгарами. Феофан викликав повагу, за словами Продовжувача Феофана, і у ворогів¹⁹⁷. Так, при обміні полонених «він «дуже мудро повівся з турками і заслужив їх похвалу і повагу»¹⁹⁸.

Після відбиття нападу русів одного патрикія Феофана було відзначено почестями, що свідчить на користь того, що саме він викликав приязнь у імператора. Подальші його перемовини з уграми, які завершилися підписанням мирної угоди, лише зміцнили його й до того ж добре становище при імператорському дворі у 944 р¹⁹⁹. Це бачимо з оповіді про привезення до Константинополя мандилію Христа з Едесси, який вдалося виторгувати за рахунок звільнення полонених. Саме патрикій Феофан зустрів процесію з

¹⁹³ Ps. Sym, 746.12-16; 747.6-9; 747.15-23.

¹⁹⁴ Theoph. Cont., 423.19-20: καὶ νηστεία καὶ δάκρυσιν αὐτὸν κατοχυρώσας ὡς μάλιστα.

¹⁹⁵ Theoph. Cont., 425.

¹⁹⁶ Theoph. Cont., 411.9.

¹⁹⁷ Theoph. Cont., 414-415.

¹⁹⁸ Theoph. Cont., 423.1-7.

¹⁹⁹ Theoph. Cont., 440-441.

мандилієм і привіз образ Христа до Константинополя, що відзначили й інші візантійські хроністи²⁰⁰.

Втрата влади Романом I змінила ситуацію при дворі не на користь Феофана. Змова синів Романа I Лакапіна Стефана і Константина проти свого батька не принесла їм очікуваної влади, а дозволила імператору Константину VII Багрянородному швидко заслати двох братів на острови і постригти їх в монахи. Такий стрімкий хід подій підштовхнув Феофана до планування повернення імператора Романа I із заслання на трон. До змови пристав й патріарх Феофілакт. Після того, як змовників було викрито, патріархія і паракимомена Феофана було відправлено у заслання²⁰¹.

Таким чином, змова проти імператора Константина VII Багрянородного була останнім моментом у його стрімкій і довгій кар'єрі при імператорському дворі. Маючи підтримку з боку імператора Романа I, очевидно, Феофан як й інші прибічники колишнього імператора не мали довіри від Константина Багрянородного. Нічого не відомо про Феофана у час його заслання. Він назавжди зникає з візантійських хронік.

Його змова проти імператора Константина має значення й для пам'яті про похід русів у візантійській літературі. Так, у історіографії вже давно відначав, останній, здається, Атанасій Маркопулос, що Продовжувач Георгія Амартола (=Симеон Логофет А) дуже прихильно відносився до імператора Романа I²⁰². Зрештою, хроніка завершується саме на смерті у заслання потриженого у монахи колишнього імператора²⁰³. Звідки тексти Продовжувача Георгія Амартола і Псевдо-Симеона можна розглядати як «опозиційні» до політики імператора Константина VII Багрянородного.

²⁰⁰ Mark Guscini, *The Image of Edessa* (Leiden, Boston, 2009) [*The medieval Mediterranean*, 82], 53-55. У написаній імператором Константином VII Багрянородним *Narratio de imagine Edessena* патріарха Феофана згадано двічі. Про принесення образ Христа до Константинополя і роль Феофана у цій процесії розповідає й Продовжувач Феофана (*Theoph. Cont.*, 432).

²⁰¹ Ставлення імператора Константина VII до патріарха і паракимомена Феофана неоднозначне. Його було заслано, проте інших змовників перед засланням жорстоко покарано. Продовжувач Феофана нічого не гоарить про таке покарання також й для Феофана (*Theoph. Cont.*, 440-441). Steven Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium* (Cambridge, 1929), 236.

²⁰² Carl de Boor, "Die Chronik des Logotheten", *BZ* 6 (1897), 233-84; Athanasios Markopoulos, "Byzantine History Writing at the End of the First Millennium", 188-189.

²⁰³ Symeonis Magistri et Logothetae, 342-343.

Прихильний образ патрикія Феофана у цій групі хронік поступився вже незадовго повному мовчанню щодо нього. У *Житії* св. Василя Нового патрикія Феофана взагалі не згадано. Це ж бачимо й у Іоанна Зонари, котрий, компілюючи матеріал для своєї *Хроніки* передусім з *Огляду історії* Іоанна Скілиці, вирішив не згадувати Феофана. При тому, що у наративі Скілиці він одразу ж посідає одну із чільних ролей у відбитті нападу русів²⁰⁴.

Чому ж Зонара волів не зазначати Феофана у своєму тексті? Важко відповісти на це питання. Його критичні ремарки щодо імператора Костянтина відкидають підозри у навмисності написання розповіді про похід без Феофана²⁰⁵. Зонара випустив ім'я Феофана, схоже, через систематичне скорочення повідомлень Скілиці у своєму наративі. Як би не було, забуття про Феофана очевидно настало після змови останнього проти імператора. Це дає підстави вважати, що коли автор *Житія* св. Василя Нового писав свій текст, забуття Феофана вже мало місце у Константинополі. Схоже, що воно настало одразу ж після відправлення Феофана на заслання.

Патрикій і стратиг (πατρικίος ἀπὸ στρατηγῶν) Варда Фока, батько майбутнього імператора Никифора II Фоки, з'являється у текстах опису нападу русів після першої битви їх з патрикієм Феофаном. Коли руси грабували узбережжя і вирішили запитися продуктами у Віфінії, Варда Фока зустрів їх і розбив один із загонів русів²⁰⁶. Його дуже локальна перемога не

²⁰⁴ Zon. III. 476.15-477.16. Στόλος δὲ Ῥωσικὸς ἐπῆλθε κατὰ τῆς πόλεως, καὶ ὁ στόλος οὐ χιλίοναυς, ὡς λέγεται, ἀλλ' εἰς πεντεκαίδεκα χιλιάδας τὰ τοῦτου πλοῖα ἠρίθμητο. τοῦτοις περὶ τὸν Φάρον προσορμισθεῖσιν ἀντίπρωρος ἔστη στόλος Ῥωμαϊκὸς καὶ θρόον αὐτοῖς προσβαλὼν ἐτρέψατο τοὺς βαρβάρους καὶ πολλὰ τῶν πλοίων τῷ γρῶ πυρὶ ἀπετέφρωσεν. ὅσα δὲ γε περιελέλειπτο πρὸς ἕω περιωθέντα, τῷ πατρικίῳ Βάρδα ἐνέκυρσε τῷ Φωκᾷ, στρατιωτικοῦ στρατηγοῦντι συντάγματος, ὃς ρὸς συλλογὴν τῶν ἀναγκαίων πολλοὺς ἐξιόντας τῶν πλοίων καταλαμβάνων ἀνήρει. ἀλλὰ καὶ ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν ὁ Κουρκοῦας ἐτέροις ἐντυγχάνων κατὰ ζήτησιν τῶν ἐπιτηδείων ἐκβαίνουσι τῶν νηῶν καὶ ἐξώγει καὶ μαχαίρας ἔργον ἐτίθετο. οὕτω δὲ καὶ διὰ θαλάσσης καὶ διὰ γῆς παθόντες κακῶς οὐκέτι τῶν πλοίων ἐξώρμουν. ὡς δὲ τὰ πρὸς τροφὴν αὐτοῖς παντάπασιν ἐπιλέλοιπεν, ἐπανελθεῖν ἐς τὰ οἰκεῖα διανενοῦνται καὶ ἤδη τοῦ ἔκπλου κατήρξαντο. ἀλλ' αὐθις αὐτοῖς αἱ τριῖρεις ἐπέθεντο, καὶ δις οἱ βάρβαροι κατεναυμαχήθησαν, ὡς ὀλίγας πάνυ τῶν σφετέρων νηῶν ἐκφυγεῖν καὶ ἀνθυπονοστήσαι πρὸς τοὺς οἰκείους, ἀγγέλους γενομένους ἐκεῖνοις τῆς συμφορᾶς. καὶ οἱ μὲν Ῥῶς παθόντες πλέον κακῶς ἢ δεδρακότες τῆς κατὰ Ῥωμαίων ἀπέσχοντο ἐπιθέσεως. Про джерела і методи роботи Іоанна Зонари див. Любарский Я.Н. Еще один источник «Хроники» Иоанна Зонары, Любарский Я.Н. *Византийские историки и писатели. Сборник статей*. СПб., 1999. С. 279-281; Черноглазов Д.А. Хроника Иоанна Зонары и ее источники (IX-XI века), *ВВ* 63 (88) (2004) С. 137-154; дослідження прооїміону *Хроніки* Хонари див. Jordanis Grigoriadis, "A Study of the Prooimion of Zonaras' Chronicle in relation to other 12th-Century historical Prooimia", *BZ* 91/2 (1998), 327-344.

²⁰⁵ Zon. IV. 67.5-13.

²⁰⁶ Theoph. Cont., 424.15-21: «Стратиг і патрикій Варда Фока, відправлений їм на перехоплення сухоходом, разом із вершниками й відбірними воїнами. Роси відправили до Віфінії значний загін, щоби запитися

залишилася у тіні подальших звітяг доместика Іоанна Куркуаса, який, власне, й витіснив русів з Віфінії, змусивши їх втікати назад. Коли Продовжувач Феофана та інші хроніки сім'ї Симеона Логофета називають Варду патрикієм і стратигом, то *Житіє* св. Василя Нового містить детальнішу інформацію²⁰⁷. Спочатку у *Житії* йде мова про пророцтво святого Василя Нового, що «вийде проти них із значним військом патрикій Фока, який після того стане магістром і доместиком важкоозброєної імператорської охорони» (Ὅμως ἐλεύσεται πρὸς αὐτοὺς μετὰ στρατοπέδου ἱκανοῦ Φωκᾶς ὁ πατρίκιος, ὃς μετ' ὀλίγον γενήσεται μάγιστρος καὶ δομέστικος τῆς βαρείας δυνάμεως τῶν σχολῶν)²⁰⁸. Далі, в іншому місці, автор *Житія* писав, що Фока прийшов з великим військом македонян (Φωκᾶς ὁ πατρίκιος μετὰ πλείστου φοσάτου τῶν Μακεδόνων)²⁰⁹.

Автор *Житія* добре обізнаний з кар'єрою Варди Фоки. За його словами, на час відбиття нападу Варда Фока був стратигом феми Македонія, чого не зазначають хроніки Симеона Логофета. Після відбиття нападу русів і угрів кар'єра Варди Фоки пішла вгору. Так, вже наприкінці 944, а, можливо, й на початку 945 р., він став доместиком схол²¹⁰. Ним він пробув майже десять років, аж до часу (955 р.), коли через старість не міг виконувати свої функції²¹¹. Імператор Костянтин VII Багрянородний на його місце поставив сина Варди Никифора. Очевидно, все це було відомо автору *Житія*, який писав свій текст, можливо, близько до цього проміжку часу. Все ж увага до його кар'єри вказує на те, що він міг писати свій текст, тоді коли Варда Фока все ще був доместиком схол. Прихід Варди Фоки з силами феми говорить про інший момент, який воліли, ймовірно, оминати візантійські хроністи.

продуктами і всім необхідним, але Варда Фока цей загін наздогнав, він розбив його повністю, змусив їх втікати і, зрештою, вбив всіх воїнів».

²⁰⁷ Symeonis Magistri et Logothetae, 336.

²⁰⁸ Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха, *Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*. СПб., 1889. Т. 46. Приложение 6. С. 65.

²⁰⁹ Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. С. 67.

²¹⁰ Про етапи кар'єри Варди Фоки, батька Никифора II Фоки див. Jean-Claude Cheynet, "Les Phocas", *Le traité sur la guérilla de l'empereur Nicéphore Phocas*, ed. Gilbert Dagron (Paris, 1986), 289-315 = Jean-Claude Cheynet, *La société Byzantine l'apport des sceaux* (Paris, 2008), Vol. 2, 484-493.

²¹¹ Theoph. Cont., 459.

Стрімкий марш Варди Фоки добре показує катастрофічність нападу русів і безкарність їх грабунків протягом не одного місяця.

На допомогу Варді з його військами прийшов магістр, domestik схол Іоанн Куркуас. Хроністи не жаліють похвал для нього. Продовжувач Феофана часто називав його «розумним» і «хитрим»²¹². Останнє вжито у доброго значенні, бо ж саме його хитрості й боялися руси. Прибуття Іоанна Куркуаса внесло важливі зміни у становищі русів у Віфінії. Так, після їхньої сутички з Вардою Фокою, загони русів діяли розрізнено, можливо, саме така була першопочатковою їх тактика, яка дозволяла завдяки швидким маневрам, грабувати якомога більшу територію. Зрештою, прихід Іоанна Куркуаса з великими силами змусив русів утекти до своїх кораблів, а їх злодіяння залишилися у минулому. Вочевидь, наступ Іоанна Куркуаса не був настільки успішним, як це вказують візантійські хроніки. Так, діяння domestика схол проти русів у Продовжувача Феофана, розбиває вставка про злодіяння русів, вчинені ними до прибуття Іоанна Куркуаса²¹³. Після чого, Продовжувач Феофана й далі переходить до страху русів перед domestиком схол, що пояснювало не лише раціональністю, а саме – насуванням зими, – але й «розумом» і «хитрістю» domestика схол²¹⁴.

Подібно до патрикія Феофана, піднесення магістра і domestика схол Іоанна Куркуаса сталося вже у перші роки правління імператора Романа I Лакапіна. Прикметними тут є слова, які читаємо у Продовжувача Феофана, що Іоанн Куркуас «мало не з самого початку проголошення Романа імператором командував ромейською армією»²¹⁵. Його кар'єра було напрочуд стрімкою і довгий час стабільною. У 919 р. він був друнгарієм вігли, а від 922 до 944 р. посідав дуже високі позиції у візантійській армії, а саме був domestиком схол більше двадцяти двох років²¹⁶. До відбиття нападу

²¹² Theoph. Cont., 423.14-426.2

²¹³ Theoph. Cont., 423.14-426.2

²¹⁴ Theoph. Cont., 423.14-426.2

²¹⁵ Theoph. Cont., 415.

²¹⁶ Про Куркуасів, зокрема й про Іоанна Куркуаса див. Luisa Andriollo, "Les Kourkouas (IXe-XI e siècle)", *Studies in Byzantine Sigillography* 11 (2012), 61-62, де й печаті Іоанна Куркуаса, 63-65.

русів Іоанн Куркуас вже мав за спиною декілька успішних походів, що додало йому ваги в очах імператора і, зрештою, й привело до його падіння²¹⁷.

Діянням Іоанна Куркуаса був присвячений твір простопафарія і судді Мануїла, який не зберігся до нашого часу, але його існування згадував Продовжувач Феофана і Іоанн Скілиця. Мною була висловлена гіпотеза, що як Продовжувач Феофана, так й Іоанн Скілиця користувалися цією працею, сліди якої, на мій погляд, наявні в їх текстах. Звичайно, наразі важко встановити як саме був організований наратив у цій «біографії» Іоанна Куркуаса, написаний Мануїлом²¹⁸. Зважаючи на увагу до походів Іоанна, можна припустити, що війна з русами також мала знаходитися там на своєму місці. Однак більш вагомі сліди залишилися у тексті Продовжувача Феофана, котрий подає дві історії про причини падіння Іоанна Куркуаса і зміщення його імператором Романом I з посади доместика схол. Перша розміщена у його тексті одразу ж після відбиття нападу русів. Друга вказана після енкомію Іоанну, вміщеному між цими двома пасажами.

Theoph. Cont, 426.3-14	Theoph. Cont, 429. 19-26.
<p>«магістр і доместик схол Іоанн прекрасно проявив себе на війні, спорядив багато трофеїв, розширив межі ромейською держави, зруйнував багато агарянських міст, і оскільки виблискувала його слава, то вирішив імператор Роман взяти його доньку в жінки для свого внука Романа, сина Костянтина. Донька Куркуаса була Єфросинія, а сином Костянтина – Роман, пізніше кастрований Костянтином Багрянородним і возведений в чин патрикія і препозита. У зв'язку з чим,</p>	<p>«підмовив деяких людей, які звели наклеп на магістра і доместика Іоанна перед імператором Романом, нібито він прагне імператорської влади над ромеями, тримає вже готовим військо і вчинив багато розбоїв в областях і землях. Роман направив людей, провів розслідування, але нічого не знайшов і відновив його у посаді. У зв'язку з цим охопила заздрість до нього багатьох, він залишився без посади, а доместиком замість нього призначений був Панфирий, родич</p>

²¹⁷ Theoph. Cont., 426.3-14

²¹⁸ Про біографію як форму історіописання у Візантії див. Athanasios Markopoulos, "From Narrative Historiography to Historical Biography. New Trends in Byzantine Historical Writing in the 10th-11th Centuries", *BZ* 102/2 (2009), 697-715.

Куркуасу заздрили інші імператори, і він був зміщений з посади, пробувши беззмінним доместиком 22 роки і 7 місяців»	імператора Романа»
---	--------------------

Наведені тексти містять розбіжності. Так, у першому фрагменті Куркуасу заздрять інші імператори, тобто Стефан і Констянтин, коли у другому фрагменті ця заздрість охоплює багатьох, які залишаються невизначеними. Ім'я наступника Іоанна Куркуаса, Панфирия вказано у другому тексті. Продовжувач Георгія Амартола вказує лише одну історію про немилість Романа до Іоанна Куркуаса²¹⁹. Тут не має імені доньки Куркуаса, зате вказується ім'я його наступника. Далі, у версії Продовжувача Георгія Амартола заздрість до Куркуаса викликана з боку Стефана і Констянтина, що вповні відповідає першому фрагменту Продовжувача Феофана.

Поглянемо на *енкомій* Іоанну Куркуасу, вміщений у *Хронографії* Продовжувача Феофана:

«Тим не менш слід розповісти про його рід, виховання, навички, природу душі і тіла, діяння і яку міцність у вірі та православ'ї він здійснив у нашу епоху. Походив він з арменіакського роду, з міста Докії в землі Дарвида. Батько його не був невідомим, а являвся палацовим чиновником, досить багатим, сином доместика *іканатів* Іоанна. Говорять, що священного писання він навчався у свого родича, митрополита Гагр. Мовить слово, нібито сказав архієрей: «Буде цей Іоанн для погибелі і на підмогу ромеям». Заволодів він багатьма містами, яким не має ліку, фортецями, землями, укріпленнями і областями агарян і вдвічі збільшив Романію. Бо ж раніше, аж до фортеці Харсіана, Іпсили, річки Галіс знаходилася вона під владою ворогів Христа. Вірний і ревний слуга самодержця Романа доместик

²¹⁹ *Продолжение Хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку, 61-62.*

схол Іоанн встановив ромейський кордон по Євфрату і Тигру і доправив до Романії дари і подарунки. Імператор здобув там народ і військо, наказав стягати щорічно велику данину, а також отримав звідти немало здобичі, колісниць і агарянських полонених. Вступаючи у великі битви, він знищував міста ворогів Христа. Хто лише перелічить назви всіх міст, які захопив і зробив данниками ромеїв домашник схол Іоанн Куркуас! Часто невпинний Іоанн перед строем воїнів звертався з переконливими промовами і донесеннями до ромеїв. Його цілком можна було б назвати новим Траяном чи Велізарієм. Якщо хтось порівняє з ними цього чоловіка, то побачить, що Іоанн Куркуас більше за них здійснив подвигів і славних діянь»²²⁰.

Видається напевним, що цей *енкомій* Продовжувач Феофана взяв з праці Мануїла. Так, наприкінці цитованого тексту, він вказував саме на історію Мануїла, де бажаючи, за його словами, можуть знайти більше інформації про Іоанна Куркуаса. Важко вказати межі використання історії Мануїла Продовжувачем Феофана. Так, він подав не на своєму місці, порушуючи хронологію подій, згадку про розграбування майна колишнього домашника Іоанна Куркуаса після скинення з трону і заслання імператора Романа I²²¹. Попри відомі випадки грабунків у час «безвладдя», коли час немов зупинився, а влада як така ще не перейшла нікому до рук, все ж розграбування будинків саме Іоанна Куркуаса й інших прибічників колишнього імператора говорить про сплановану акцію. Відповідальність за неї пізніше було покладено на протосакеларія Зонару, який повернув лише невелику частину забраного у Іоанна Куркуаса. Пізніше імператору Константину VII згодилася досвідченість Іоанна Куркуаса. Колишнього домашника разом з магістром Козьмою було відправлено для здійснення

²²⁰ Theoph. Cont, 426.15-428.2.

²²¹ Theoph. Cont, 441-442.

обміну полонених з арабами, який вони провели успішно²²². Успішна кар'єра Іоанна Куркуаса додала ваги роду Куркуасів. Його син Роман пізніше також став domestиком схол²²³. Повертаючись до походу русів, Іоанна Куркуаса взагалі не згадував автор *Життя* св. Василя Нового. У його тексті функції Іоанна Куркуаса виконував інший domestик, котрого не має в описах нападу русів в хроніках Симеона Логофета.

Автор *Життя* св. Василя Нового писав, що на допомогу Варді прийшов «доместик Панфир із сорока тисячами воїнів, які вийняли мечі, досвідчені у битвах» (Πανθήρ ὁ δομέστικός μετὰ τεσσαράκοντα χιλιάδας ἀνδρῶν μαχητῶν σπωμένων ῥομφαίαν καὶ εἰδότην πολεμεῖν γενναίως)²²⁴. У подальшому він ще раз повертається до нього і додає наступне – «тоді з'явився зі сходу domestик Панфир із сорока тисячами війська» (Τότε γοῦν παρεγένοντο ἐξ ἀνατολῶν ὁ δομέστικός Πανθήρ μετὰ τεσσαράκοντα χιλιάδας)²²⁵. Позаяк *Життя* нічого не повідомляє про domestика Іоанна Куркуаса, то його роль у війні з русами вповні відповідає у тексті ролі domestика Панфира. Останній, як й Іоанн Куркуас, приходить на чолі східної армії.

Щоб зрозуміти таке виключення Іоанна Куркуаса з тексту *Життя* і, відповідно, появу Панфира, варто перечитати вже цитований вище фрагмент падіння Іоанна Куркуаса, наведений мною за Продовжувачем Феофана, а загалом міститься у всіх хроніках сім'ї Симеона Логофета²²⁶. Імператор Роман I змістив Іоанна Куркуаса і призначив замість нього Панфирія, свого родича. Цілком очевидно, що domestик Панфирій, родич Романа I і є тим domestиком Панфиром *Життя*. Утім, про його участь у війні з русами не має

²²² Theoph. Cont, 442-443: «Константин задумав здійснити обмін полонених з тарсійцями і визволити із полону захоплених ворогами Христа ромей, які вже давно потерпали від бід у кайданах. Відправив він уже згаданого магістра і колишнього domestика схол Іоанна Куркуаса, чоловіка розумного, поважного і досвідченого у державному управлінні, а разом з ним і магістра Козьму, мудрого знавця законів, першого із міських суддів. Вони здійснили обмін біля ріки Ламос, і не відбулося тут жодних пригод чи хитростей. Зробивши це, вони повернулися і були радісно зустрінуті Багрянородним Константином».

²²³ Luisa Andriollo, "Les Kourkouas (IXe-XI e siècle)", 68-69.

²²⁴ Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. С. 66.

²²⁵ Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. С. 67.

²²⁶ Symeonis Magistri et Logothetae, 337; *Продолжение Хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку*, 61-62.

жодного повідомлення, окрім інформації *Житія*. Він з'являється у тексті Продовжувача Феофана у 944 р. і після чого зникає з поля зору візантійських джерел. Доместиком він пробув недовго, не більше року, коли його змінив Варда Фока²²⁷.

Чому автор *Житія* св. Василія Нового вважав, що Панфір переміг русів і був доместиком вже у 941 р.? Щодо цього можна вказати декілька можливостей. Перша, автор писав *Житіє* у час, коли ім'я Панфірія було добре відомим, а саме у 944-945 рр., тоді його появу як оборонця держави можна зрозуміти.

З іншого боку, залишається незрозумілим, чому саме після такого малого проміжку часу проходить забуття Іоанна Куркуаса у *Житії*. Утім, існує ще одна можливість. *Житіє* було написано значно пізніше, ніж 945 р. (на що вказував Ленард Ріден²²⁸), тому контекст піднесення Панфірія вже призабувся. Звідки у *Житії* його пов'язано з війною проти русів, у якій він, скоріш за все, не брав участі у званні доместика схол, а, скоріше, не брав участі взагалі. Походження Панфірія залишається незрозумілим. Так, Вернер Зайбт вважав, що він належав до родини Склірів²²⁹. Як аргумент, він наводив печаті Панфірія Скліра, які, щоправда, датовані другою чвертю XI ст. і не можуть розглядати як цілком відповідний і репрезентативний матеріал для середини X ст. Незважаючи на рідкість імені, для XI ст. відома також інша печать, на легенді якої читаємо – Κύριε βοήθει Πανθηρίω πατρικίω τῷ Φυτιωνῶ²³⁰. Звідки належність Панфірія до Склірів викликає сумнів, на що вже вказав Жан-Клод Шене²³¹. На його думку, Панфірій служив Роману I і визначити його належність до котроїсь із родин доволі проблематично. Його

²²⁷ Jean-Claude Cheynet, *La société Byzantine l'apport des sceaux* (Paris, 2008), Vol. 2, 494.

²²⁸ Lennart Ryden, "The Life of St. Vasil the Younger and the Date of the Life of St. Andreas Salos", *HUS* 7 (1983), 568-587.

²²⁹ Werner Seibt, *Skleroi*, 85, n. 312, 313: Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Πανθηρίῳ / ἀνθυπάτῳ πατρικίῳ τῷ Σκληρῶ та Θεοτόκε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Πανθηρίῳ τῷ Σκληρῶ.

²³⁰ Prosopography of the Byzantine World / <http://db.pbw.kcl.ac.uk/id/boulloterion/4058>. (07.02.2013).

²³¹ Jean-Claude Cheynet, *La société Byzantine l'apport des sceaux* (Paris, 2008), Vol. 2, 494. Інша робота Жан Клода Шене з міркуваннями щодо Панфірія (Jean-Claude Cheynet, "Notes arabo-byzantins", *Mélanges Svoronos* (Rethymno, 1986), 145-152) для мене недоступна.

родинні стосунки з Романом I поза всяким сумнівом, однак далі цієї ідентифікації складно йти.

У *Житії* св. Василя Нового читаємо, що проти русів вирушив також й «Феодор, святий стратиг, за прізвиськом Спонгарій» (μετ' αὐτοῦ δὲ καὶ Θεόδωρος ὁ ἀγιώτατος στρατηγός, ὁ τῆ προσωνυμίας Σπογγάριος)²³², котрий в іншому місці тексту названий як «Феодор святійший стратилат, за прізвиськом Спонгарій, з великим загоном фракісійців» (Θεόδωρος ὁ ἀγιώτατος στρατηλάτης, ᾧ ἐπόνυμον Σπογγάριος, μετὰ στρατοῦ καὶ αὐτὸς πλείστου τῶν Θρακεσσίων)²³³. Його участь у війні проти русів належить до унікальної інформації *Житія*. Жодне інше джерело, окрім *ПВЛ*, автор котрої користувався слов'янським перекладом *Житія*, не згадує Феодора²³⁴. Повідомлення про святійшого Феодора являється доволі загадковим і викликало дискусію у історіографії, котра, щоправда, вже давно стихла. Так, А. Веселовський, один із перших дослідників *Житія*, цілком справедливо запитував, чому Феодор стратилат названий тут святійшим? У зв'язку з чим, він обережно припускав, що тут йшлося, можливо, про вплив легенди про одноіменного святого на текст *Житія*²³⁵. Натомість Анрі Грегуар вважав, що тут йдеться власне про святого Феодора Стратилата, а не стратига Феодора з феми Фракісіїв²³⁶. Невелика за об'ємом замітка Анрі Грегуара викликала критику з боку Франца Дьолгера, який вбачав необгрунтованість гіпотези Грегуара. На його думку, Феодор був стратигом феми Фракісіїв і мав фамільне ім'я *Спонгарій*. Його ж пояснення, що, ймовірно, ἀγιώτατος виступає тут як означення «набожний» або ж «благочестивий», а не «святий» слід визнати малопереконливим²³⁷. До того ж Франц Дьолгер не навів жодного тексту, де мало місце саме таке розуміння ἀγιώτατος.

²³² Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. С. 65.

²³³ Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. С. 67.

²³⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 33-34; про використання *Житія* автором *ПВЛ* див. Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники, *ТОДРЛ* 4 (1940), 69-72.

²³⁵ Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. С. 98.

²³⁶ Henri Grégoire, "Saint Théodore le Stratélate et les Russes d'Igor", *Byz.* 13 (1938), 291-300.

²³⁷ Franz Dölger, *BZ* 38 (1938), 519-520.

Утім, варто поглянути на обидві можливості, щоб зрозуміти як саме автор *Житія* репрезентував Феодора. Вже Анрі Грегуар писав, що під *Σπογγάριος* тут, цілком ймовірно, слід читати τῶν Σλωρακίου²³⁸. Іншими словами, *Σπογγάριος*, скоріш за все, не є фамільним ім'ям, а, радше, створене пізнішим переписувачем. Враховуючи те, що *Житіє* дійшло до нас у пізніх списках, найбільш ранній з яких датований XIII ст., така ймовірність видається переконливою²³⁹. Однак святійший Феодор приходить не один, а з воїнами феми Фракісії. Тому Грегуар, справедливо вбачаючи у цьому слабкість своєї гіпотези, зазначав альтернативну можливість. У *ПВЛ* замість феми Фракісії, читаємо Фракії («Февдоръ же стратилать съ Фракы и с ними же и сановници боѣръстии»²⁴⁰). Грегуар припустив, що Фракія могла читатися першопочатково у *Житії*. Утім, це далеко не обов'язково. Тим більше, що автор *ПВЛ* або перекладач *Житія* раніше мали великі проблеми саме з перекладом даного фрагменту тексту. Замість очевидного у грецькому тексті *Σπογγάριος* у слов'янському перекладі читаємо «сановници боѣръстии». Поява Фракії тут також спричинена тим, що перекладач не зрозумів географії походу русів, замінивши *Θρακεσσίων* на Фракію. Наявність у тексті *Житія* назви феми, яку очолював Феодор дала підстави Францу Дьолгеру відкинути спостереження Грегуара, і вбачати у Феодорові одного із командуючих візантійською армією у час правління Романа I Лакапіна. Для чого Дьолгер додав декілька аргументів. Окрім вже згаданого термінологічного значення для *ἀγιώτατος*, він зазначав первинність читання *στρατηγός* перед *στρατηλάτης*. Згідно його конструкцій у *Житії* читалося саме *στρατηγός Θεόδωρος Σπογγάριος*²⁴¹. Слід зазначити, що аргументи Дьолгера переконали Христину Ангеліді та, здається, А.П. Каждана²⁴².

²³⁸ Henri Grégoire, "Saint Théodore le Stratélate et les Russes d'Igor", 294.

²³⁹ Ch. Angelide, *Ὁ βίος τοῦ ὁσίου Βασιλείου τοῦ Νέου* (Ἰωάννινα, 1980), 4-17.

²⁴⁰ ПСРЛ. Т. II. Стб. 33.

²⁴¹ Franz Dölger, *BZ* 38 (1938), 519-520.

²⁴² Ch. Angelide, *Ὁ βίος τοῦ ὁσίου Βασιλείου τοῦ Νέου*, 156-158.

Спробую змінити підхід до вивчення цього фрагменту. Поглянемо на нього з іншої перспективи, а саме прочитаємо його вкупі з повідомленнями Лева Диякона та Іоанна Скілиці про участь святого Феодора у битві проти русів під Доростолом у 971 р. Описуючи смерть Анемаса і наступ русів, Лев Диякон зазначив, що саме святий Феодор зумів повести за собою військо ромеїв і, таким чином, змінити хід битви на користь Іоанна Цимісіхія:

«Кажуть, що перед ромеями з'явився якийсь вершник на білому коні. Очоливши військо, закликав його наступати на скіфів. Завдяки чудесам, він розділяв і розбивав їх ряди. Ніхто не бачив його, як розповідають, у становищі війська ані до битви ані після неї, хоча імператор шукав його, щоб гідно одарувати і подякувати за те, що він зробив. Але пошуки були безрезультатними. У подальшому поширилась думка, що це був великомученик Феодор, до якого імператор молився за себе і за все військо бути соратником, покровителем і рятівником у битвах. Говорять, що напередодні битви вночі відбулося наступне. У Візантії, одній дівчині, яка посвятила себе Богу, явилася у сні Богородиця, котру супроводжували вогненні воїни. Вона сказала їм: «Покличте до мене мученика Феодора», – негайно до неї привели хороброго і сміливого озброєнного чоловіка. Богородиця звернулася до нього зі словами: «Твій Іоанн у Доростолі, о Феодоре, поборює скіфів і перебуває у дуже складному становищі. Намагайся його рятувати, якщо не поспієш, то йому не минути небезпеки. Той сказав, що готовий схилитися Матері свого Господа і Бога і, сказавши це, одразу ж пішов. Сон відлетів від очей дівчини. Ось таким чином справдився сон цієї дівчини»²⁴³.

²⁴³ Leonis Diaconi, 153.22-154.22: λέγεται δὲ καὶ τινα λευκόπωλον ἄνδρα φανῆναι, προηγεῖσθαι τε Ῥωμαίων, καὶ τοῦτοις προτρέπεσθαι, χωρεῖν κατὰ τῶν Σκυθῶν ὅστις θεσπεσίως τὰς τῶν δυσμενῶν διακόπτων συνετάραττε φάλαγγας. τοῦτόν φασι μῆτε πρότερόν τις ἐν τῷ στρατοπέδῳ θεάσασθαι, οὔτ' αὖθις μετὰ τὴν μάχην ἑωρακέναι· καίτοι βασιλέως αὐτὸν ἀναψηλαφῶντος, ὡς δωρεαῖς ἐπαξίως φιλοφρονήσαιτο, καὶ ἀμοιβαῖς ἕκατι τῶν πόνων ἀμείψαιτο. ἀλλ' οὐχ εὐρέθη ζητούμενος. ἐντεῦθεν ἀναμφίλεκτος ὑπόνοια ὑποτρέχει, τὸν μέγαν ἐν μάρτυσι Θεόδωρον εἶναι, ὃν παρὰ τοὺς ἀγῶνας ὁ βασιλεὺς σύμμαχον ἐξελιπάρει παρίστασθαι, ῥύεσθαι τε καὶ σώζειν συνάμα παντὶ τῷ στρατεύματι. φασι δὲ καὶ τοιοῦτόν τι συμβῆναι παρὰ τὴν πρὸ τῆς μάχης ἐσπέραν. ἐν Βυζαντίῳ παρθένος τῶν ἀνατεθειμένων Θεῶ καθ' ἕνα ὄρα ἔδοκει τὴν θεοτόκον, ὑπὸ τινῶν φλογοειδῶν δоруφορουμένην

Іоанн Скілиця подав у своєму тексті історію явлення Феодора на полі битви дуже близьку до Лева Диякона. До слів Лева Диякона він додав лише, що «битва відбулася у той день, у який святкується пам'ять Феодора»²⁴⁴, тобто 7 лютого або ж 8 червня. Однак битва відбулася у п'ятницю, 24 липня, що не відповідає хронології Скілиці²⁴⁵. Проте, сприйняття імператором Іоанном Цимісієм перемоги над русами, дарованої святим воїном, поза всяким сумнівом. Він побудував храм святого, де знаходилися його мощі. Також назвав іменем святого місто Євханію, що називалося від 971 р. Феодорополем. У тексті Лева Диякона, написаному наприкінці X ст., бачимо уявлення про святого Феодора Стратилата як оборонця проти русів²⁴⁶. Схоже, подібне сприйняття святого Феодора було властивим для часу саме після 971 р., а не для 941 р.

Таким чином, поява святого Феодора у *Житії* св. Василя Нового могла бути викликана поширенням такого уявлення серед населення Константинополя. Все це має значення, коли припустити, що *Житіє* було написане після 971 р., але це не є очевидним. Попри зібрані Ленардом Ріденом аргументи на користь пізнього датування *Житія*, все ж напади русів та угрів являються останніми датованими пасажами тексту. Звичайно, можна припустити, що учень святого Григорій описав пророцтва Василя Нового набагато пізніше, ніж вони відбулися. З-поміж інших, пророцтво Василя на кшталт того, що Елена, донька Романа I Лакапіна і жінка імператора

ἀνδρῶν· φάναι δὲ πρὸς αὐτούς· καλέσατε δὴ μοι τὸν μάρτυρα Θεόδωρον· παρατίκα δὲ παραχθῆναι γενναῖον ἄνδρα καὶ νεανικὸν, ἔνοπλον. εἰπεῖν τε πρὸς αὐτὸν τὴν θεοτόκον· ὁ σὸς παρὰ τὸ Δορύστολον Ἰωάννης, κύριε Θεόδωρε, Σκύθαις μαχόμενος, ἄρτι περιστάτεται δεινῶς. ἀλλ' εἰς τὴν ἐκείνου σπεῦσον βοήθειαν. εἰ γὰρ μὴ προφθάσης, ἐς κίνδυνον αὐτῷ τελευτήσει τὰ πράγματα. τὸν δὲ αὐθις, ἐτοίμως ἔχειν, εἰπεῖν, τῇ μητρὶ τοῦ Θεοῦ καὶ δεσπότη μου πειθαρχεῖν· φάμενος δὲ τοῦτο εὐθὺς οἴχεσθαι, καὶ οὕτω τὸν ὕπνον ἀποπτῆναι τῆς παρθένου τῶν ὀφθαλμῶν. ἀλλὰ τῇ μὲν παρθένῳ τὸ ὕπαρ ἐς τοῦτο συνεπεραίνεται.

²⁴⁴ Ioannis Scylitzae, 308.19.

²⁴⁵ Franz Dölger, *BZ* 38 (1938), 232-234.

²⁴⁶ Таке уявлення цілком вписується у релігійний підтекст візантійських підходів стосовно війни, див. Ioannis Stouraitis, “‘Just War’ and ‘Holy War’ in the Middle Ages. Rethinking Theory through the Byzantine Case-Study”, *JÖB* 62 (2012), 227-264; Anthony Kaldellis, “A Union of Opposites: The Moral Logic and Corporeal Presence of the Teotokos on the Field of Battle”, *Pour l'amour de Byzance. Hommage à Paolo Odorico*, ed. Ch. Gastgeber (Frankfurt am Main, 2012) [Eastern and Central European Studies, 3], 131-145.

Константина VII Багрянородного народить лише одного сина²⁴⁷. На думку Ленарда Рідена, це вказує на можливість датування тексту вже після смерті августи Елени, котра померла у 962 р. Утім, це також не обов'язково. Для часу навіть кінця 940-х рр. пророцтво як таке цілком збулося, тому Григорій міг вписати його до свого тексту. Тому цілком можлива й зворотня перспектива. Святійший Феодор, який привів військо з феми Фракісії, у *Житті* є святим Феодором Стратилатом, пам'ять котрого святкувалася за три дні (8 червня) до нападу русів на Константинополь (11 червня). Така близькість календарного порядку могла викликати у Григорія вписати появу Феодора до відбиття нападу русів, а не наприклад, угрів, які слідували два роки потому. Залишилося повернутися до дискусії Грегуара-Дьолгера вже з новими питання. Чи образ святого Феодора був винайдений Григорієм повністю, або ж чи він знав про існування невідомого всім візантійським хроністам, Феодора, стратига феми Фракісії, котрого й перетворив на святого у своєму тексті? Навряд чи буде виправданим припускати існування Феодора, стратига феми Фракісії. Його не знають сучасники, а у повідомленнях агіографії не слід завжди вбачати історичної реальності. Святий воїн, котрий прийшов на допомогу візантійцям, сприймався читачем *Життя* як цілком реальний стратиг разом з патрікіями Вардою Фокою і домашником Панфірієм.

²⁴⁷ Lennart Ryden, "The *Life* of St. Vasil the Younger and the Date of the *Life* of St. Andreas Salos", 568-587.

Лекція 5. Русько-візантійський договір 971 р.

Угода візантійського імператора Іоанна I Цимісіхія з руським князем Святославом Хоробрим, яка поклала край майже дворічному бунту недавніх найманців, містить чимало далеких від вирішення проблем і у зв'язку з цим вже традиційно викликає цілий шквал запитань.²⁴⁸ Незважаючи на тривале історіографічне обговорення, яке, здається, не оминуло жодного слова з цього напрочуд короткого тексту договору, кількість проблем від того не зменшилася, а навпаки – лише зросла.²⁴⁹

Серед них з недавнього часу і того ж доволі несподівано постало питання про автентичність угоди 971 р., яка вкупі з іншими русько-візантійськими договорами 911 та 944 р., дійшла до нас лише у слов'янському перекладі у складі «Повісті временних літ» (далі – ПВЛ).²⁵⁰ Сумніви щодо оригінальності чи справжності договору Святослава лунали в літературі й раніше. Однак слід визнати системного характеру цим розрізненим і часто доволі невпорядкованим гадкам зумів надати Міхаїл

²⁴⁸ З-поміж нових праць присвячених русько-візантійському договору 971 р. див. J. Malingoudi, *Ausführungen zu einigen Rechtsbestimmungen der russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds*, in: «Byzantinoslavica», 2005, Vol. 63, pp. 67–102; С. Кистерев, *Русско-греческие переговоры 971 г.*, in: «Очерки феодальной России», 2009, т. 13, с. 3–64, де й детальна бібліографія; S. Franklin, *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300*, Cambridge, 2002, pp. 164–66; А. Толочко, *Очерки начальной Руси*. Київ, 2015, с. 49–59. Бібліографія робіт про договори до 2013 р. зібрана у моїй роботі, О. Филипчук, *Studia Byzantino-Rossica*, Чернівці, 2013, с. 219–228.

²⁴⁹ А. Введенский, *Договоры Руси с греками X в.: клятва Святослава Игоревича. Проблемы интерпретации выражения «колоти яко золото»*, in: «Труды отдела древнерусской литературы», 2006, т. LVII, pp. 916–926; А. Роменский, *Клятва на золоте в договоре Святослава с Иоанном Цимисхием*, in: «Ruthenica», 2016 т. 13, с. 142–149.

²⁵⁰ *Лаврентьевская летопись*, in: Полное собрание русских летописей, Москва, 2001, Т.1, стб. 72–73; *Ипатьевская летопись*, in: Полное собрание русских летописей, Москва, 2001, Т.2, стб. 60; *The Pověst' vremennykh lět: An Interlinear Collation and Paradosis*, ed. D. Ostrowski, 3 vols., Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. X/1-3, Cambridge Mass., 2003, Vol. 1., pp. 501–509.

Раєв. У кількох своїх роботах, дослідник не лише заперечив автентичність угоди 971 р., але й на відміну від інших скептиків, запропонував доволі детальний сценарій того як саме і за допомогою якого джерела літописець зумів сконструювати договір князя Святослава з імператорами.²⁵¹ Загалом, вчений розвиває свою гіпотезу в кілька етапів. Спершу, він імпліцитно припускає, що імена *синкелла* Феофіла та Свенельда, які фігурують в преамбулі угоди 971 р., були «вставкою» (insertion) літописця. Далі, аналізуючи розходження візантійських істориків навколо постаті цього гаданого дипломата, відомого як Філотей, митрополит Євхаїти, в «Історії» Лева Диякона або як Феофіл, архієрей Євхаїти (в «Огляді історії» Іоанна Скілиці), Раєв, врешті решт, приходять до своєї ключової ідеї, а саме: «метатеза» (metathesis) цього імені в ПВЛ є свідченням «незалежного» використання літописцем «спільного джерела» із візантійським істориком Іоанном Скілицею. Іншими словами, ідентичність форм імені Феофіла у ПВЛ та Скілиці (на противагу Леву Диякону), на думку Раєва, веде нас до ідеї використання літописцем певної візантійської хроніки.

Визначаючи цей таємничий візантійський текст то як версію хроніки Продовжувача Георгія Амартола наротив котрої був доведений до кінця XI ст. чи навіть початку XII ст., то вже більш розмито як текст близький до роботи Скілиці, Раєв, утім, припускає його доступність для використання літописцем в Києві. Зауважуючи збіги у наративах ПВЛ та Скілиці стосовно умов договору та кампанії Святослава Хороброго в Болгарії, дослідник, насамкінець, приходять до висновку, що літописець міг запозичити з цього «спільного джерела» (дуже близького до праці Скілиці) більшість «умов» договору, а решту створити на основі своєї уяви про минуле. Хоча минуло вже досить часу після появи вказаних праць Раєва, все ж примітно, що поки

²⁵¹ M. Raev, *The Russian-Byzantine treaty of 971: Theophilos and Sveneld*, in: *Revue des études byzantines*, 2006–2007, Vol. 64–65, pp. 329–340; idem, *The Russian-Byzantine Treaty of 971: Texts and Contexts*, in: *Годишник на Софийския университет. Център за славяно-византийски проучвания “Проф Иван Дуйчев”*, 2017, Vol. 99, pp. 113–128.

ніхто не розглянув його серйозні аргументи та здогади на користь «винайдення» угоди літописцем на початку XII ст.²⁵²

У цій невеликій за обсягом роботі я спробую представити головні контраргументи стосовно того, чому угоду 971 р. не можна вважати містифікацією літописця. Звідси, її перша частина приділена критиці уявлення про «спільне джерело» між ПВЛ та Скілицею або гадану візантійську хроніку. Натомість, у другій її частині буде показано, що пропонуваній Раєвим сценарій «винайдення» угоди 971 р. не може вважатися вірогідним.

Перейдемо безпосередньо до преамбули угоди 971 р., де й міститься єдина згадка про *синкелла* Феофіла: «равно другаго свѣщаниа. бѣвшаго при Стославѣ. велицѣмь князи Рустѣмь. и при Свѣнгельдѣ. писано при Фешфилѣ. сенкелѣ. и ко Ивану нарѣчаемому. Цимьскому цѣрю Грѣцкому. в Дерѣстрѣ. мѣца июлиа. индикта . ді . . .». ²⁵³

У самому ж тексті угоди ані імені імператора Іоанна Цимісхія, ані Феофіла немає. У подальшому в різних літописних списках ім'я цього *синкелла* варіюватиметься від форм «Фефелѣ» (в «Лаврентійському літописі»²⁵⁴) до «Фиофиле» (в «Радзвилівському літопису»²⁵⁵), але напрочуд важливо, що пізніші переписувачі та копіїсти залишатимуть його без істотних змін. Як впливає із цього короткого заголовку, роль *синкелла* Феофіла можна інтерпретувати по-різному.²⁵⁶ Саме форма «писано при» вказує на те, що *синкелл* Феофіл міг бути безпосереднім писцем цього короткого тексту відомого як угода з русами 971 р. Або таким чином, що Феофіл був тим візантійським дипломатом, котрий, власне, й записав слова Святослава і навіть взяв клятви з русів після завершення перемовин з ними.

²⁵² А. Толочко, *Очерки начальной Руси*, с. 55, п. 61.

²⁵³ *Ипатьевская летопись*, стб. 60.

²⁵⁴ *Лаврентьевская летопись*, стб. 72.

²⁵⁵ *The Povĕst' vremennykh lét: An Interlinear Collation and Paradosis*, ed. D. Ostrowski, Vol. 1., p. 502.

²⁵⁶ Стосовно титулу *синкелл* див. V. Grumel, *Titulature de Métropolités Byzantins. I. Les métropolités syncelles*, in: «Études byzantines», 1945, t.3, pp. 92–114; N. Oikonomides, *Les listes de preseance byzantines des IXe et Xe siecles*, Paris, 1972, p. 308.

Таким чином, написана чи записана *синкеллом* Феофілом в Доростолі угода була представлена імператору, який, зрештою, скріпив її своїми печатями.

Що відомо про цього Феофіла з візантійських джерел? Чи можна його точно ідентифікувати? У літературі присвяченій русько-візантійському договору 971 р. вже давно були зроблені кілька спроб його знаходження.²⁵⁷ Зокрема, Ірен Сорлін, а вслід за нею й інші, прямо ідентифікувала цього *синкеллом* Феофіла з Феофілом, архієреєм Євхаїти, відправленого Іоанном Цимісієм до печенігів із делікатною місією щодо пропуску ними Святослава та його людей.²⁵⁸ Примітно те, що Іоанн Скілиця, описуючи посольство до печенігів Феофіла, архієрея Євхаїти, не згадує до цього ієрарха-дипломата, ані до літа 971 р., ані після.²⁵⁹ Спільність імен і до того ж засвідчена Скілицею активна участь Феофіла, архієрея Євхаїти, в дипломатичних акціях Іоанна Цимісієва саме влітку 971 р.²⁶⁰, робить їх ідентифікацію надзвичайно привабливою.

Тим не менш, з наративу Лева Диякона відомо про Філотея, митрополита Євхаїти. Вперше про нього Лев Диякон згадує в контексті приходу до влади Никифора II Фоки (серпень 963 р.).²⁶¹ Описуючи те, як Никифор Фока відправив свого посланця Філотея до патріарха Полієвкта, Лев Диякон додає про неуспіх місії і ув'язнення цього ієрарха. Наступного разу і, зрештою, останнього, Лев Диякон писав про Філотея, митрополита Євхаїти у п'ятій книзі своєї праці, де знову вказав на його дипломатичну роль в час Никифора II Фоки. За словами Лева Диякона, у 969 р. *проедр* Філотей разом з *патрикієм* Никифором Еротиком були відправлені імператором до болгар, де мали залагодити незгоду, яка виникала в результаті інспірованої

²⁵⁷ F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des ostromischen Reiches von 565-1453*. I, *Regesten von 565-1025*, Munich, Berlin 1924, p. 89; S. Mikucki, *Etudes sur la diplomatie russe la plus ancienne (I)*, in: «Bulletin international de l'Academie polonaise des sciences et des lettres», Cracovie, 1953, t. 7. p. 34.

²⁵⁸ I. Sorlin, *Les traites de Byzance avec la Russie au Xe siecle (II)*, in: «Cahiers du monde russe et sovietique», 1961, t. 2, p. 470.

²⁵⁹ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin, New York, 1973, p. 310.49-50: ἀπεπλήρου δὲ τὴν πρεσβεΐαν Θεόφιλος ὁ τῶν Εὐχαΐτων ἀρχιερεὺς.

²⁶⁰ Щодо візантійського посольства до печенігів, то Скілиця прямо вказує на його нагальність (Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, pp. 309–310). Очевидно, Іоанн Цимісієвий не зволікав із виконанням прохання Святослава і відправив Феофіла наприкінці липня 971 р. до печенігів.

²⁶¹ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, Bonn, 1828, pp. 44.22–45.15.

Никифором II Фокою інвазії русів Святослава на Болгарію.²⁶² Це остання згадка про Філотея, котрого свого часу Стівен Рансімен і вслід за ним й інші також пов'язували з *синкеллом* Феофілом.²⁶³

Близькість імен та дипломатичність активність Філотея незадовго до 971 р. давали для цього серйозні підстави. Ба більше, вже незадовго були знайдені та опубліковані кілька печатей цього ієрарха. Так, Віталіен Лоран опублікував печать Філотея, де містилася коротка легенда: Φιλοθέω μητροπολίτη Εὐχαΐτων.²⁶⁴ Ще один екземпляр цього ж типу печаті Філотея представлений нині в каталозі печатей Думбартон Оакс.²⁶⁵ Натомість, другий тип печатей Філотея має більш поширену легенду: Φιλοθέω μητροπολίτη Εὐχαΐτων καὶ συγκελλω.²⁶⁶ Примітно, що цей же тип печаті Філотея був знайдений на території Болгарії та опублікований Іваном Йордановим у кількох його працях.²⁶⁷ Відповідно до легенди печаті, Філотей носить титул *синкелла*. На думку Лорана, саме таким чином Філотей, митрополит Євхаїти вирішив на своїх печатях вирізнити себе як посла імператора Никифора II.²⁶⁸ У зв'язку з цим, Лоран припускав, що титул *синкелла* Філотей отримав наприкінці своєї дипломатичної кар'єри. Позаяк екземпляр другого типу печаті Філотея був знайдений саме у Доростолі, то Іван Йорданов датував другий тип печаті 971 р.²⁶⁹ Таким чином, допускалося, що Філотей отримав титул *синкелла* незадовго до укладання угоди з русами 971 р.

Залишаючи поки на боці печаті Філотея, перейдемо до ключових питань, а саме: чи Філотей та Феофіл – одна й та ж особа? Чи йдеться про

²⁶² Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, pp. 79.9–80.7.

²⁶³ S. Runciman, *The First Bulgarian Empire*, London, 1930, p. 214.

²⁶⁴ V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Paris, 1963, Vol. V/1, №. 766.

²⁶⁵ *DO Seals* 4, no. 16.6 (<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2610>). Інший екземпляр цього типу печаті Філотея див. J.-C. Cheynet, C. Morrisson, W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991, №. 248.

²⁶⁶ *DO Seals* 4, no. 16.7 (<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5270/view>); V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Paris, 1963, Vol. V/3, №. 1782.

²⁶⁷ I. Jordanov, Pečat na Filotei, sinkel i mitropolit na Evhaita, rākovoditel na diplomatičeski misii v Bālgarija, in: «Prinosi kām bālgarskata arheologija», Sofia, 1992, t. 1, pp. 120–125; idem, *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria*, Sofia, 2006, Vol. I. № 30.1, Vol. III, № 1718.

²⁶⁸ V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Vol. V/1, №. 766.

²⁶⁹ I. Jordanov, Pečat na Filotei, sinkel i mitropolit na Evhaita, rākovoditel na diplomatičeski misii v Bālgarija, pp. 120–125; idem, *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria*, Vol. I. № 30.1, Vol. III, № 1718.

двох різних ієрархів? Розглядаючи першу вірогідність, слід пояснити яким чином, відбувся «метатезис» Філотей в Феофіла в творі Скілиці та ПВЛ. У такому разі, чи слід обов'язково припускати (як це робить Раєв), що цей «метатезис» мав спільне коріння для Скілиці та ПВЛ? Чи не було би обережніше допустити, що таке «перетворення» Філотей у Феофіла мало незалежний вигляд як у випадку Скілиці, так й особливо у ПВЛ?

Показово, що на тлі таких складнощів, у літературі зазвичай обмежувалися лише простою констатацією того, що Філотей слід ідентифікувати з Феофілом.²⁷⁰ Натомість, Раєв припускає, що «метатезис» імен мав місце чи то у «спільному джерелі» між Скілицею та ПВЛ, чи то читався у хроніці близькій до Скілиці, яку використовував літописець. Утім, чи можливо обійтися без цих складних припущень? Зрештою, сама близькість імен Філотей та Феофіл могла вести до конфузу. Чи стався цей конфуз вже із Скілицею? Нині можна не сумніватися, що Скілиця, поруч з іншими своїми джерелами, читав також й «Історію» Лева Диякона.²⁷¹ Як недавно показала Ейрене Клапиду, Скілиця не лише читав, але й дуже активно використовував текст Лева Диякона.²⁷² Звідси, традиційне уявлення про «спільне джерело» між текстами Лева Диякона та Скілиці має бути скориговане. Тим «спільним джерелом» у багатьох випадках для Скілиці й була «Історія» Лева Диякона, яку, щоправда, він доповнював із джерел, які достеменно встановити не можна.²⁷³

Повертаючись до Філотей/Феофіла [PmbZ 26636], примітно те, що Лев Диякон, попри детальний опис війни з русами і особливо її завершального етапу (літа 971 р.) не згадує Феофіла у контексті цих подій. Натомість, Скілиця, будучи уважним читачем «Історії» Лева Диякона, нічого не

²⁷⁰ А. Сахаров, *Дипломатия Святослава*, Москва, 1982, с. 188.

²⁷¹ Про джерела роботи Скілиці див. М. Сюзюмов, Об источниках Льва Диякона и Скилицы, in: «Византийское обозрение (Revue Byzantine)», 1916, т. 2, вып. 1, с. 106–166; A. Kaldellis, The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda, in: «Byzantine and Modern Greek Studies», 2013, Vol. 37/1, pp. 35–52.

²⁷² E. Kiaridou, *Η Σύνοψη Ιστοριῶν τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη καὶ οἱ πηγές της (811–1057). Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα*, Athenes, 2010, pp. 103–111.

²⁷³ A. Kaldellis, The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda, pp. 35–52.

повідомляє про Філотея. Показово, що він не включає до свого тексту як згадки про Філотея під час приходу Никифора до влади, так і його участь у посольстві до болгар у 969 р. Таким чином, повідомлення Лева Диякона та Скілиці не суперечать один одному і до того ж доволі гармонійно визначають дипломатичну активність Філотея/Феофіла від 963 по 971 рр. На цьому тлі автори PmbZ вважають їх тотожність дуже ймовірною.²⁷⁴

Однак певні питання щодо цієї ідентифікації все ж залишаються. Поглянемо й на іншу можливість, а саме: Філотей та Феофіл – не одна й та ж особа. Перш за все, часто близькість імен веде до монопросопографії. У випадку з Феофілом, автори PmbZ імпліцитно вважають, що саме Філотей було «нормалізоване ім'я» (Name normalisiert).²⁷⁵ У такому разі як пояснити те, що Скілиця не розпізнав це «нормалізоване ім'я»? Чи не міг Феофіл прийти на зміну Філотею? Таку можливість не варто одразу ж відкидати. Можна було би припускати, що Філотей помер у 969 р. чи навіть у 970 р. Досить довга кар'єра Філотея могла би до певної міри свідчити на користь цього припущення. Зокрема, вперше про Філотея відомо як про адресата одного з листів Феодора, митрополита Нікеї.²⁷⁶ На жаль, цей лист не можна точно датувати, однак його загальна хронологія не виходить за межі 945-956 рр.²⁷⁷ Якщо Філотей і Феофіл не одна й та ж особа, то, очевидно, слід припускати те, що Феофіл, прямо названий Скілицею, архієреєм Євхаїти, посів митрополичу катедру одразу ж після смерті Філотея.

Однак настільки це припущення вірогідне? На жаль, інформації про митрополитів Євхаїти зовсім мало для другої половини X ст. Фактично, після Філотея/Феофіла маємо звістку лише про митрополита Симеона [PmbZ 27516], котрий, як впливає із одного з листів Никифора Урана, посідав

²⁷⁴ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*. Zweite Abteilung (867–1025), ed. R-J. Lilie, Berlin, Boston, 2013, Vol. 6. Користуюся тут варіантом бази «Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online» (<https://www.degruyter.com/database/PMBZ/entry/PMBZ28790/html>).

²⁷⁵ [PmbZ 26636] *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*. Zweite Abteilung (867–1025), ed. R-J. Lilie, Berlin, Boston, 2013, Vol. 6. («Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online» (<https://www.degruyter.com/database/PMBZ/entry/PMBZ28790/html>)).

²⁷⁶ J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*. (Archives de L'Orient Chretien) Paris, 1960, p. 274.

²⁷⁷ J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, p. 301.

катедру у 996 р.²⁷⁸ Дуже ймовірно, що Симеон був митрополитом Євхаїти вже певний час, бо незадовго після 996 р. його змінив Михаїл [PmbZ 25269].²⁷⁹ Останній, вочевидь, з-поміж усіх митрополитів Євхаїти найдовше зберігав свою катедру. Так, Михаїл, схоже, був митрополитом Євхаїти аж до часу правління Романа III.²⁸⁰

Поруч із цим, також опубліковано кілька печатей ієрархів Євхаїти. Якщо печать митрополита Філарета слід віднести до середини X ст. (мабуть, саме Філарета [PmbZ 26584] необхідно вважати попередником Філотея)²⁸¹, то більш проблемною є печать Мануїла [PmbZ 24882], митрополита Євхаїти, датована Паулем Шпеком, утім, доволі широко (X ст.).²⁸² Позаяк Філотей став митрополитом явно до 963 р. (цілком можливо, що це сталося навіть у 950-х рр.), то приходилося би припускати, що він посідав свою катедру більше двадцяти років. Звичайно, у такій тривалості не має нічого особливого. Проте дещо насторожує надто велика дистанція між Філотеем та Симеоном. На цьому проміжку знайшлося би місце й Феофілу і навіть Мануїлу, якщо, звичайно, вважати, що Симеон був митрополитом не тих же двадцять років, а набагато менше.

Підсумовуючи хронологію митрополитів Євхаїти, відзначимо, що вона не виключає того, що Філотей та Феофіл – не одна й та ж особа. Однак проблеми на цьому не завершуються. Якщо «історичність» Феофіла підкріплено й печатями, то як бути з тим очевидною вже нині відсутністю печатей Феофіла? На тлі знахідок печатей інших ієрархів Євхаїти, цей важливий нюанс повинен особливо насторожувати. Шість печатей Феофіла добре відображають його дипломатичну активність. Чому ж тоді відсутні печаті Феофіла, коли останній також був посланцем Іоанна Цимісхія до печенігів? За браком печатей Феофіла, його тотожність з Філотеем набуває

²⁷⁸ J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, p. 238.

²⁷⁹ [PmbZ 25269] *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Zweite Abteilung (867–1025)*, ed. R.-J. Lilie, Berlin, Boston, 2013 (<https://www.degruyter.com/database/PMBZ/entry/PMBZ27423/html>).

²⁸⁰ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 375.58-6.

²⁸¹ V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Paris, 1963, Vol. V, № 764.

²⁸² P. Speck, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin*, Bonn, 1986, p. 123.

додаткової сили. Все ж складно уявити двох різних ієрархів, митрополитів Євхаїти і, водночас, дипломатів імператора, які діють практично в один і той же час. Тим не менш, місце для сумнівів все ж залишається.

Нам залишилося поглянути й на останню з перелічених можливостей: *синкелл* Феофіл з преамбули угоди 971 р. не тотожній Філотею/ Феофілу. Останнє видається засадниче несподіваним, бо, цього разу, доводиться припускати, що в липні 971 р. біля Доростолу поруч з Іоанном Цимісхієм перебували як *синкелл* Феофіл, так й Феофіл, архієрей Євхаїти. У цьому контексті, важливо, що прямо зазначений в угоді 971 р. титул – *синкелл* – не обов'язково веде до наявності в Феофіла певної катедри. Хоча слід визнати саме з X ст. титул *синкелл* дуже часто фігурує на печатках митрополитів, все ж були окремі представники високого кліру, які отримували цей титул. Серед них траплялися й ті, хто займали доволі скромне місце, як серед патріаршого кліру, так й серед тих дияконів, котрі зазвичай супроводжували імператора у походах.²⁸³ Печаті кількох власників цього титулу, але не митрополитів і навіть не єпископів, дійшли до нас.²⁸⁴

У випадку угоди з русами, варто ще раз перечитати слова преамбули, з якої, здається, не обов'язково відчитувати аж надто високий статус Феофіла. Окреслюючи роль останнього в укладенні угоди, чи не звелася вона до лише до функцій писця? Іншими словами, Феофіл міг бути тим візантійським писцем, хто написав чи переписав цей короткий текст. Здається, у саме такій дещо скромній ролі Феофіла ще не розглядали в літературі. Мабуть, згадку про нього в угоді 971 р. варто зіставити з іншим місцем русько-візантійського договору 911 р., де як раз і згадано ім'я писця: «Ивановомъ написание^М. на двою харотью цѣрѣ вашего».²⁸⁵ Попри очевидні відмінності між ними (розміщення згадок про писця в договорі 911 р. знаходиться наприкінці документу, коли в угоді 971 р. – у скопійованому заголовку), все

²⁸³ N. Oikonomides, *Les listes de preasance byzantines des IXe et Xe siecles*, p. 308.

²⁸⁴ V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Paris, 1963, Vol. V/1, № 108; A.-K. Wassiliou-Seibt, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden*, Wien, 2011, Vol. 1, № 39.

²⁸⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 27; *The Pověst' vremennykh lét: An Interlinear Collation and Paradosis*, ed. D. Ostrowski, Vol. 1, p. 213.

ж спостерігаємо й певну лексичну та структурну близькість. У такому разі, функції цього писця навряд чи виходили за межі канцелярії імператора. А сам Феофіл, таким чином, мало надається для ототожнення із Феофілом, архієреєм Євхаїти, згаданим Скілицею.

Як можна бачити, виведення Феофіла з-поміж цього трикутника ідентифікацій дозволяє, по-перше, уникнути методологічної пастки монопросопографії. По-друге, відкидання тотожності Феофіла з угоди 971 р. з Філотеем/Феофілом робить зайвим пошук «спільного джерела» між ПВЛ та Скілицею або, натомість, припускати, як це робить Раєв, що літописець читав певну візантійську хроніку, де й знайшов архієрея Феофіла. Відкидання нами тотожності *синкелла* Феофіла з Філотеем/Феофілом має свої, насамперед, методологічні переваги, бо дозволяє не створювати зайвих надбудов чи суто гіпотетичних сутностей.

Одна із цих конструкцій, пропонована Раєвим, є візантійська хроніка, з якої, на думку дослідника, літописець почерпнув інформацію для «створення» ним договору 971 р. Тут час повернутися до головного постулату Раєва, а саме: знаходження літописцем у цьому візантійському тексті імені *синкелла* Феофіла. Якщо, вслід за Раєвим, все ж таки припустити доступність цієї хроніки, близької до Скілиці, для автора ПВЛ, то чи зумів би літописець, навіть у такому випадку, відшукати в ній ім'я Феофіла?

У своєму наративі завершення війни з русами, Скілиця згадує посольство Феофіла, архієрея Євхаїти, до печенігів, але ніде не зауважує його титул – *синкелла*.²⁸⁶ Не зайве нагадати, що Лев Диякон називав Філотея *проедром*, однак також не вказував на його титул *синкелла* (очевидний з його пізніших печатей).²⁸⁷ У такому разі доводилося би вважати, що літописець знайшовши звістку про Феофіла, архієрея Євхаїти, додав титул *синкелл* на власний розсуд. Можна було би припускати, що тут літописець спирався на відому йому усталену традицію, коли митрополит володів титулом *синкелла*.

²⁸⁶ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 310.49-50.

²⁸⁷ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, pp. 79.9–80.7.

Однак чи знав він хоча б щось про цю традицію? З-поміж усіх руських митрополитів, печаті котрих дійшли до нас, лише митрополит Георгій величав себе титулом *синкелла*.²⁸⁸ Схоже, для літописця це не було відомо, хоча він і залишив невеликий запис у ПВЛ про цього митрополита.²⁸⁹ Поруч з цим, додавання титулу *синкелл* у випадку «винайдення» договору літописцем взагалі не знаходить жодного пояснення. Для чого в такому разі взагалі літописець ввів *синкелла* Феофіла в преамбулу договору? Попередні русько-візантійські угоди не могли слугувати для нього моделлю в цьому безпосередньому випадку. У преамбулі цих угод не йшлося ані про місце заключення договору, ані про особу, яка могла написати чи переписати текст.²⁹⁰ Звідси, «знаходження» літописцем Феофіла не може слугувати ключовим аргументом на користь того, що літописець читав візантійську хроніку, близьку до Скілиці.

Перш ніж перейти до інших «запозичень» з цієї хроніки, з яких, на думку Раєва, літописець зіткнувся з текстом угоди 971 р., поглянемо далі як саме дослідник представляє собі цей візантійський текст. Окреслюючи у першій своїй роботі «спільне джерело», Раєв припускав, що мова має йти про роботу продовжувача хроніки Георгія Амартола. Як вже показав Штефан Вальгрен у своєму виданні хроніки Симеона Логофета, є кілька рукописів, в яких наратив продовжувача хроніки Георгія Амартола доведений аж до першої третини XII ст.²⁹¹ Хоча досі ця версія хроніки з пізніми доповненнями не є належно опублікованою²⁹², але навіть на основі окремих її видань можна бути впевненим, що у основі цієї пізньої парафрази лежать тексти, створені ближче до середини XII ст. Для прикладу, наратив хроніки продовжувача Георгія Амартола доведений у рукопису (Benaki-Museum, 131) до аж правління Іоанна II Комніна (1144 р.) ґрунтується в цілому на роботі Іоанна

²⁸⁸ О. Алфьоров, *Печатки Київської митрополії XI-XIV ст.: клір та інституції. Каталог колекції Музею Шереметьєвих*. Київ, 2021, с. 24–27.

²⁸⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 171.

²⁹⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 23–24, 35.

²⁹¹ Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronicon*, ed. Staffan Wahlgren, Berlin, New York, 2006, pp. 27–28.

²⁹² Georgii Monachi dicti Hamartoli, *Chronicon*, ed. E. de Muralt, Санкт-Петербург, 1859.

Зонари.²⁹³ Це ж стосується й інших рукописів цієї версії, яка не доходить аж до такого пізнього часу і обриваються на 1090-х рр. Останнє, веде нас до висновку, що версія хроніки продовжувача Георгія Амартола з доповненнями представляє доволі пізній етап парафрази цього тексту та, ймовірно, постала не раніше середини XII ст. У будь-якому разі, ця версія не включає в себе «спільного джерела» чи просто витримок із Скілиці.

З одного боку Раєв припускає, що літописець користувався слов'янським перекладом цього рукопису хроніки Георгія Амартола.²⁹⁴ З іншого, додає, що ймовірно з допомогою іншого київського монаха, він міг читати грецький текст цієї візантійської хроніки, яку буцімто привезли до Києва на початку XII ст.²⁹⁵ Щодо останнього припущення, то, на жаль, нічого не переконує в тому, що літописець читав грецькою і тим більше міг використовувати грецькі рукописи. Навпаки, як раз все, що відомо про манеру його роботи над своїми джерелами свідчить про використання ним візантійських хронік винятково у перекладі.²⁹⁶ Як вже давно встановлено, слов'янський переклад хроніки Георгія Амартола (наратив котрого завершувався на 948 р.) був одним із найважливіших джерел літописця для створення ПВЛ.²⁹⁷ Хоча у літературі довго дискутували над тим, у якій формі цей текст був доступний для літописця, все ж не має підстав нині сумніватися у тому, що автор ПВЛ використовував цю хроніку іманентно, а не в складі різних історичних компіляцій (як це часто і невиправдано вважали раніше).²⁹⁸ На думку Раєва, літописець використовував тут саме версію хроніки Георгія Амартола з доповненнями.²⁹⁹ Однак прийняти це припущення напрочуд складно. Перш за все, через те, що немає

²⁹³ Про рукопис, див. Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronicon*, ed. Staffan Wahlgren, p. 29.

²⁹⁴ M. Raev, *The Russian-Byzantine Treaty of 971: Texts and Contexts*, pp. 120–122.

²⁹⁵ M. Raev, *The Russian-Byzantine Treaty of 971: Texts and Contexts*, pp. 120–122.

²⁹⁶ А. Шахматов, *Повесть временных лет и ее источники*, Труды отдела древнерусской литературы, 1940, т. 4, с. 41–62; Т. Вілкул, *Літопис і хронограф. Студії з текстології домонгольського київського літописання*, Київ, 2015, с. 112–138, де й детальна бібліографія питання.

²⁹⁷ В. Истрин, *Книги временныя и образне Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем древнерусском переводе*. Текст, исследование, словарь. Петроград, 1920, т. 2.

²⁹⁸ Т. Вілкул, *Літопис і хронограф. Студії з текстології домонгольського київського літописання*, Київ, 2015, с. 170–179.

²⁹⁹ M. Raev, *The Russian-Byzantine Treaty of 971: Texts and Contexts*, pp. 120–122.

слов'янського перекладу саме цих пізніх версій хроніки Георгія Амартола.³⁰⁰ Ба більше, з-поміж дуже багатой рукописної історії побутування слов'янського перекладу хроніки Георгія Амартола на Русі немає навіть тих версій хроніки, які доходили до кінця XI ст.³⁰¹ Нічого не вказує на якісь сліди цієї версії хроніки Георгія Амартола з доповненнями на Русі. З огляду на досить пізнє датування цих списків і водночас компілятивний характер цих доповнень (на основі твору Зонари), їх використання літописцем не видається ймовірним.

Натомість, у іншій роботі Раєв характеризує цю хроніку вже більш розмито як близьку до Скілиці або навіть текст самого Скілиці. У літературі час від часу вже припускали на можливість використання літописцем роботи Скілиці у різних формах, однак ці міркування завжди не були підкріплені жодними аргументами. Хоча робота Скілиці дуже рано вийшла за межі Константинополя³⁰², все ж не має навіть побіжних свідчень того, що одна із копій візантійського історика могла потрапити на Русь. На відміну від хроніки Георгія Амартола, роботу Скілиці не перекладали на слов'янську. Цього не станеться навіть у після монгольський час, коли саме тоді у свою чергу побачить світ слов'янський переклад хроніки Іоанна Зонари, нехай і в скороченому вигляді.³⁰³ У випадку роботи Скілиці, Раєв обережно припускає, що літописець міг знати витримки або частину його праці. Однак для цього також немає жодних підстав. Зрештою, сам здогад щодо фрагментів Скілиці також потребує корекції. Зокрема, виокремлення з роботи Скілиці окремих частин, як свідчить рукописна традиція, належить вже пізнішому часу,

³⁰⁰ В. Истрин, *Книги временныя и образне Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем древнерусском переводе*. Текст, исследование, словарь. Петроград, 1920, т. 2; *Симеона Метафраста и Логофета Списание мира от бытия и летовник собран от различных летописец*, изд. подг. В. Срезневский. Санкт-Петербург, 1905.

³⁰¹ Т. Анисимова, *Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв.*, Москва, 2009, с. 28–40.

³⁰² С. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, Oxford, 2005, p. 76.

³⁰³ О. Творогов, *Паралипомен Зонары: Текст и комментарий*, in: «Летописи и хроники: Новые исследования», 2010, с. 3–101.

починаючи від XIII ст.³⁰⁴ До того подібні маніпуляції з текстом Скілиці не є відомі.

Попри брак рукописних свідчень та загалом слід використання цих візантійських текстів на Русі, згодом Раєва має й ширшу методологічну хибу. Як добре відомо, літописець у своєму наративі щедро запозичував звістки про Русь з слов'янського перекладу хроніки Георгія Амартола.³⁰⁵ Показово, що його обізнаність із візантійськими згадками завершується одночасно із викладом хроніки Георгія Амартола. Як раз після 945 р. із зникненням свого ключового джерела, літописець мав дуже істотний брак інформації про візантійські контакти руських князів. Доволі гостро цей брак свідчень виглядає у випадку поїздки княгині Ольги до Константинополя або ж навіть хрещення Володимира Великого.³⁰⁶ Парадоксально, але зовсім не краще виглядала ситуація із війнами Святослава Хороброго. Наприклад, літописець не знає чому і для чого Святослав прибув до Болгарії. Його опис війн, включаючи й битву під Доростолом сповнений відвертих непорозумінь. Ба більше, літописець вважав, що саме імператор сидів в Доростолі, а Святослав штурмував це місто.³⁰⁷ Схоже, навіть питання, хто саме був той візантійський імператор з яким воював Святослав становило для нього відчутну проблему. У зв'язку з цим, виникає фундаментальне питання: чому ж маючи доступ (якщо слідувати ідеї Раєва) до візантійського тексту близького до Скілиці літописець так мало ним скористався? Знаючи його манеру роботи із «руськими» звістками хроніки Георгія Амартола, які він майже буквально переписував до свого тексту, такий підхід видається зовсім неймовірним. Виходячи з ідеї Раєва, літописець прямо почерпнув з цієї хроніки лише звістку про Феофіла, а також, головне, відшукав відомості про угоду з

³⁰⁴ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, pp. 20–29; А. Каждан, Из истории византийской хронографии X в. 2: Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия, in: «Византийский временник», 1961, т. 20 (45), с. 106–128.

³⁰⁵ А. Шахматов, *Повесть временных лет и ее источники*, с. 41–62; Т. Вілкул, *Літопис і хронограф. Студії з текстології домонгольського кийівського літописання*, с. 112–138.

³⁰⁶ Детальніше про лакуни в знаннях літописця про поїздку княгині Ольги див. мою роботу, О. Филипчук, *Studia Byzantino-Rossica*, с. 306–386.

³⁰⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 59.

русами. Все інше, насамперед, дуже детальний нарратив Скілиці про війну з русами, за винятком промови Святослава Хороброго, він чомусь відкинув. На жаль, відповідь запрошується тут цілком протилежна, а саме: літописець не мав жодних візантійських свідчень після 946 р. Таким чином, він не міг використовувати ані роботу Скілиці, ані візантійську хроніку близьку до неї.

На думку Раєва, літописець створив угоду 971 р. за допомогою так би мовити внутрішніх ресурсів та візантійської хроніки. Зокрема, ім'я Свенельда дослідник також вважає «вставкою», зробленою для «балансу».³⁰⁸ Хоча складно зрозуміти, для чого літописцю був необхідний цей «баланс», все ж допустимо, що літописець додав Свенельда на противагу Теофілу. Згідно припущення Раєва, основою для цієї «вставки» для літописця слугували ним же складені пасажі про вагому роль Свенельда серед русів. Ба більше, на його думку, Свенельда взагалі не існувало, а його «віртуальний» образ був зітканий літописцем з різних «казкових» історій.³⁰⁹

Важко погодитися із цими вкрай гіперкритичними спостереженнями. Хіба виконання Свенельдом ролі доброго радника Святослава в останньому епізоді має слугувати аргументом на користь віртуальності його особи? Не бачимо жодних причин того, аби літописець вигадував його ім'я щоразу: для данини древлян Ігорю, кампанії Ольги проти древлян, війн Святослава Хороброго і, врешті решт, конфлікту Люта, сина Свенельда з князем Олегом).³¹⁰ Навпаки, навіть сама форма його яка дійшла до нас, свідчить про давність цих історій, акумульованих пізніше літописцем. У випадку з Свенельдом, Раєв, здається, не використав усі ресурси свого другого джерела – гаданої візантійської хроніки. Зокрема, Лев Диякон писав про стратега Сфенкела (Σφέυκελος), який в ієрархії армії русів займав третє місце після Святослава та Ікмора.³¹¹ Натомість, Скілиця знав його як Сфанкела

³⁰⁸ M. Raev, *The Russian-Byzantine treaty of 971: Theophilos and Sveneld*, p. 339.

³⁰⁹ M. Raev, *The Russian-Byzantine treaty of 971: Theophilos and Sveneld*, p. 339.

³¹⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 42, 43, 62.

³¹¹ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, p. 135.4-8; 138.1-4; 144.18-21.

(Σφάγγελος) і надав йому вже друге місце в цій же ієрархії влади русів.³¹² Роль Сфенкела/Сфанкела у війні з візантійцями була непересічною. Саме він командував військом русів у Преславі, але після відчутної поразки там змушений був втікати до Святослава в Доростол. Згідно Лева Диякона, «величезний і хоробрий» Сфенкел загинув у битві під Доростолом.³¹³ Аналогічно, Скілиця відзначав, що Сфенкел бився із великою відвагою, але був вбитий одним візантійським воїном.³¹⁴ Виходячи із гіпотези Раєва, окрім Феофіла, в цій хроніці близькій до Скілиці, літописець міг розпізнати у Сфанкелі також й Свенельда. Парадоксально, але «впізнання» Свенельда літописцем могло би становити дуже вагомий аргумент для ідеї «винайдення» тексту угоди 971 р. Якщо Свенельд/Сфанкел загинув у червні-липні 971 р., то чому його ім'я згадується в угоді?

Відзначимо, що цей аргумент дійсний і без наполягання на використанні літописцем візантійського тексту. «Внесення» імені Свенельда до угоди могло би пояснювати як раз тим, що літописець нічого не знав про його смерть, бо не читав і не мав доступу до візантійської хроніки.

Тим не менш, ідентифікація Свенельда з Сфенкелом не завжди вела дослідників до скепсису щодо угоди 971 р. Зокрема, ті з вчених, хто приймали їх тотожність, все ж припускали, що Лев Диякон і вслід за ним Скілиця, помилилися, коли писали, власне, про смерть Сфенкела/Сфанкела під Доростолом. А інші, зазвичай, відкидали цю ідентифікацію, не без підстав вважаючи, що близькість імен не може свідчити напевно про тотожність Свенельда із Сфенкелом/Сфанкелом. Здається, лише Готфрід Шрамм, приймаючи ідентифікацію Сфенкела із Свенельдом, не вбачав суперечності в появі його імені у тексті угоди 971 р.³¹⁵ Проте доволі складно було би допускати тут помилку як з боку Лева Диякона, так й Скілиці. За словами Лева Диякона, загибель Сфанкела спричинила сум'яття серед русів і,

³¹² Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 296.51-56; 301.10-12.

³¹³ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, p. 144.18-21.

³¹⁴ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 301.10-12.

³¹⁵ G. Schramm, *Altrußlands Anfang: Historische Schlüsse aus Namen, Wörtern und Texten zum 9. und 10. Jahrhundert*, Freiburg, 2002, p. 472.

мабуть, стала одним із поворотних моментів у битві під Доростолом.³¹⁶ Куди більш ймовірне те, що стосовно Свенельда і Сфанкела знову потрапляємо у пастку монопросопографії. Враховуючи кількість композитів для скандинавського імені Сфанкел³¹⁷, ідентифікація його саме як Свенельда не видається вже такою ж переконливою. Сприймаючи договір з русами 971 р. як автентичний, все ж, як бачимо, можна обійтися без припущення про внесення імен Феофіла та Свенельда до його тексту.

Звернемося далі до умов договору. Якщо вірити в неавтентичність угоди, то яким чином літописцю вдалося їх «реконструювати»? Слідуючи міркуванням Раєва, у нагоді літописцю знову стала ця ж візантійська хроніка, близька до Скілиці, з якої він дізнався, насамперед, місце укладання угоди та її зміст. Однак звернення до Скілиці, який, на відміну від Лева Диякона, подає умови угоди більш детально, показує, що особливого співпадіння між ними немає.³¹⁸ За винятком умови про те, що Святослав зобов'язується далі бути серед «союзників і друзів», усі інші пункти угоди за Скілицею не знаходять аналогій в тексті договору. Наприклад, Скілиця писав про гарантії повернення русів додому. Через це тема повернення русів була предметом подальшої зустрічі між Іоанном Цимісхієм та Святославом. Також Скілиця відзначав, що згідно узгоджених умов, руси можуть приходити на територію візантійців для торгівлі.³¹⁹ У цьому контексті, дуже показовим є те, що договір 971 р. навіть не згадує про торгівлю як таку. Далі, Скілиця стверджує, що після ратифікації угоди, Святослав запросив зустрічі з імператором.³²⁰

Аналізуючи викладені Скілицею умови угоди бачимо, що вони дуже мало узгоджуються із тим текстом, який дійшов до нас у складі ПВЛ. Як це можна пояснити? Пишучи свою роботу наприкінці XI ст., Скілиця, як вже

³¹⁶ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.V. Hase, p. 144.18-21.

³¹⁷ С. Николаев, *Этимология и сравнительная фонетика имен варяжских послов в Повести временных лет*, in: «Вопросы ономастики», 2017, т. 14/2, с. 21, п. 16.

³¹⁸ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, pp. 309–310.

³¹⁹ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 309.

³²⁰ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 309.

згадувалося раніше, окрім «Історії» Лева Диякона, скористався й іншими джерелами, вигляд та форма котрих викликала немало дискусій в літературі.³²¹ Не зупиняючись тут на цих бурхливих обговореннях, відзначимо лише, що відсутність у Лева Диякона більшості умов договору переконливо свідчить про наступне: Скілиця відшукав їх в іншому своєму джерелі або певну частину додав сам на підставі власних суджень. Наприклад, умова про торгівлю цілком можливо була додана Скілицею на основі його ж міркувань про причини конфлікту з русами в 1043 р.³²² У світлі манери роботи Скілиці над його джерелами напрочуд сумнівно виглядає безпосереднє його знайомство з текстом, ратифікованої угоди в Доростолі. Зіставлення перелічених умов угоди в *Огляді історії* з текстом договору в ПВЛ з усією очевидністю показує, що більшість умов залишилися невідомими для Скілиці. На цьому тлі, складно припускати, що Скілиця мав доступ або читав, власне, сам текст угоди, про яку він згадував у своїй праці. Очевидно, більшість цих пунктів, вірно відображали хід перемовин та бажання двох сторін. Схоже, вони могли знаходитися в тому іншому джерелі, яке використав Скілиця поряд із «Історією» Лева Диякона. Не має підстав припускати, що літописець у свою чергу міг скористатися цим «спільним джерелом». Підсумовуючи викладені нами контраргументи, приходимо до висновку, що ідея навколо неавтентичності угоди 971 р. не знаходить свого підтвердження. Попри справді неоконкретність формулювань окремих її умов, своєрідної форми та малозрозумілої лексики, сумнівів як таких щодо неоригінальності цього тексту, який дійшов до нас у слов'янському перекладі у складі ПВЛ, все ж недостатньо. Як бачимо, усі пропоновані аргументи на користь неавтентичності угоди мають істотні вади. Перш за все, вони творять зайві сутності як-от «спільні джерела» або зовсім уявну візантійську хроніку.

³²¹ А. Каждан, *Из истории византийской хронографии X в. 2: Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия*, с. 106–128; С. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, Oxford, 2005, pp. 91–113; А. Kaldellis, *The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda*, in: «Byzantine and Modern Greek Studies», 2013, Vol. 37/1, pp. 35–52.

³²² Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, pp. 430–433.

Утім, довести реальність цих гіпотетичних конструктів як джерел літописця на сьогодні не є можливим.

Лекція 6. Русь і «останні дні» Константинополя

Війни з русами сформували у візантійській літературі стереотипний образ північних сусідів, форми репрезентації котрого присутні у різних жанрах: від зібрань загадок воєнних трактатів та лексиконів до історичних творів та поезій³²³. У цій невеликій статті зупинимося лише на одній із форм цієї історичної пам'яті, а саме – пророцтві про захоплення русами Константинополя, що представлене у одному візантійському тексті кінця X ст. Як і коли сформувалося уявлення про майбутнє розорення Константинополя русами? Наскільки популярним було поширення таких чуток, і як саме вони трансформувалися у пізніший час?

Перейдемо до нашого безпосереднього джерела. Ним є «*Patria*» (Πάτριά Κωνσταντινουπόλεως) – корпус різноманітних текстів, де містяться оповіді про історію, топографію та легенди Константинополя³²⁴. Праця являє собою компіляцію багатьох інших творів, їх частин, які мають різне походження. Серед них «*Patria*» Ієсихія (VI ст.), великі частини з іншого твору «*Parastaseis syntomoi chronikai*» (VIII ст.), сказання про побудову св. Софії (друга половина IX ст.), які були включені, власне, у більш масштабну

³²³ Їх огляд див. Бибииков М.В. *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*. М. 2004. Т.1. (Studia philologica). С. 143-507.

³²⁴ *Patria Constantinopoleos, Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, ed. Th. Preger (Leipzig 1901-1907), I-II.

роботу – «*Patria*»³²⁵. Наприкінці XI ст. невідомий редактор систематизував велику частину «*Patria*» на зразок ітинерарію, де інформація твору вже у значній мірі отримала «офіційний характер» і втратила властивий для «*Patria*» інформаційний стиль³²⁶. Т. Прегер, який опублікував це зібрання, датував завершення роботи над ним близько 995 р³²⁷. Не так давно А. Бергер звужив час укладання «*Patria*» до 989-990 рр., що загалом припускав вже свого часу й Т. Прегер³²⁸. Зрештою, невідомий редактор звів до купи вищевказані роботи, які він віднайшов для свого твору і зібрав значну кількість міських історій, походження яких у більшості випадків залишається незрозумілим. Стиль і методи його роботи дуже нагадують особливості манери роботи над своїми текстами авторів пов'язаних з імператором Костянтином VII Багрянородним³²⁹.

Схоже, робота цього невідомого редактора припала на час «колекцій» чи «енциклопедизму», де його підходи до komponування тексту включали як витримки з робіт попередників, так й власну творчість³³⁰. Фінал цієї творчості припав на правління Василя II, коли «*Patria*» й отримала завершений вигляд. Це дає підстави вважати, що більшість оповідей, за винятком вже перелічених запозичених частин твору, тяжіють до X ст., а, можливо, деякі з них відбивають вже час написання самої роботи.

Описуючи топографію Константинополя, автор «*Patria*» детально зупиняється на особливостях статуй Тавру. З-поміж іншого, він пише, що посередині площі була розміщена незвична статуя вершника на коні:

³²⁵ Gilbert Dagron, *Constantinople imaginaire* (Paris, 1984), 23-29; A. Cameron, J. Herrin, *Constantinople in the Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai* (Leiden, 1984), 17-29; E. Vitti, *Die Erzählung über den Bau der Hagia Sophia in Konstantinopel* (Amsterdam, 1986); R. Marichal, "La construction de Sainte-Sophie de Constantinople dans l'Anonyme grec (Xe siècle?) et les versions vieux-russes", *BSI* 21 (1960), 238-259.

³²⁶ Dagron G., *Constantinople imaginaire*, 50-51.

³²⁷ *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, 176.

³²⁸ A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* (Bonn 1988) [ΠΟΙΚΙΛΑ BYZANTINA 8], 39, 54.

³²⁹ Про авторів Костянтина VII Багрянородного, див. Ihor Ševčenko, "Re-reading Constantine Porphyrogenitus", *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Cambridge, 1990, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot, Burlington, 1992), 167-195; Andras Nemeth, *Imperial Systematization of Past. Emperor Constantine VII and his historical Excerpts*. Doctoral Thesis. CEU. Budapest, 17-91.

³³⁰ A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, 54.

«Посередині було розміщене зображення вершника, яке одні називають Ісусом Навином, а інші – Беллерофонтом. На чотирикутному цоколі були зображені сцени останніх днів Константинополя, коли його захоплять руси. Ліва нога величезного коня спирається на мідну фігуру, яка зображує зв'язаного чоловіка, який схилився на коліна»³³¹.

Текст, вочевидь, передає цілком усталені уявлення про майбутнє захоплення міста русами. Зображені футуристичні сцени «останніх днів» Константинополя мали слугувати доброю наочністю для багатьох оповідачів та, загалом, людей, які збиралися на Таврі. Якщо поява цих картин бід міста від русів ще зрозуміла, то що означала мідна фігурка, яка зображала вкляклу на коліна людину? Незвичайна статуя на Таврі викликала подив й у хрестоносців, які захопили Константинополь і взялися грабувати величезні багатства цього міста. Никита Хоніат детально описав руйнування статуй Тавру, у тому числі й вершника на коні з пророцтвами щодо русів.

Наведемо тут повністю цей цікавий опис з *«Історії»*:

«Латиняни вирішили зруйнувати старовинні пророчі талісмани міста Константинополя, які винайшли у давній час (чи правда це, я не можу точно сказати) для запобігання і оборони його від будь-яких явних і таємних ворожих нападів, і переважно ті з них, хто, згідно з народним поголосом, були побудовані проти їх народу. Таким чином, скинувши із п'єдесталів і переплавивши у вогні декілька інших мідних статуй, вони звернули увагу також на переднє ліве копито мідного коня, який стояв по середині Таврської площі на чотирикутному п'єдесталі із білого мармуру, тримаючи на своєму хребті якогось незвичайної сили і

³³¹ *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, 176. 7-14: Μέσον δὲ τῆς αὐλῆς ἔστιν ἔφιππος μεγαλιαῖος, ὃν οἱ μὲν λέγουσιν Ἰησοῦν τὸν υἱὸν τοῦ Ναυῆ, ἕτεροι δὲ τὸν Βελλεροφόντην ἤχθη δὲ ἀπὸ τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας. Τὸ δὲ τετράπλευρον τοῦ ἐπίππου τὸ λιθόξεστον ἔχει ἐγγεγλυμμένας ἱστορίας τῶν ἐσχάτων τῆς πόλεως, τῶν Ῥῶς τῶν μελλόντων πορθεῖν αὐτὴν τὴν πόλιν.

неймовірної зовнішності вершника. Однак і самий кінь, покритий повністю кольчужною зброєю і мав вигнуті вуха, які піднімалися вгору, немов як від звуку труби, викликав захоплення не менше вершника ретельністю художньої обробки у всіх деталях. Одні говорять, що це був Пегас, а вершник – Веллерфонт, інші, навпаки, думають, що група зображала Ісуса Навина верхи на якомусь коні, і напевне – постать вершника представляла чоловіка, який праву руку протягував до сонця і руху місяця, немов наказував зупинитися, а у лівій руці тримав мідну круглу сферу. Відбивши молотками копито коня, латиняни знайшли під ним пробиту наскрізь цвяхами і облиту свинцем зі всіх боків статую чоловіка, який був подібний до якогось болгара, аніж на латинянина, як всі раніше думали»³³².

Після написання своєї «Історії» Никита Хоніат задумав приділити розоренню Константинополя окремий твір³³³. Для цього він склав багато ексертів із «Історії», спеціально добираючи фрагменти із знищення багатств столиці, зокрема, повертається до сюжету переплавки статуї загадкового вершника і не менш загадкової іншої фігури:

«Деякі говорили, що цей вершник був Ісус Навин, виходячи з того, що він простягаючи руку до сонця, яке йшло на Захід, немов наказував йому зупинитися над Гаваоном. Але більшість думали, що це був Веллерофонт, верхи на Пегасі, який народився і виховувався у Пелопоннесі. Насправді кінь був без вуздечки, як і Пегас, згідно з легендою, який вільно скакав полями і літав на своїх крилах і швидких ногах, не слухаючись жодного вершника. Крім цього, всі говорили, що згідно з давнім поголосом, який дійшов до нас, у передньому лівому копиті цього коня схована статуя людини, яка, зі слів одних, була

³³² Nicetae Choniatae historia, ed. J.-L. Van Dieten, 2 vols (Berlin-New York, 1975), 643.11-31.

³³³ Alicia Simpson, *Niketas Choniates. A Historiographical Study* (Oxford; New York, 2013) (*Oxford Studies in Byzantium*).

венеціанцем, а згідно зі слів інших – якогось іноземця із західних народів, які не входили до союзу з ромеями чи навіть болгара. Колись декілька разів зміцнювали це копито, щоб виявилось неможливим викрасти те, що згідно з загальною думкою, ховалось всередині нього. Коли кінь разом із вершником був розбитий на шматки і розплавлений, то була знайдена і похоронена у копиті коня мідна статуя, одягнута у овечу вовну. Не переймаючись тим, що на ній було зображено, латиняни і її кинули у вогонь»³³⁴.

Інтерпретація вершника мало змінилася у порівнянні з часом «*Patria*». Як і раніше, йшлося про Ісуса Навина, або ж міфічного Веллерфонта. Натомість з мідною фігурою – «зображенням зв'язаної людини» відбулася трансформація. З «*Історії*» Никити Хоніата, виявлена статуя людини була пробита цвяхами і облита свинцем. Однак у іншому своєму тексті, візантійський історик описує її як мідну статую, одягнену в овечу вовну. Окрім овечої вовни, другий опис Никити Хоніата найбільше має паралелей із словами «*Patria*». Тривали суперечки, кого саме зображає ця незвична фігура. Як додає Никита Хоніат, різноманітних версій не бракувало, у ньому вбачали то венеціанів, то інших латинян, або ж навіть болгар.

У «*Історії*» ця невизначеність зображення має продовження на відміну від другого тексту. Латиняни, розбивши статую, побачили, що фігура схожа більше на «болгара», аніж нагадує самих латинян. Вочевидь, інтерес до цієї незвичної статуї з боку латинян міг бути спровокований самими візантійцями, для яких представлено зображення зв'язаної людини під лівою ногою вершника з певного часу стало асоціюватися з латинянами. Це сталося не обов'язково напередодні взяття хрестоносцями Константинополя. Образ ворога у візантійському суспільстві являвся досить мінливим, тому уявлення, що фігура символізує саме латинян могло з'явитися у Константинополі,

³³⁴ Nicetae Choniatae historia, ed. J. -L. Van Dieten, 649.61-78.

починаючи від Алексія I Комніна і пізніше³³⁵. Знайдена латинянами фігура, схожа на «болгара» добре показує мінливість уявлень візантійського суспільства про ворога. Війни з болгарами в останній чверті XII ст. мали актуалізувати подібні уявлення, а віроломність венеціанців трансформувати їх згодом³³⁶.

Впродовж двох століть після написання «*Patria*», як бачимо, сцени останніх днів Константинополя стали ототожнюватися з іншими ворогами. Першопочаткові асоціації вершника та мідної фігури з русами були давно забуті. Мабуть, це сталося вже після русько-візантійської війни 1043 р. Хоча цілком ймовірно, що зміну уявлень про статую слід датувати й ранішим часом.

Картина останніх днів Константинополя і захоплення міста русами для візантійців мала інший добре відомий символізм, походження якого слід шукати у пророцтвах Єзикіїля. Обраний Богом народ опиниться на межі загибелі з боку «князя Рос», який прийде «від окраїн півночі» і мало не знищить «улюблене місто».

Есхатологічні уявлення після прочитання слів Єзикіїля пов'язали «князя Рос» з іменем несподіваних сусідів імперії – русів. Це сталося, схоже, одразу ж після першого нападу русів на Константинополь у 860 р³³⁷. Патріарх Фотій у своїх гоміліях підійшов дуже близько, щоб показати зв'язок русів із «князем Рос» пророцтва, але так й не навів його³³⁸. Зрештою, Лев Диякон залишається єдиним візантійським автором, який прямо ототожнив народ русів з біблійним пророцтвом:

³³⁵ Alexander Kazhdan, "Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century", *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. Angeliki E. Laiou and Roy Parviz Mottahedeh (Washington, 2001), 83-99.

³³⁶ Paul Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer* (Cambridge, 2003), 81-97.

³³⁷ Про перший напад русів, див. W. Duczko, *Viking Rus': Studies on the Presence of Scandinavian in Eastern Europe* (Leiden, Boston, 2004), 83-86; Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках, *Древнейшие государства Восточной Европы. – 2000. Проблемы источниковедения*. М., 2003. С. 3-173; Филипчук О.М. *Studia Byzantino-Rossica*. Чернівці, 2013. С. 47-49.

³³⁸ Φωτίου Ὁμιλία, ed. Β. Λαοῦρδα (Θεσσαλονίκη, 1959), 29-52.

«Цей народ бездумний, хоробрий, войовничий та могутній, і як кажуть, він здійснює напади на всі сусідні племена, говорить про це і божественний Єзикііль у своїх словах: «Ось я прикликаю на тебе Гога і Магога, князя Рос»³³⁹.

Його слова переконливо засвідчують, що таке уявлення про них було популярним у Константинополі у час навчання візантійського історика чи навіть пізніше. Останнє й вповні відобразилось у словах «*Patria*».

Залишаючи асоціацію з біблійним пророцтвом, перейдемо до причин виникнення такого уявлення. А. Васильєв обережно припускав, що уявлення про захоплення русами Константинополя склалося після їх походу у 860 р³⁴⁰. Тим самим тлумачення сцен «останніх днів міста» під впливом походу русів отримало ідентифікацію з русами, що, відповідно, протривала до кінця X ст. Натомість Д. Міллер вважав, що слова «*Patria*» стосуються якщо не походів Святослава, то відображають «присутність варязької гвардії у місті»³⁴¹. Друге припущення дослідника підтримав А. Поппе. Вчений висловив гіпотезу, що наявність русів у Константинополі внаслідок запрошення їх імператором Васиєм II могло поширити такі апокаліптичні візії. Навіть участь русів у битвах на боці імператора, на думку А. Поппе, могла не змінити упередження про них³⁴². Перечитання нами недавно поезій Іоанна Геометра та Іоанна Мелітинського не дозволяє говорити, що грабунки чи якісь інші безчинства мали місце з боку русів у Константинополі після їх приходу, а також й пізніше³⁴³.

³³⁹ Leonis Diaconi, IX, 6: ὅτι δὲ τὸ ἔθνος ἀπονειοημένον, καὶ μάχιμον, καὶ κραταῖον, πᾶσι τοῖς ὁμόροις ἐπιτιθέμενον ἔθνεσι, μαρτυροῦσι πολλοὶ, καὶ ὁ θεῖος δὲ Ἰεζεκιήλ, μνήμην τούτου ποιούμενος, ἐν οἷς ταῦτά φησιν· Ἴδοὺ ἐγὼ ἐπάγω ἐπὶ σὲ τὸν Γῶγ καὶ Μαγῶγ, ἄρχοντα Ῥός.

³⁴⁰ Alexander Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860* (Cambridge (Mass.), 1946), 242.

³⁴¹ D. Miller, *Imperial Constantinople* (New York, 1969), 160.

³⁴² Andrzej Poppe, "The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986-89", *DOP* 30 (1976), 195-244.

³⁴³ Филиппчук О.М. «Нові союзники, старі вороги: руси у візантійській літературі наприкінці X ст.» (доповідь на конференції «Візантійська спадщина Русі-України», Київ, 21-22 червня 2014 р.).

Чи слід зараховувати слова «*Patria*» як такі, що можуть свідчити про подібні діяння русів? Інтенсивність роботи над «*Patria*» у 989-990 рр. синхронна часу приходу нових союзників Василя II. Це залишає дуже малу ймовірність того, що навіть якщо страх перед русами виявився надзвичайним, то навряд чи редактор «*Patria*» міг зафіксувати ці есхатологічні переживання. Який час відображають «останні дні Константинополя» з *Patria*? Серед можливих епізодів вирізняються наступні: похід русів у 860 р., напад князя Ігоря у 941 р. та війни з Святославом. Відсутність алюзії на пророцтво Єзикіїля у словах Фотія дає підстави вважати, що такі уявлення ще не склалися одразу ж після першого походу русів. Успішне відбиття нападу русів князя Ігоря, схоже, не могло спричинити есхатологічних очікувань у Константинополі.

Інша справа, війна з русами Святослава, яка виявилася не лише зatoryною, а її результати було важко передбачити. Задуми руського князя виявилися непевними для імператора Іоанна Цимісіхія і надзвичайно насторожували жителів Константинополя. Його стрімкий підхід до Андріанополя цілком можливо міг спровокувати подібні чутки, свідченням чого й стала актуалізація пам'яті, репрезентована у «*Patria*».

Лекція 7. Русь і Візантія в час хрестових походів

Русь і Свята земля – тема, яка охоплює надто великий простір проблем, де, втім, частіше спостерігаються прикрі лакуни, ніж вичерпні дослідження. На жаль, брак джерел (майже завжди тотальний) унеможлиблював навіть поставлення ряду питань, на кшталт, відносин Русі із держави хрестоносців на Сході або ж палітри контактів руських князів із єрусалимськими королями. З одного боку, часто і справедливо підкреслювалася її імагологічна складова: від уявлень та формування знань про Палестину до візуалізації та іконографії Гробу Господнього.³⁴⁴ З іншого – надзвичайна фрагментарність свідчень про контакти Русі із Святою Землею – приводила часто до сміливих тверджень як-от віри у існування декількох руських монастирів у Єрусалимі вже до кінця XII ст., політичного характеру місії ігумена Даниїла, чи наявності майже професійних паломників, на кшталт, сумнозвісного попа Леонтія, похованого у Константинополі.³⁴⁵ Поява попа

³⁴⁴ Стерлигова И. Иерусалимы как литургические сосуды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. – Москва, 1994. – С. 46–62; Рождественская М. Образ Святой Земли в древнерусской литературе // Там само. – С. 8–14; Рындина А. Древнерусские паломнические реликвии. Образ Небесного Иерусалима в каменных иконах XIII–XV вв. // Там само. – С. 63–85; Беляев Л. Об источниках иконографии «Гроба Господня» в новгородской пластике XIII–XV вв. // Славяноведение. – 1999. – № 2. – С. 16–19. З нової літератури див. Мусин А. Археология «личного благочестия» в христианской традиции Востока и Запада // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии. Памяти Т.А. Чуковой. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 163–222; його ж. Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе // Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств. – Москва, 2008. – С. 221–255; його ж. Паломничество в Древней Руси: исторические концепции и археологические реалии // *Archeologica Avraamica: исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама.* Москва, 2009. – С. 231–272. Заслужують на увагу й інші праці вченого, див. Мусин А. *Кораллы в христианской культуре Восточной Европы и Средиземноморья* // Российский археологический ежегодник. – 2014. – № 4. – С. 366–387.

³⁴⁵ Бибииков М. Русские монастыри в византийской Палестине // Византийский временник. – 2016. – Т. 100. – С. 85–93; його ж. Русские монастыри на Афоне и в Святой Земле в свете новых и малоизвестных источников // Русь – Святая Гора Афон: тысяча лет духовного и культурного единства. – Москва, 2017. – С. 17–40; його ж. К изучению образов Палестины и Афона на Руси // Каптеревские чтения. – 2020. – Т. 18. – С. 7–18. Щодо руських монастирів в Святій Землі також див. Назаренко А. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С. 633–634; його ж. У истоков русского паломничества (исторические, богословские, дисциплинарные и

Леонтія, як одного із чільних руських паломників, схоже, була спричинена винятково невдалим прочитанням фрагменту *Книги Паломник Антонія Новгородця*.³⁴⁶ Загалом, казус з попом Леонтієм є типовим для дисципліни, де досі відсутні сучасні критичні видання ключових текстів (від *Ходження ігумена Даниїла до Житія Єфросинії Полоцької*).³⁴⁷ Останнє суттєво додає плутанини та відвертих помилок, без котрих не обійшлися й автори спеціальних праць, присвячених контактам Русі із Святою Землею.

У цих невеликих замітках я не маю на меті перечитати усю сукупність джерел та тим більше виправити усі недоречності, котрих немало трапляється у літературі. Очевидно, таке завдання вимагало би зовсім іншої за обсягом та значенням роботи. Окреслюючи тут обрані проблеми та питання, моя мета видається набагато скромнішою: привернути увагу до окремих маловивчених аспектів, зібрання котрих до купи сподіваюся не буде зайвим для кращого розуміння як спектру контактів Русі із Святою Землею, так й головних героїв цього небуденного духовного піднесення ранньої Русі.

Анонімний паломник

У 1911 р. О. Соболевський звернув увагу на коротку історичну замітку, котра збереглася у шести рукописах. Публікуючи її за найбільш давнім списком (РГБ, ф. 205, №171), вчений спорядив невеликий коментар до неї.³⁴⁸ За його словами, запис (радше, приписка), знаходиться тут поміж різних за

правовые аспекты) // Назаренко А. Древняя Русь и славяне: (историко-филологические исследования). – Москва, 2009 (Древнейшие государства Восточной Европы: 2007 год). – С. 284–297.

³⁴⁶ «А оттоле на уболе святого Георгия святыи Леонтеи, поп русин, лежит в теле: велик человек; той бо Леонтии 3-ж во Иеросалим пешь ходил» (Книга Паломник. Сказание мест святых во Царьграде Антония, архиепископа новгородского, в 1200 г. / Под ред. Х. М. Лопарева. – Санкт-Петербург, 1899 (ППС. – Т. XVII. – Вып. 51). – С. 29–30. Стосовно попа Леонтія, див. *Лопарев Х.* Опыт толкования некоторых мест в памятниках древнерусской письменности // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1897. – Июнь. – С. 405–411.

³⁴⁷ Путешествие игумена Даниила по Святой Земле в начале XII-го века (1113–1115) / по ред. А. Норова. – Санкт-Петербург, 1864; Житие и Хождение Данила, Русьскыя земли игумена: 1106–1108 гг. / под ред. М. А. Веневитинова (ППС. – 1883. – Т. 1. – Вып. 3; 1885. – Т. 3. – Вып. 3); Житие Евфросинии Полоцкой // Жития и чудеса святых в древнерусской письменности: Тексты. Исследования. Материалы / Сост. М. С. Крутов. Москва, 2000. – С. 153–173.

³⁴⁸ *Соболевский А.* Неизвестный русский паломник // Известия отделения русского языка и словесности. – 1911. – Т. 16. – Кн.1. – С. 5–7.

походженням текстів та має певний зв'язок із текстом про «ліван», який читається на тому ж листі рукопису.³⁴⁹ Хоча знайдену Соболевським історичну замітку «невідомого руського паломника» неодноразово переопубліковали пізніше (останній раз, Л. Столярова та Д. Каштанов³⁵⁰), все ж її ресурси були використані зовсім недостатньо. Як проникливо зауважив Соболевський, замітка має відмінну структуру і містить напрочуд суттєві різночитання у рукописах.³⁵¹ Зокрема, у своєму «короткому» вигляді вона постає у РГБ, ф. 205, №171, де її останні слова зазнали сильних пошкоджень:

«То же ми баше сказалъ попинъ гречьскый въ Селюни азъ же бахъ кѹпилъ много ливана и то слышавъ роздаахъ. и сде пришедь сказахъ кн̄сю (?).»³⁵²

Натомість, у «розширеному» вигляді замітка збереглася у пізніших рукописах, зокрема, РГАДА, ф. 181 (МГАМИД), № 478/958, л. 533 об.:

«То же ми сказа попинъ грѣческїи в Селѹни. азъ же бѣ^x кѹпилъ много ливана въ Іерл^cмѣ. и то слышавъ разсыпах. и zde пришедь сказахъ Геургию кн̄сю.»³⁵³

Походження цієї історичної замітки з'ясувати непросто. На думку Л. Столярової, цим анонімним паломником був один із писців рукопису РГБ, ф. 205, №171 (датованого другою половиною XIII ст.³⁵⁴), який, таким чином,

³⁴⁹ Недавно, рукопис РГБ, ф. 205, №171 був оцифрований та доступний для перегляду (<https://lib-fond.ru/lib-rgb/205/f-205-171/>) (дата перегляду – 14.07.2021).

³⁵⁰ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. – Москва, 1984. – С. 312. – № 375; Столярова Л. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – Москва, 2000. – С. 165. – № 135; Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII–XIII веках: люди, идеи, пути // Византийский временник. – 2006. – Т. 65 (90). – С. 94–106.

³⁵¹ Соболевский А. Неизвестный русский паломник. – С. 5–7.

³⁵² РГБ, ф. 205, №171 (<https://lib-fond.ru/lib-rgb/205/f-205-171/>)

³⁵³ Соболевский А. Неизвестный русский паломник. – С. 5–7; Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII–XIII веках: люди, идеи, пути. – С. 96; див. факсиміле л. 533 вміщене у виданні: Шахматов А. Жития князя Владимира: текстологическое исследование древнерусских источников XI–XVI вв. / подг. текста Н. Милотенко. – Санкт-Петербург, 2014.

³⁵⁴ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. – С. 312. – № 375.

привів тут власний спогад про пригоди у візантійських Фессалоніках.³⁵⁵ Втім, це резонне спостереження дослідниці видається поспішним, бо годі пояснити чому замітка тоді опинилася на маргінесі л. 20. Натомість, Д. Каштанов запропонував іншу версію походження замітки. З огляду на істотні різночитання цього запису «анонімного паломника» в рукописах, дослідник вважає, що писець рукопису РГБ, ф. 205, №171 не вносив запис в текст, а навпаки: виокремив його із загального пасажу про «ліван» і розмістив за відсутністю місця на самому низу листа.³⁵⁶

Тим не менш, надзвичайно вузька форма рукопису РГБ, ф. 205, №171 унеможлиблює подібний сценарій.³⁵⁷ Очевидно, замітка опинилася на маргінесі не внаслідок недогляду писця. Ба більше, схоже, після написання пасажу про «ліван», він знайшов у своєму джерелі інформацію про «анонімного паломника», яку, зрештою, й вирішив долучити до колекції текстів. У свою чергу, це джерело навряд чи було оригіналом замітки (на це слушно вказав вже Д. Каштанов³⁵⁸). Видається на те, що як «коротка», так й «доповнена» версія транслюють запис, який міг бути як протографом, так й копією. Зважаючи на те, що у доповненні рукопису РГАДА, ф. 181, № 478/958 йдеться про Єрусалим (чого не має у рукопису РГБ, ф. 205, №171), то це уточнення потребує пояснення.³⁵⁹ З одного боку, можна було би припускати, що один із писців привів «доповнену» версію замітки в РГАДА, ф. 181, № 478/958 ґрунтуючись винятково на «короткій» версії, представлений в РГБ, ф. 205, №171. На цьому тлі, доповнення про Єрусалим виглядає дуже доречним і могло би пояснити читачу, особливо у контексті пасажу про «ліван», де саме купив ладан «анонімний паломник». У цьому разі не прийшлося би допускати, що писець рукопису РГБ, ф. 205, №171 мав перед собою запис про паломника з сильними дефектами. Це ж стосується й

³⁵⁵ Столярова Л. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – С. 165.

³⁵⁶ Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII–XIII веках: люди, идеи, пути. – С. 100.

³⁵⁷ РГБ, ф. 205, №171 (<https://lib-fond.ru/lib-rgb/205/f-205-171/>).

³⁵⁸ Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII–XIII веках: люди, идеи, пути. – С. 99–100.

³⁵⁹ Див. л. 533 (Шахматов А. Жития князя Владимира).

імені князя – Георгія, яке слід віднести до творчості пізнішого переписувача замітки.³⁶⁰

З іншого боку, наполягання на залежності «доповненої» версії від «короткої» дозволяла би уникнути відвертого методологічного казусу, де існує віра у те, що значно пізніший рукопис відбиває усі читання оригіналу замітки. Вбачаючи у історичній замітці за РГБ, ф. 205, №171 більшу близькість до оригіналу ніж запис в РГАДА, ф. 181, № 478/958, бачимо й іншу проблему. Як пояснити тоді відсутність згадки про Єрусалим у «короткій» версії? Тут вже не випадає стверджувати, що протограф чи оригінал замітки мав суттєві дефекти, які могли вплинути на писця. Мабуть, про Єрусалим йшлося у оригіналі замітки, однак залишаючи вкрай мало місця для запису на л. 20 писець випустив місце купівлі «лівана» анонімним паломником. Читаючи компіляцію на тему «лівану», староруський читач і без підказки з боку писця міг зрозуміти, де саме міг придбати ладан паломник.

Текст замітки не є надто прозорий для тлумачення. Накупивши ладану в Єрусалимі, анонімний паломник з Русі на зворотній дорозі опинився у візантійських Фессалоніках.³⁶¹ Мабуть, цей паломник, незважаючи на багатомісячну виснажливу подорож, вирішив відвідати й місця культу св. Димитрія у Фессалоніках, де він міг би поповнити свою колекцію паломницьких реліквій.³⁶² Далі, слідує розмова із грецьким священником, предмет котрої очевидно стосувався «лівану». Важко збагнути, що саме почув від цього священника руський паломник. З огляду на те, що початок замітки не має перегуку із попереднім пасажем, то, можна припускати, що йшлося про критику подібних накопичень ладану. Тим не менш, саме після цієї розмови із грецьким попом, паломник з Русі позбувся зібраного ним

³⁶⁰ Примітно, що О. Соболевський навіть не намагався ідентифікувати цього князя Георгія (*Соболевский А. Неизвестный русский паломник. – С. 5–7*).

³⁶¹ Слід визнати, що це не був звичний шлях для паломників, які поверталися із Святої Землі (див. Поппэ А. Русь и Афон в XI веке // *Miscellanea Slavica: Сборник статей в честь Б.А. Успенского. – Москва, 2008. – С. 320–340*).

³⁶² Про культ св. Димитрія на Русі див. White M. *Military Saints in Byzantium and Rus, 900-1200. – Cambridge, 2013. – P. 70–78. Стосовно солунських реліквій св. Димитрія, в тому числі й на Русі, див. Толочко А. Необычные реликвии в домонгольской Руси // *Краугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. – Санкт-Петербург, 2010. – Т. 2. – С. 431–439*.*

ладану. Згідно «короткої» версії він роздає ладан, коли у «доповненій» читаємо про розсипання.³⁶³ Зміст останнього видається більш радикальним. Здається, у цьому контексті розсипати означає просто викинути або позбутися. Таким чином, «доповнена» версія наділяє анонімного паломника вкрай ексцентричним вчинком: скупивши ладан у Єрусалимі він викинув його у Фессалоніках. «Коротка» версія не містить цієї зайвої ексцентричності. Після розмови із священником, паломник не розсипає, а роздає ладан.

Однак де саме він роздає скуплений ним раніше ладан? Слідуючи двом версіям замітки це сталося там же, де паломник почув слова священника. Іншими словами, у Фессалоніках. Запис явно дає зрозуміти, що паломник не довозив ладану додому і не розкидав його вже на Русі. Ба більше, все це він оповів князю. Судячи із контексту замітки, ця розмова сталася також у Фессалоніках. Як вже зазначалося, ім'я цього князя – Георгій міститься лише у пізній «доповненій» версії. Д. Каштанов висловив гіпотезу, що ним був суздальський князь Юрій Всеволодович (1188–1238).³⁶⁴ Згідно міркувань дослідника, батько Юрія, князь Всеволод Юрійович, згідно переліку князів вміщених до *Новгородського першого літопису*, та панегірика *Лаврентіївського літопису* певний час перебував у Фессалоніках.³⁶⁵ На думку Каштанова, все це якось вплинуло на його сина, який не лише продовжував сталі контакти із Фессалоніками, але й замовляв великі партії ладану. Ідентифікуючи князя із Юрієм Всеволодовичем, Каштанов

³⁶³ На думку Л. Столярової, паломник розкидав ладан вже на Русі, однак це суперечить змісту запису (див. Столярова Л. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – С. 165).

³⁶⁴ Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII–XIII веках: люди, идеи, пути. – С. 104.

³⁶⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ. – Т. 3. – Москва, 2000. – С. 468; *Лаврентьевская летопись* / Под ред. Е. Карского // ПСРЛ. – Москва, 1997. – Т.1. – Стб. 437: «и принесъ доску гробную изъ Селуна. стаг мѣнка Дмитриа. мюро непрестанно точащю. на здравье немощнымъ в тои цркви постави. и сорочку тогож мѣнка ту же положи. и манастырь созда в немъ. цркъвь камену Ржс тво стья Бца». Однак можна не сумніватися, що реліквії та псевдореліквії пов'язані із св. Димитрієм наповнили паломницький «ринок» вже після завоювання міста норманами у 1185 р. Так, вже без якогось зв'язку із Всеволодом, під 1198 р. читаємо про появу однієї із таких реліквій у храмі св. Димитрія у Володимирі: «тое же зимы принесена [быс] дска ис Селуна . гробная ста Дмитриа . мс ца . геньвара . въ . 1 . днь . на памат стаг шца Григорья Нисьскаго» (ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 414).

приходить до висновку, що анонімний паломник відправився до Палестини ближче до 1230-х років.³⁶⁶

Складно погодитись із усіма цими спостереженнями вченого. Залишаючи на боці питання спадковості зв'язків із Фессалоніками суздальських князів, все ж приймати на довіру повідомлення з переліку князів *Новгородського першого літопису* не можна. Очевидно те, що самі переліки є пізніми компіляціями, а, відповідно, повідомлення про перебування Всеволода Юрійовича у Фессалоніках – недостовірне.³⁶⁷ На жаль, інших звісток про знаходження Всеволода Юрійовича у Фессалоніках не має. Останнє, дуже впливає й на пропоноване Каштановим датування замітки. Воно видається надмірно пізнім. Перш за все, через те, малоімовірність подорожі руського паломника до Єрусалиму в 1230-х рр. З огляду на велику партію ладану, яку він зумів придбати у Єрусалимі, то малоімовірно те, що його подорож припала на час після втрати хрестоносцями влади над містом. Зважаючи на його подальший шлях до Фессалонік, то подібний ітинерарій видається можливим до часу Третього хрестового походу. Залишається повернутися до питання, кого з руських князів анонімний паломник міг зустріти у Фессалоніках?

* * *

Автор *Київського літопису* у статті під 1162 р. (1161 р.) коротко занотував про смерть князя Іоанна Ростиславича, відомого як «Берладника»:

³⁶⁶ Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII–XIII веках: люди, идеи, пути. – С. 106.

³⁶⁷ Про природу переліків як пізнього і недостовірного джерела див. Толочко А. *Краткая редакция Правды Руской*: Происхождение текста. – Київ, 2009 (Ruthenica. Supplementum, 2). Всупереч цьому, утім, див. недавню працю направлену на захист інформації переліків (Гимон Т. События XI – начала XII в. в новгородских летописях и перечнях // Древнейшие государства Восточной Европы, 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства. – Москва, 2012. – С. 584–703).

«Том же лѣ̑. престависа кнѣзь Иванъ Ростиславичъ. рекомѣи Берладникъ. в Селуни. и ини тако молвахуть тако съ штравы бѣ̑ ему смр̑ть». ³⁶⁸

Не зупиняючись тут на інших повідомленнях літописця про бурхливу діяльність Іоанна Ростиславича, відзначимо, що досі його перебування та смерть у візантійських Фессалоніках не знайшло жодного пояснення. Показово, що у біографічних нарисах Л. Войтовича та М. Котляра присвячених Іоанну Ростиславичу не робиться спроба вийти за межі скупого повідомлення *Київського літопису*.³⁶⁹ До певної міри навіть для самого літописця знаходження Іоанна Берладника у Фессалоніках, вочевидь, було не зовсім зрозумілим. Що робив князь Іоанн Ростиславич у Фессалоніках? На відміну від сучасних коментаторів вищенаведеного фрагменту *Київського літопису*, літописець не звинувачує у його смерті князя Ярослава Осмомисла.³⁷⁰ Очевидно, він передає далекі чутки про те, що князя було отруєно, але, мабуть, жодною мірою не зв'язував це ймовірне отруєння із гаданими людьми Ярослава Осмомисла. На жаль, про візантійські контакти Іоанна Ростиславича майже нічого не відомо, власне, із *Київського літопису*. Зважаючи на те, що князь упродовж довгого часу перебував на Дунаї, традиційній візантійській економічній зоні, маємо обмаль свідчень про його візантійські контакти. Згідно Іоанна Кіннама, під час походу імператора Мануїла I на угрів до імператорської армії приєдналися місцеві ватажки, які, зрештою, й представляли мультиетнічне населення пониззя Дністра та Дунаю.³⁷¹ Утім, вбачати серед них Іоанна Ростиславича було би надто ризиковано тут. Ця контактна зона була під сильним впливом Візантії, але

³⁶⁸ Ипатьевская летопись / Под ред. А. Шахматова // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 519.

³⁶⁹ Котляр М. Галицько-Волинська держава // Історія України в особах IX-XVIII ст. – Київ, 1993. – С. 89–132; Войтович Л. *Князь Іван Берладник*: загадкова постать // Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 184–195.

³⁷⁰ Котляр М. Галицько-Волинська держава. – С. 89–132; Войтович Л.В. *Князь Іван Берладник*: загадкова постать // Войтович Л.В. Галицько-Волинські етюди. – С. 184–195.

³⁷¹ Про цих ватажків див. Бибииков М.В. BYZANTINOROSSICA: Свод византийских свидетельств о Руси.– Москва, 2009. – Т.2. – С. 452–453.

безпосередньо не належала Комнінам. У той же час не мають рації ті дослідники, які на основі гаданої грамоти Іоанна Берладника, вважають, що князь вже отаборився у таких містах як Малий Галич, Бирлад і Текуч вже близько 1134 р., тобто його влада поширювалася на пониззя Дністра і Дунаю.³⁷² Свідчення цієї «грамоти» не є надійним джерелом. Опублікована свого часу Богданом Хаждеу, грамота є модерним фальсифікатом, а не справжнім документом староруського часу. Хоча немало дослідників брали на віру повідомлення цієї «грамоти» і, отже, уявляли собі урядування Іоанна Ростиславича в Бирладі вже у 1130-х рр., однак усі наявні свідчення про дунайське правління Іоанна Ростиславича ведуть до іншого часу, а саме – 1140-х рр.³⁷³ Наприклад, вперше літописець знає про перебування Іоанна Берладника у цьому анклаві вже у 1145 р., коли князь втікає від Володимирка Володаревича. Пізніше, літописець ще раз згадуватиме про підтримку населення цих міст, яку Іоанн Ростиславич намагався використати супроти Володимирка Володаревича.³⁷⁴ Наступна бурхлива діяльність Іоанна Берладника, не без інтересу описана літописцем, не додає свідчень до візантійських контактів князя.³⁷⁵

Спробуємо їх пошукати в іншому джерелі, яке досі залишає більше запитань, ніж дає відповідей. Мова йде про фрагменти листування імператорів Іоанна II та Мануїла I з німецьким імператором Конрадом III, яке дійшло до нас в складі *Діянь імператора Фрідріха*, написаних Оттоном Фрайзінгенським.³⁷⁶ Однією із тем, яка займає важливе місце в цьому листуванні, є заподіяна шкода людям імператора Конрада III. У першому листі, відправленому імператором Конрадом III до імператора Іоанна II близько 1142 р., прямо описано безпосередній зміст справи:

³⁷² Войтович Л. *Князь Іван Бирладник*: загадкова постать. – С. 184–195.

³⁷³ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 316–317.

³⁷⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 316–317.

³⁷⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 488.

³⁷⁶ *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris* // *MGH Scriptores rerum Germanicarum*, 46 / Ed. G. Waitz, B. von Simson. – Hannover, 1912.

«Окрім того, що стосується руських, які зганьбили нашу державу, вбили наших людей і привласнили собі наші гроші, то вчини так, як належить у справі твого друга і родича, зрештою, так як це писав нам».³⁷⁷

З першого листа дізнаємося чимало. Людей імператора Конрада III було пограбовано русами, а винуватець цього грабунку в результаті виявився другом і родичем імператора Іоанна II. У відповіді, яку Іоанн II надіслав Конраду III, візантійський імператор писав:

«стосовно того, що відбулося на Русі, як ти писав до мене раніше, я вчинив так, як власне необхідно робити в цьому випадку в справі свого друга і родича».³⁷⁸

Слова імператора дещо прояснюють всю проблему. З його слів випливає те, що конфлікт мав місце на Русі. Для того аби нарешті задовольнити прохання імператора Конрада III, Іоанн II застосував певні дії щодо свого «друга і родича», винного в цій зухвалій акції. Як можна зрозуміти з наступного листа імператора Конрада III вже до імператора Мануїла I, справа із вбивством і грабунком людей імператора залишалася без якихось змін. Звідси, Конрад III нагадує, що все це він писав раніше «твоєму блаженній пам'яті батькові імператору Іоанну». Далі, Конрад III повідомляє, що він дав вказівки своєму послу, який відправився до Константинополя, знову обговорити питання вбивства його людей на Русі. Як писав Конрад III, «стосовно руських», то «тобі повідомлять нашу волю».³⁷⁹

³⁷⁷ Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris. – P. 39.22-26: Preterea de Reutenis, qui ad contemptum imperii nostri, occisis hominibus nostris, pecuniam nostram sibi usurpaverunt, sicut convenit in causa amici et propinqui tui, et sicut nobis scripsisti, ita facias.

³⁷⁸ Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris. – P. 40.28-30: De causa, quae facta est in Rossia, sicut imperio meo scripsisti, sicut convenit imperio meo facere in causa amici et propinqui sui, sic et feci.

³⁷⁹ Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris. – P. 42.31-32: de Ruthenis vero, pro quibus patri tuo divinae recordationis Iohanni imperatori.

Передане Оттоном Фрайзінгенським листування залишає немало запитань. Перш за все, очевидно те, що справа із виплатою шкоди тягнулася надто довго і зовсім не була вирішена на час приходу імператора Мануїла I до влади. Постійні нагадування з боку Конрада III вказують на її надзвичайну важливість для німецького імператора. Те, що Конрад звертався до Іоанна II, а потім до його сина Мануїла доводить те, що жодних інших засобів тиску на того «друга і родича» візантійського імператора він не мав. З іншого боку, мабуть, Конрад був впевнений в тому, що Іоанн II може зарадити справі. Оскільки до грабунку і вбивства людей німецького імператора був причетний цей «родич» Іоанна II, то саме на візантійського імператора покладалося справа залагодити конфлікт.

Хто ж був цим «другом і родичем» Іоанна II? Оскільки вбивство людей німецького імператора, як писав Іоанн II, мало місце на Русі, то цим «другом і родичем» мав виявитися один із руських князів. У літературі вже висловлювалися здогади про те, що цим «другом» був галицький князь Володимирко Володаревич.³⁸⁰ Однак тут зовсім не бралось до уваги те, що постать Іоанна Ростиславича куди краще може пояснити інцидент про який йдеться в листуванні двох імператорів. Зі слів *Київського літопису* знаємо немало про бунтівний характер Іоанна Ростиславича, а також досить ексцентричні кроки, які він здійснював супроти Володимирка Володаревича та пізніше його сина Ярослава Осмомисла. Оповідь літописця про грабунки ним галицьких купців добре прояснює, хто ж міг бути тим «другом і родичем» Іоанна II.³⁸¹ Враховуючи те, що ця справа ніяк не зашкодила відносинам Мануїла із Володимирком Володаревичем, з усією очевидністю постає те, що відповідальним за грабунок і вбивство людей німецького імператора був князь Іоанн Ростиславич. Маючи три листи у «Діяннях імператора Фрідріха» складно визначити, коли саме було пограбовано і вбито

³⁸⁰ Назаренко А. Первые контакты Штауфенов с Русью (к истории русско-немецких отношений в 30-е годы XII века) // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто / Под ред. Т. Джаксон и Е. Мельниковой. – Москва, 1999. – С. 166–179.

³⁸¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 497–498.

цих людей імператора. Це мало статися незадовго до 1142 р., бо інакше, важко припускати, що Конрад III, настільки обурений цим вчинком «друга і родича» візантійського імператора, міг відкладати вирішення цього конфлікту на довго.

Як бачимо, із листів Конрада візантійський імператор Іоанн II так нічого й не вдіяв стосовно цього руського князя. Однак чи аналогічно вчинив його син Мануїл I? Літописець оповідає про вкрай загрозливе становище Іоанна Ростиславича упродовж 1156-1157 рр. Після шлюбу Ярослава Осмомисла із донькою князя Юрія Володимировича, питання видачі Іоанна Ростиславича галицькому князю виявилось лише справою часу. Згідно *Київського літопису*, все вже було підготовлено для його видачі на поталу Ярослава Осмомисла:

«В то же верема баше привель Гюрги. Ивана Ростиславича. рекомаго Берладника. ись Суздаля. шкованого. хота и дати Ярославу зати своему. прислалъ бо баше Ярославъ оуже по Берладника. Стополка кнѣза и Кснати́на Сѣрославича. съ многою дружиною. и нача молвити митрополитъ игумени вси . Гюргеви рекуче. грѣхъ ти естъ цѣловавши к нему хрѣтъ держиши в толицѣ нужи а и еше хощеши выдати на оубиство. ѡн же послушавъ ихъ пусти шпать Суздалю шкована».³⁸²

Добре поінформований в цьому випадку літописець вказував на те, що лише втручання митрополита привело до зупинення процедури передання Іоанна Берладника в руки людей Ярослава Осмомисла. Відправивши Іоанна Ростиславича назад до Суздаля, дуже сумнівно те, що князь Юрій Володимирович полишив намір цілковито спекатися його. Візантійська вимога могла виявитися тут дуже на часі. Не викликає сумніву те, що відносини Юрія Володимировича із імператором Мануїлом I були доволі приятними. Зрештою, Мануїл прихистив у себе дітей Юрія, коли Андрій

³⁸² ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 488.

Боголюбський, інший син князя, розв'язав репресії проти братів (близько 1162 р.).³⁸³ На цьому тлі, спровадження Іоанна Берладника до Візантії було би добрим виходом із цієї складної ситуації, куди потрапив київський князь. Останнє, дозволяло уникнути критики митрополита та осуду киян, бо зрештою, заслання до Візантії як форма покарання траплялося й раніше.³⁸⁴ Здається, смерть Юрія Володимировича перешкодила цим планам. Звільнившись від опіки Юрія Володимировича, Іоанн Ростиславич потрапив до рук іншого князя Ізяслава Мстиславича. На відміну від князя Юрія Володимировича, цей князь не лише прихистив Іоанна Берладника, але й намагався допомогти йому відвоювати галицький стіл в кампанії 1158 р.³⁸⁵ Власне, після цієї кампанії, коли Іоанн Берладник, пропадає із поля зору джерел та... опиняється у Фессалоніках. Можна лише припускати, що після невдалої кампанії 1158 р. князь, врешті решт, потрапив до рук візантійського імператора, який відпровадив його до Фессалонік. Здається, на цей раз Мануїл I виконав прохання німецького імператора. Повертаючись до поставленого питання, показово, що поряд з *Київським літописом* інформація про перебування Іоанна Ростиславича у Фессалоніках відобразилася в історичній замітці анонімного руського паломника. Дуже ймовірно, що саме він був тим князем, якого зустрів анонімний паломник у Фессалоніках.

Деконструювання біографії: Феодор Рос

У одній із численних епіграм рукопису *Marcianus gr. 524* (датований XIII ст.), що зберігається у Національній бібліотеці святого Марка у Венеції, міститься згадка про гаданого вихідця з Русі – Феодора Роса, чия біографія стала предметом реконструкцій вже для декількох вчених.³⁸⁶ Зважаючи на

³⁸³ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 521.

³⁸⁴ Саме так вчинив із полоцькими князями Мстислав Володимирович, див. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 293.

³⁸⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 497–498.

³⁸⁶ Про колекцію епіграм кодексу *Marcianus gr. 524* див. Lambros S. 'Ο Μαρκιανός κώδιξ 524 // Νέος Ἑλληνομνῆμων. – 1911. – Т.8. – Р. 3–59, 123–192; Шестаков С. Заметки к стихотворениям Codicis Marciani gr. 524 // Византийский временник. – 1926. – Т. 24. – С. 45–56; Spingou F. Words and artworks in the twelfth

невеликий обсяг цієї епіграми, дозволимо собі привести її тут повністю. На fol. 116 ця коротка епіграма розміщена поміж «тематичного» циклу присвяченого як гробниці Христа, так й святому Феодору.³⁸⁷ Її заголовок прямо вказує на те, що переписувач цієї великої колекції епіграм часу Комнінів, калькував напис з одного енколпіона:

Εἰς ἐγκόλπιον ἔχον τίμιον λίθον τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ

Про енколпіон, який містить дорогоцінний камінь гробниці Христа

Утім, у цьому випадку, ймовірно, йшлося про копію напису, бо епіграма прямо вказує на замовника енколпіону:

Τὸ τμήμα λίθου τοῦ καλύψαντος τάφου

λίθον τὸν ἀκρόγωνον ὃν βάσιν φέρει.

Θεόδωρος Ῥὼς ἐκ φυλῆς βασιλέων.³⁸⁸

Частинка каменю від гробниці, що вкривала
наріжний камінь, який Феодор Рос,
з родини імператорів, несе як основу.

Не просто визначити час копіювання напису з цього енколпіона, який належав свого часу Феодору Росу та, мабуть, мав зберігатися у його родині в Константинополі й пізніше. Згідно недавніх спостережень Фотейні Спінгу спеціально присвячених походженню колекцій епіграм з *Marcianus gr. 524*, очевидним є те, що переважна більшість епіграм була представлена на

century and beyond. The thirteenth-century manuscript *Marcianus gr. 524* and the twelfth-century dedicatory epigrams on works of art. PhD Dissertation. Oxford, 2012. – P. 319; її ж. *The Anonymous Poets of the Anthologia Marciana: Questions of Collection and Authorship // The Author / Ed. A. Pizzone*. – Boston, Berlin 2014. – P. 139–153; її ж. *Byzantine Collections and Anthologies of Poetry // A Companion to Byzantine Poetry / Ed. W. Horandner, A. Rhoby, N. Zagklas*. – Leiden, Boston, 2019 (Brill's Companions to the Byzantine World. – Vol. 4). – P. 381–403.

³⁸⁷ Lambros S. “Ο Μαρκιανὸς κῶδιξ 524. – P. 153. – №254; Spingou F. Words and artworks in the twelfth century and beyond. – P. 319.

³⁸⁸ Lambros S. “Ο Μαρκιανὸς κῶδιξ 524. – P. 153. – №254.

предметах мистецтва, які були замовлені або подаровані членами родини Комнін або знаними чиновниками часу Комнінів.³⁸⁹ Можна не сумніватися, що енкалпійон Феодора Роса був частиною пожертви, зробленою ним або кимось із членів його родини, одному із константинопольських монастирів (храмів). Здобутий ним камінь з гробниці Христа був цінною реліквією, яка, вочевидь, заслуговувала на увагу з боку редактора колекції епіграм, якщо той вирішив все ж таки включити цей короткий текст до своєї збірки.

Хто був Феодор Рос? Руський князь, який опинився у Святій Землі? Одним із невідомих руських паломників до Святої Землі? Візантійський чиновник, який за допомогою власних контактів зумів заволодіти подібною реліквією? У 1990 році, Ієронім Граля у невеликій замітці чи не вперше в літературі звернув увагу на Феодора Роса з *Marcianus gr. 524*.³⁹⁰ Вчений спробував ідентифікувати цього загадкового персонажа з кола відомих вихідців з Русі, які з різних причин опинилися у Візантії. Зокрема, Граля висловив гіпотезу, що ним був руський князь Мстислав, син Юрія Володимировича, який разом з своїми братами розділив візантійське вигнання близько 1163 р. Слід визнати, що гіпотеза вражала своєю привабливістю. Важливим аргументом виступало те, згідно Київського літопису, візантійський імператор нібито наділив Мстислава володінням в Аскалоні, в Палестині.³⁹¹ З огляду на те, що староруські джерела мовчать про можливе повернення Мстислава на Русь (на відміну від його брата Всеволода), то звідси припускалася довга і захоплива візантійська кар'єра Мстислава Юрійовича. Окрім цього, слідуючи повідомленню Василя Татищева, Граля і вслід за ним немало інших, допускали візантійське

³⁸⁹ Spingou F. Words and artworks in the twelfth century and beyond. – P. 233–247. Серед них є шість епіграм, які знаходилися на релікваріях з святим камінням. Одна з них, написана на енкалпійоні, належала великому домашнику Іоанну Ватацу, небожу імператора Мануїла (Lambros S. Ὁ Μαρκανδὸς κῶδιξ 524. – №328). Інший енкалпійон, епіграма котрого вміщена до *Marcianus gr. 524*, належав Михаїлу Алусіану, знатній особі при дворі Мануїла I (Lambros S. Ὁ Μαρκανδὸς κῶδιξ 524. – №215).

³⁹⁰ Граля И. «Федор рос» византийского кодекса середины XIII в. // Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков: тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А. А. Зимина. – Москва, 13–18 мая 1990 г. / Отв. ред. Ю. Афанасьев, А. Новосельцев. – Москва, 1990. – Ч. 1.

³⁹¹ Про «волость» Мстислава за Київським літописом див. нижче.

походження матері Мстислава.³⁹² Поряд з цим незайвим аргументом виступало те, що хрестильне ім'я Мстислава, вочевидь, було саме Феодор.³⁹³ Останнє лише посилювало враження, що мова йде про одну й ту ж особу – руського князя, який завдяки своїм родинним контактам волею долі опинився при імператорському дворі у Константинополі, а вже після чого – в Аскалоні.

Конструюючи біограму руського князя Мстислава-Феодора Роса, ряд дослідників вносили й додаткові подробиці до неї. Наприклад, О.О. Гіппіус пов'язував із «аскалонським» епізодом біографії Мстиславу появу багатьох предметів палестинського походження на садибі Олісея Гречина в Новгороді.³⁹⁴ Згідно гіпотези Гіппіуса, Олісей Гречин приходився рідним братом жінки Мстислава, доньки новгородського боярина Петра Михалковича. На думку вченого, Олісей Гречин міг також певний час перебувати у Святій Землі.³⁹⁵ Натомість, О.В. Майоров пішов значно далі у своїх спостереженнях навколо «аскалонського» перебування Мстислава-Феодора Роса. Доводячи «аскалонське» врядування Мстислава як таке, що не має альтернативи, Майоров припускає, що руський князь уособлював, власне, візантійську владу у місті.³⁹⁶ Таким чином, вчений визначає доволі високий статус колишнього вигнанця, котрий, згідно його міркувань, перетворився у важливу фігуру в політичних конфігураціях між Єрусалимським королівством та Візантією. Недавно, з цими міркуваннями про гаданий високий статус Мстислава в Єрусалимському королівстві

³⁹² Kazhdan A. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1988/1989. – Vol. 12/13. – P. 414–429.

³⁹³ Граля И. «Федор рос» византийского кодекса середины XIII в.

³⁹⁴ Гиппиус А. К биографии Олисея Гречина // *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*. – 2002/2003. – Vol. 44/45. – С. 411–431; його ж. К биографии Олисея Гречина // *Церковь Спаса на Нередице: от Византии к Руси. К 800-летию памятника* / Под ред. О. Этингоф. – Москва, 2005. – С. 99–114.

³⁹⁵ Гиппиус А. К биографии Олисея Гречина. – С. 99–114.

³⁹⁶ Майоров А.В. Между Новгородом и Аскалоном: из истории внешнеполитических и культурных связей русских князей со Святой землей во второй половине XII века // *Вестник Удмуртского университета*. – 2011. № 5/1. – С. 10–18; Maiorov A. ...and Mstislav was given the City of Ascalon. Could the Russian Prince have been the Viceroy of the Byzantine Emperor Manuel I in the Holy Land? // *Byzantion*. – 2016. – Т. 86. – P. 189–203.

погодився Джонатан Шепард, праця котрого загалом додала небагато до цього предмету.³⁹⁷

Зводячи докупи усі ланки біограми Мстислава-Феодора Роса, утім, мало зважали на вразливість головних аргументів для подібної реконструкції. Перш за все, обмаль рефлексій здобули останні рядки епіграми, які часто перекладалися аж надто довільно. Інколи їх тлумачили загально, наприклад, Феодор Рос – «з королівського роду».³⁹⁸ За такої інтерпретації, втрачався якийсь зв'язок із родиною візантійським імператорів, бо «королівського» могло позначати, власне, й усю родину Рюриковичів. Однак останні рядки епіграми визначають належність Феодора саме до родини Комнінів, бо у будь-якому разі складно допустити, що означення «василевс» могло використовуватися тут настільки метафорично. Ба більше, за поодинокими винятками, нічого не свідчить, що візантійські автори того часу застосували його до правителів з інших країн. Визначаючи приналежність Феодора до імператорської родини, Ῥῶς виступає тут «патронімом», що, може маркувати його походження. Тим не менш, формування патронімів для «іноземців» у Візантії, включаючи вихідців із Русі, містить ключову особливість, а саме: наділення патронімом як-от «Рос» стосувалося переважно вже тих родин «іноземців», які були міцно інтегровані до візантійського суспільства.³⁹⁹ На цьому тлі, Феодор, вочевидь, представляє вже друге покоління сім'ї, яка мала «руське походження», однак, відповідно до останніх рядків епіграми, безумовно належала до родини Комнінів. У річищі гіпотези Гралі апелювалося до ймовірного візантійського походження матері Мстислава. На

³⁹⁷ Shepard J. North-South, not just East-West. An understated nexus of Byzantium before and during the crusading era? // *Crusading and Trading between West and East. Studies in Honour of David Jacoby* / Ed. S. Menache, B. Z. Kedar and M. Balard. – London, New York, 2019. – P. 265–283.

³⁹⁸ Spingou F. Words and artworks in the twelfth century and beyond. – P. 117.

³⁹⁹ Наприклад, див. A. Kazhdan, *Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century* // *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* / Ed. A. Laiou, R. Mottahedeh. – Washington, 2001. – P. 83–100; Cheynet J.-Cl. *Les officiers etrangers de l'armee byzantine aux IXe-Xe siecles* // *Guerre et societe au Moyen Age Byzance-Occident (VIIIe-XIIIe siecle)* / Ed. D. Barthelemy, J.-C. Cheynet. Paris, 2010. – P. 43–64.

жаль, жодне джерело не згадує про цей русько-візантійський шлюб.⁴⁰⁰ Зважаючи на інформативність Київського літопису, особливо щодо політики та сім'ї князя Юрія Володимировича, таке мовчання повинно було би насторожити дослідників. У цьому контексті, важко вберегтися від думки, що пізнє повідомлення Татіщєва про візантійську царівну видану за князя Юрія Володимировича відображає лише його здогад, направлений на прояснення слів Київського літопису про вигнання Андрієм Боголюбським своїх братів до Візантії. Повертаючись до інших наріжних каменів сконструйованої біографії Мстислава-Феодора, варто перейти до останнього з них: настільки надійним є «аскалонський» епізод в житті Мстислава?

* * *

У *Київському літописі* у статті під 1163 р. читаємо про приїзд синів та вдови покійного князя Юрія Володимировича до Константинополя:

«Том же лѣтъ идоста Гюргевица. Црюгороду Мъстиславъ и Василко. съ матерью. и Всеволода молодого поаша. со собою третьего брата. и дасть црь Василкови. в Дунаи д. горы. а Мъстиславу дасть волость. Ѡскалана». ⁴⁰¹

Навіть судячи із цієї короткої згадки, літописець загалом демонструє добру обізнаність в їх поневіряннях у Візантії. Примітно, що він знав про кількість міст на Дунаї, які надав імператор Васильку. Хоча пізніші переписувачі тексту *Іпатіївського літопису* перетворили ці «міста» (города) у «гори»⁴⁰², все ж надзвичайно важливо, що слова літописця мають підтвердження у праці його сучасника, візантійського історика Іоанна

⁴⁰⁰ На це свого часу вже вказував О. Каждан (див. Kazhdan A. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries. – P. 423–424).

⁴⁰¹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 521.

⁴⁰² Пор. читання «города» Хлебніковського літопису, див. The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Hlebnikov) and Ćetvertyns'kyj (Pogodin) Codices, With an Introduction by O. Pritsak. – Cambridge, Mass., 2003 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. VIII).

Кіннама. Оповідуючи про вже звичну практику прийому знатних вигнанців з Русі, Кіннам декількома роками пізніше (близько 1165 р.) писав:

«У той же час Владислав, один із династій землі тавроскіфів, з жінкою, дітьми та усіма своїми людьми добровільно перейшов до ромеїв. Йому було надано землю біля Істру, яку раніше імператор дав Васиliku, сину Георгія, який з-поміж філархів тавроскіфської землі мав першість».⁴⁰³

Залишаючи на боці походження цього Владислава, звернемо увагу на те, що, на відміну від літописця, Кіннам нічого не знає про наділ для Мстислава, іншого сина «філарха» Русі. Якщо Василько позбувся цих «чотирьох» міст на Дунаї вже через декілька років, а його земля перейшла до рук «Владислава», то як бути із «волостю» Мстислава? Як впливає зі слів літописця, лише Всеволод не отримав від імператора ані якихось міст, ані волості. Мабуть, це сталося через зовсім юний вік цього сина покійного князя. Судячи із згадки про їх матір саме поряд з Васильком, то можна припустити, що вдова залишалася з одним із своїх синів і, скоріш за все, перебувала разом із Васильком в отриманих ним «чотирьох містах» на Дунаї.

Натомість, у випадку Мстислава маємо так звану «волость Ὠσκαлана», географію котрої літописець, на відміну від міст Василька волів не коментувати. Як розуміти тут вжите київським літописцем «Ὠσκαлана»? Здається, вже перші коментатори цього повідомлення *Київського літопису* прочитували «Ὠσκαлана» як Аскалон. Хоча критика такого тлумачення

⁴⁰³ Ioannis Cinnami. Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum / Ed. A. Meineke. – Bonn, 1836. – P. 236: κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ Βλαδίσθλαβος, εἰς ὧν τῶν ἐν Ταυροσκυθικῇ δυναστῶν, σὺν παισὶ τε καὶ γυναικὶ τῇ αὐτοῦ δυνάμει τε τῇ πάσῃ αὐτόμολος ἐς Ῥωμαίους ἦλθε, χώρα τε αὐτῷ παρὰ τὸν Ἴστρον δεδώρηται, ἣν δὴ καὶ Βασιλίκῃ πρότερον τῷ Γεωργίου παιδί, ὃς τὰ πρεσβεῖα τῶν ἐν Ταυροσκυθικῇ φυλάρχων εἶχε. Також див. коментар М. Бібікова стосовно слів Кіннама (Бибииков М. Византийские исторические сочинения: Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы. – Москва, 1997. – С.

траплялася в літературі⁴⁰⁴, все ж вона ґрунтувалася радше на загальній недовірі до слів літописця, ніж пропонувала альтернативу. Ключова проблема, котру ніяк не вдається оминати усім прибічникам «аскалонського» правління Мстислава, полягає в тому, що Аскалон зовсім не належав візантійським імператорам. Чому Мануїл I Комнін мав надавати руському вигнанцеві саме важливий форпост в Єрусалимському королівстві? Схоже, подібні обставини мало зупиняли дослідників. Вихід із глухого кута знаходили в тому, що упродовж 1167–1169 рр. склався політичний союз між єрусалимським королем Амальриком I та імператором Мануїлом I.⁴⁰⁵ Внаслідок цього альянсу в 1167 р. Амальрик одружився із Марією Комнін, небогою імператора. Після чого Мануїл I демонстрував свою підтримку єрусалимському королю аж до відправлення візантійського флоту для спільного з Амальриком походу до Єгипту в 1169 р.⁴⁰⁶ На думку О.В. Майорова, внаслідок цієї спільної акції візантійський флот базувався в Аскалоні. У зв'язку з чим, вчений припускає, що місто було номінально виведене із домену єрусалимського короля і могло належати візантійському імператору.⁴⁰⁷ Тим не менш, такий висновок видається поспішним, бо нічого не вказує на втрату влади Амальрика над Аскалоном. За словами Вільгельма Тірського, напрочуд компетентного хроніста та водночас дипломата Амальрика, єрусалимський король погодився передати Мануїлу тільки частину відвойованих в Єгипті земель.⁴⁰⁸ Можна не сумніватися, що у будь-якому разі подібні домовленості, зафіксовані в угоді 1168 р., не стосувалися Аскалону – одного із найбільш важливих осередків влади єрусалимського короля.

⁴⁰⁴ Карамзин Н. История государства Российского. – Москва, 1991. – Т. 2–3. – С. 345; Степаненко В. Олисей Гречин: между Новгородом и Аскалоном // Новгородская Земля – Урал – Западная Сибирь в историко-культурном и духовном наследии / Сост. Б. Овчинникова. – Екатеринбург, 2009. – Ч. 1. – С. 5–19.

⁴⁰⁵ Shepard J. North-South, not just East-West. An understated nexus of Byzantium before and during the crusading era? – P. 274–275.

⁴⁰⁶ Willelmus Tyrensis. Chronicon / Ed. R. Huygens. – Turnhout, 1986. – Vol. 2. – P. 915–916.

⁴⁰⁷ Maiorov A. ...and Mstislav was given the City of Ascalon. Could the Russian Prince have been the Viceroy of the Byzantine Emperor Manuel I in the Holy Land? – P. 189–203.

⁴⁰⁸ Willelmus Tyrensis. Chronicon / Ed. R. Huygens. – P. 915–916.

У світлі невдачі подібних пошуків варто ще раз поглянути на згадку літописця про «волость Ѡскалана». На відміну від звичних для нього географічних орієнтирів, на кшталт Дунаю, чи вірно він зрозумів слова свого інформатора? Прикметно те, що пізніші переписувачі не мали клопоту з «Ѡскалана» і залишали цю загадкову «волость» без якихось змін.⁴⁰⁹ Мабуть, жоден з них, як й дуже вірогідно й сам літописець, не розпізнавав тут місто Аскалон. Як показують численні рукописи *Ходіння* ігумена Даниїла звичною формою у староруській літературі на позначення Аскалону було «Асколонь»⁴¹⁰, яке загалом близьке до гебрайської назви міста Ashkelon.⁴¹¹ Натомість, у випадку «Ѡскалана» О. Етінгоф вбачала трансляцію арабської форми⁴¹², котра, утім, ніде більше не засвідчена у староруській літературі. Постулюючи тут арабську форму ‘Asqalan, Етінгоф змушена фіксувати тут пряме запозичення, що надзвичайно як на київського літописця. Ба більше, складно погодитися з тим, що Ѡ взагалі могло доволіно транслювати тут арабську форму. Очевидно, як й у багатьох інших випадках *Київського літопису*, літописець вживав прийменник Ѡ цілком властиво на позначення наряду, зокрема, й «волості» Мстислава: «Ѡ скалана». Звідси, ключове значення набуває те, як розуміти тоді «скалана»? Відповідь, на наш погляд, слід шукати в особливостях політики Мануїла I в Константинополі.

Примітно, що на час приходу синів покійного князя Юрія Володимировича припадає чергова хвиля конфіскацій власності та передання її для «іноземців» (пізанців, генуезців та інших).⁴¹³ Ці посилені адміністративні заходи в Константинополі привели до того, що Мануїл I міг передавати конфісковані ним маєтки, пристані та будинки в межах міста і

⁴⁰⁹ Киевская летопись / Изд. подгот. И. С. Юрьева. – Москва, 2017 (Памятники славяно-русской письменности. Новая серия). – С. 349.

⁴¹⁰ Житъе и Хождение Данила, Русьскыя земли игумена: 1106–1108 гг. / Под ред. М. А. Веневитинова. – С. 13.

⁴¹¹ Этингоф О. *Византийские иконы VI – первой половины XIII века в России*. – Москва, 2005. – С. 175.

⁴¹² Этингоф О. Е. Заметки о греко-русской иконописной мастерской в Новгороде и росписях Спасо-Преображенской церкви на Нередице // *Церковь Спаса на Нередице: от Византии к Руси. К 800-летию памятника* / Под ред. О. Этингоф. – Москва, 2005. – С. 115–147, 117.

⁴¹³ Щодо цих «державних» конфіскацій див. Kazhdan A. State, feudal, and private economy in Byzantium // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1993. – Vol. 47. – P. 95–98; Oikonomidès N. Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe–XIe s.). – Athens, 1996. – P. 46–7.

неподалік від нього.⁴¹⁴ Загалом, ці надання, адресовані багатьом іноземцям в 1160-ті рр., представляли солідну «волость», яка включала як маєтки, так й особливо доходи від пристані. Важливо, що саме форма σκαλῶν (від σκάλα) фігурує у багатьох документах, де як раз регулюються межі таких надань та привілеїв для венеційців, пізанців та генуезців.⁴¹⁵ Мабуть, Мстислав був одним із тих іноземців, які отримали від Мануїла I маєтності в Константинополі або поблизу нього. Розповідаючи про візантійські пригоди синів покійного князя Юрія Володимировича, літописець, схоже, буквально передав слова свого інформатора, утім, мало зрозумів їх зміст. Згідно них, Мстислав отримав якісь маєтності та доходи від однієї з пристаней в Константинополі.

Тут доречно підвести підсумки навколо конструйованої дослідниками біограми Мстислава-Феодора Роса. Очевидно те, що жоден із аргументів, включаючи особливо «аскалонський» епізод в житті Мстислава, не знаходить підтвердження в джерелах. Таким чином, слід облишити монопросопографічне конструювання, а залишити порізно двох цікавих фігурантів історії русько-візантійських взаємин середини XII ст.

⁴¹⁴ Magdalino P. The empire of Manuel I Komnenos: 1143–1180. – Cambridge, 1993. – P. 93–94.

⁴¹⁵ Nuova serie sulle relazioni di Genova coll'Impero bizantino / Ed. A. Sanguineti and G. Bertolotto // Atti della Società ligure di storia patria 28 (1896–1898). – P. 420.

1. Перелік тем і літератури для практичних робіт

Тема 1. Похід русі на Константинополь в 860 р. очима патріарха Фотія

Джерела:

Φωτίου Ὁμιλίαι, ed. Β. Λαούρδα (Θεσσαλονίκη, 1959), pp. 29-52.

Переклади:

The Homilies of Fhotius Patriarch of Constantinople, English trans., Intr. and Commentary by C. Mango (Cambridge, 1958).

Святитель Фотий, патриарх Константинопольский. Окружное послание, пер. с греч., вступ. ст. П.В. Кузенкова, *Альфа и Омега* №3 (21), (1999), с. 85–102.

Кузенков П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках, *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000. Проблемы источниковедения*. Москва, 2003, с. 3–173.

Література:

Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX-начало XII в.). Санкт-Петербург, 2000, с. 47–61.

Цукерман К. Два етапа формування Древнерусского государства, *Славяноведение*. 2001. №4, с. 55–78.

Тема 2. Відкриття русами «Шляху із Варяг в Греки» та «Про управління імперією».

Джерела:

Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*, ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. (Washington, 1967), Vol. Vol.1-2.

Переклади:

Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва, 1989.

Література:

Прицак О. «Шлях із варяг в греки», Прицак О. Походження Русі. Київ, 2003. Т. II, с. 872–887.

Цукерман К. Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря, *Ruthenica*. Київ, 2003. Т. II, с. 53–84.

Howard-Johnston J. The *De administrando imperio*: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus, *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*, eds. M. Kazanski, A. Nercessian et C. Zuckerman (Paris, 2000), pp. 301–336.

Тема 3. Русі і печеніги в «Про управління імперією».

Джерела:

Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*, ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. (Washington, 1967), Vol. Vol.1-2.

Переклади:

Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва, 1989.

Література:

Коновалова И. Печенежское досье Константина Багрянородного, *ВЕДС. XXI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Пашуто, Москва, 14-17 апреля 2009 г. Материалы конференции.* Москва, 2009, с. 139–146.

Мельникова Е. Росия и росы в *De administrando imperio* Константина VII Багрянородного, *ВЕДС. XXI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Пашуто, Москва, 14-17 апреля 2009 г. Материалы конференции.* Москва, 2009, с. 201–209.

Howard-Johnston J. The *De administrando imperio*: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus, *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*, eds. M. Kazanski, A. Nercessian et C. Zuckerman (Paris, 2000), pp. 301–336.

Тема 4. Русь: суспільство, географія та етнологія в «Про управління імперією».

Джерела:

Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*, ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. (Washington, 1967), Vol. Vol.1-2.

Переклади:

Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва, 1989.

Література:

Назаренко А. «Слы и гостие»: о структуре политической элиты Древней Руси в первой половине – середине X в., *ВЕДС. Политические институты и верховная власть. XIX Чтения памяти В.Т.Пашуто.* Москва., 2007, с. 169–175.

Назаренко А. Новый свет на происхождение Древней Руси? (О последней книге проф. Г.Шрамма), *Средневековая Русь*. Москва, 2006. Т.6, с. 34–370.

Schramm G. Altrusslands Anfang: Historische Schlüsse aus Namen, Wörtern und Texten zum 9. und 10. Jahrhundert. Freiburg i B., 2002.

Тема 5. Хрещення русів в останній третині IX ст.: історична реальність чи літературна фікція?

Джерела:

Photii Patriarchae Constantinopolitani. Epistulae et Amphilochia, ed. B. Laourdas, L.Westerink (Leipzig, 1983). Vol. 1., pp. 40–53.

Φωτίου ‘Ομιλίαι, ed. Β. Λαούρδα (Θεσσαλονίκη, 1959), pp. 29–52.

Переклади:

The Homilies of Fhotius Patriarch of Constantinople, English trans., Intr. and Commentary by C. Mango (Cambridge, 1958).

Святитель Фотий, патриарх Константинопольский. Окружное послание, пер. с греч., вступ. ст. П.В. Кузенкова, *Альфа и Омега* №3 (21), (1999), с. 85–102.

Кузенков П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках, *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000. Проблемы источниковедения*. Москва, 2003, с. 3–173.

Література:

Иванов С. Византийское миссионерство. Можно ли сделать из «варвара» христианина. Москва, 2003.

Иванов С. Концепция К.Цукермана и византийские источники о христианизации Руси в IX веке, *Славяноведение*. 2003. №2, с. 20–22.

Цукерман К. Два этапа формирования Древнерусского государства, *Славяноведение*. 2001. №4, с. 55–78.

Тема 6. «Архонти росів» в «Про управління імперією».

Джерела:

Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*, ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. (Washington, 1967), Vol. Vol.1-2.

Переклади:

Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва, 1989.

Література:

Мельникова Е. Росия и росы в *De administrando imperio* Константина VII Багрянородного, ВЕДС. XXI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Пашуто, Москва, 14-17 апреля 2009 г. Материалы конференции. Москва, 2009, с. 201–209.

Howard-Johnston J. The *De administrando imperio*: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus, Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient / Ed. M.Kazanski, A.Nercessian et C.Zuckerman (Paris, 2000), pp. 301–336.

Тема 7. Руси та слов'яни в «Про управління імперією».

Джерела:

Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*, ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. (Washington, 1967), Vol. Vol.1-2.

Переклади:

Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва, 1989.

Література:

Галенко О. Три загадки Константина Багрянородного про полюддя, *Ruthenica*. К.: Інститут історії НАН України, 2004, Т. 3, с. 48–67.

Мельникова Е. Росия и росы в *De administrando imperio* Константина VII Багрянородного, ВЕДС. XXI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Пашуто, Москва, 14-17 апреля 2009 г. Материалы конференции. Москва, 2009, с. 201–209.

Howard-Johnston J. The De administrando imperio: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus, Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient, eds. M. Kazanski, A. Nercessian et C. Zuckerman (Paris, 2000), pp. 301–336.

Тема 8. Мова війни: похід Русі на Візантію у 941 р. у візантійському історіописанні

Джерела:

Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronicon*, ed. Staffan Wahlgren (Berlin, New York, 2006).

В. Истрин, *Книги временныя и образне Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем древнерусском переводе*. Текст, исследование, словарь. Петроград, 1920, т. 2.

Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn (Berlin, New York, 1973).

Література:

Vasiliev A. The Second Russian Attack on Constantinople, *DOP*. 1951. Vol.6, pp. 61–225.

Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX-начало XII в.). Санкт-Петербург, 2000, с. 61–78.

Филипчук А. Князь Игорь и германцы в «Истории» Льва Диакона, ВЕДС. XXII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто, Москва, 14-16 апреля 2010 г. Материалы конференции. Москва, 2010, с. 260–265.

Цукерман К. Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря, *Ruthenica*. Київ, 2003. Т.ІІ., с. 53–84.

Тема 9. Смерть князя Ігоря в «Історії» Лева Диякона

Джерела:

Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem, ed. С.В.Насіі (Bonnae, 1829).

Переклади:

Лев Диякон. История, пер. М. Копыленко, статья М. Сюзюмова, комментарий М.Сюзюмова, С. Иванова. Москва, 1988. (Памятники исторической мысли).

The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century, Introduction, translation, and annotations by A-M. Talbot and D. Sullivan (Washington D.C. 2005) [*Dumbarton Oaks Studies*. Vol.41].

Література:

Филипчук А. Князь Игорь и германцы в «Истории» Льва Диакона, ВЕДС. XXII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто, Москва, 14-16 апреля 2010 г. Материалы конференции. Москва, 2010, с. 260–265.

Цукерман К. Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря, *Ruthenica*. Київ, 2003. Т.ІІ., с. 53–84.

Тема 10. Прийоми княгині Ольга у Константинополі за Кн.ІІ, 15, «De cerimoniis».

Джерела:

Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2, ed. I.I. Reiske (Bonnae, 1829).

Переклади:

Филиппчук О.М. *Studia Byzantino-Rossica*, с.

Featherstone J. ΔΙ' ΕΝΔΕΙΞΙΝ: Display in Court Ceremonial (De Cerimoniis II, 15), *The Material and the Ideal: Essays in Mediaeval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser*, ed. A. Cutler, et A. Papaconstantinou (Leiden, 2008), pp. 75–112.

Література:

Назаренко А. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. Москва, 2001, с. 219–311.

Pritsak O. When and Where was Ol'ga baptized, *HUS*. 1985. Vol. 9, pp. 5–24 (укр. переклад: Прицак О. Коли і де хрестилася Ольга?, *Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. Праці історико-філологічної секції*. Львів, 1993. Т.ССХХV, с. 133–146.

Тема 11. «Посли» і «купці» у складі посольства княгині Ольги в Константинополі

Джерела:

Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2, ed. I.I. Reiske (Bonnae, 1829).

Переклади:

Филиппчук О.М. *Studia Byzantino-Rossica*, с.

Featherstone J. ΔΙ' ΕΝΔΕΙΞΙΝ: Display in Court Ceremonial (De Cerimoniis II, 15), *The Material and the Ideal: Essays in Mediaeval Art and Archaeology in*

Honour of Jean-Michel Spieser, ed. A. Cutler, et A. Papaconstantinou (Leiden, 2008), pp. 75–112.

Література:

Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX-начало XII в.). Санкт-Петербург, 2000, с. 360–365.

Назаренко А. Некоторые соображения о договоре Руси с греками 944 г. в связи с политической структурой Древнерусского государства, ВЕДС: Политическая структура Древнерусского государства. Москва, 1996, с. 58–63.

Толочко О., Толочко П. Київська Русь. Київ, 1998, с. 59–74.

Тема 12. Соціальні групи русів у складі посольства княгині Ольги в Константинополі.

Джерела:

Constantinus Porphyrogenitus. *De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2*, ed. I.I. Reiske (Bonnae, 1829).

Переклади:

Филипчук О.М. *Studia Byzantino-Rossica*, с.

Featherstone J. ΔΙ΄ ΕΝΔΕΙΞΙΝ: Display in Court Ceremonial (*De Cerimoniis II*, 15), *The Material and the Ideal: Essays in Mediaeval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser*, ed. A. Cutler, et A. Papaconstantinou (Leiden, 2008), pp. 75–112.

Література:

Назаренко А. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. Москва, 2001, с. 219–311.

Pritsak O. When and Where was Ol'ga baptized, *HUS*. 1985. Vol. 9, pp. 5–24 (укр. переклад: Прицак О. Коли і де хрестилася Ольга?, *Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. Праці історико-філологічної секції*. Львів, 1993. Т.СХХV, с. 133–146.

Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX-начало XII в.). Санкт-Петербург, 2000, с. 360–365.

Назаренко А. Некоторые соображения о договоре Руси с греками 944 г. в связи с политической структурой Древнерусского государства, ВЕДС: Политическая структура Древнерусского государства. Москва, 1996, с. 58–63.

Толочко О., Толочко П. Київська Русь. Київ, 1998, с. 59–74.

Тема 13. Битва під Доростолом в 971 р.: реалії і риторика

Джерела:

Leonis Diaconi Caloensis. *Historiae libri decem*, ed. C.V.Nasii (Bonnae, 1829).

Переклади:

Лев Диакон. История, пер. М. Копыленко, стаття М. Сюзюмова, коментарий М.Сюзюмова, С. Иванова. Москва, 1988. (Памятники исторической мысли).

The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century, Introduction, translation, and annotations by A-M. Talbot and D. Sullivan (Washington D.C. 2005) [*Dumbarton Oaks Studies*. Vol.41].

Література:

A. Kaldellis, The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2013, Vol. 37/1, pp. 35–52.

McGrath S. The Battles of Dorostolon (971): Rhetoric and Reality, Peace and War in Byzantium: Essays in Honor of George T. Dennis, ed. T. S. Miller, J. Nesbitt (Washington, 1995), pp. 152–164.

Тема 14. Цесариця Анна в «Огляді історії» Іоанна Скілиці

Джерела:

Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn (Berlin, New York, 1973).

Переклади:

John Skylitzes. *A Synopsis of Byzantine History 811–1059*, trans. by J. Wortley (Cambridge 2010).

Література:

Поппэ А. Феофано Новгородская, *Новгородской исторической сборник*. Вып. 6. (16) с. С. 102–120.

Филипчук О. Перечитуючи Іоанна Скілицю: хто був Сфенг – брат Володимира Святого?, *Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність “Історія”*. Чернівці: Рута, 2009. Вип.8. С. 58–70.

Шрайнер П. *Miscellanea Byzantino-Russica*, *BB*. 991. Т.52., с. 151–161.

Тема 15. «Сказання про хрещення Русі»: джерела та структура

Джерела:

Regel W. *Narratio de Russorum ad christianam conversione*, Regel W, *Analecta Byzantino-Rossica* (Petropli, 1891), с. 44–51.

Література:

Голубинский Е. *История русской церкви*. Москва, 1901. Т.1., с. 247–252.

Кузенков П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках, *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000. Проблемы источниковедения*. Москва, 2003, с. 3–173.

Тема 17: «Великий князь» у русько-візантійських договорах

Джерела:

ПСРЛ. Т.1. Лаврентьевская летопись. Москва: Языки славянской культуры, 2001

ПСРЛ. Т.2. Ипатьевская летопись. Москва: Языки славянской культуры, 2001.

Література:

Поппэ А. Владимир Святой: У истоков церковного прославления, *Факты и знаки. Исследования по семиотике истории*, под. ред. Б.А.Успенского. Москва, 2008. Вып.1., с. 40–107.

Толочко А. Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология. Київ, 1992.

Dimnik M. The Title “Grand Prince” in Kievan Rus’, *Mediaeval Studies*. 2004. Т.66, pp. 253–312.

Poppe A. On the Title of Grand Prince in the *Tale of Ihor's Campaign*, *HUS* Т. 3/4 (1979), pp. 684–690.

Тема 18: Давньоруський княжий рід у русько-візантійському договорі 944 (945) р.

Джерела:

ПСРЛ. Т.1. Лаврентьевская летопись. Москва: Языки славянской культуры, 2001

ПСРЛ. Т.2. Ипатьевская летопись. Москва: Языки славянской культуры, 2001.

Література:

Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ, 1994. Т.1. До початку XI віка, с. 401–477.

Назаренко А. Некоторые соображения о договоре Руси с греками 944 р. в связи с политической структурой Древнерусского государства, *ВЕДС: Политическая структура Древнерусского государства*. Москва, 1996, с. 58–63.

Назаренко А. «Слы и гостие»: о структуре политической элиты Древней Руси в первой половине – середине X в., *ВЕДС. Политические институты и верховная власть. XIX Чтения памяти В.Т.Пашуто*. Москва, 2007, с. 169–175.

Толочко О., Толочко П. *Київська Русь*. Київ, 1998, с. 70–74.

Тема 19: Найманці у русько-візантійських договорах 911 (912) р. і 944 (945) р.

Джерела:

ПСРЛ. Т.1. Лаврентьевская летопись. Москва: Языки славянской культуры, 2001

ПСРЛ. Т.2. Ипатьевская летопись. Москва: Языки славянской культуры, 2001.

Література:

Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX-начало XII в.). Санкт-Петербург, 2000, с. 61–105.

Рыдзевская Е. О военных отношениях Скандинавов и Руси к Византии по греко-русским договорам и по сагам, *Рыдзевская Е.* Древняя Русь и Скандинавия в IX-XIV вв. Материалы и исследования. Москва, 1978, с. 152–158.

Филипчук О. Скільки коштував руський найманець у Візантії у X ст.?, *Ruthenica*. Київ, 2008. Т.VII, с. 7–30.

Тема 22: Раби у русько-візантійських договорах 911 (912) р. і 944 (945) р.

Джерела:

ПСРЛ. Т.1. Лаврентьевская летопись. Москва: Языки славянской культуры, 2001

ПСРЛ. Т.2. Ипатьевская летопись. Москва: Языки славянской культуры, 2001.

Література:

Галенко О. Три загадки Константина Багрянородного про полюддя, *Ruthenica*. Київ, 2004. Т. 3, с. 48–67.

Кистерев С. Челядин в русско-греческих договорах X в., *ДГ. 2002 г. Генеология как форма исторической памяти*. Москва, 2004, с. 200–214.

Прицак О. Походження Русі. Київ: Обереги, 2003. Т.II. Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія.

Тема 27. Свенельд у русько-візантійському договорі 971 р.

Джерела:

ПСРЛ. Т.1. Лаврентьевская летопись. Москва: Языки славянской культуры, 2001

ПСРЛ. Т.2. Ипатьевская летопись. Москва: Языки славянской культуры, 2001.

Література:

Артамонов М. Воевода Свенельд, *Культура Древней Руси*. Москва, 1966, с. 30–35.

Гиппиус А. *Рекоша дружина Игореву: К лингвотекстологической стратификации Начальной летописи*, *Russian Linguistics*. 2001. №2, pp. 147–181.

Толочко О., Толочко П. *Київська Русь*. Київ, 1998, с. 96–102.

Schramm G. *Altrusslands Anfang: Historische Schlüsse aus Namen, Wörtern und Texten zum 9. und 10. Jahrhundert*. Freiburg i B., 2002.

Raev M. *The Russian-Byzantine Treaty of 971 Theophilos and Sveneld*, *Revue des Études Byzantines*. 2006–2007. Т.64-65, pp. 329–340.

4. Перелік питань для підсумкового контролю

1. Визначте предмет і завдання курсу русько-візантійських взаємин IX-XII ст.
2. Охарактеризуйте структуру, хронологічні та географічні межі курсу русько-візантійських взаємин IX-XII ст.
3. З'ясуйте передумови становлення русько-візантійських взаємин як наукової дисципліни.
4. Висвітліть вивчення русько-візантійських взаємин у Російській імперії протягом XVIII- середини XIX ст.
5. З'ясуйте стан вивчення русько-візантійських взаємин у Російській імперії протягом середини XIX ст. до 1917 р.
5. Проаналізуйте дослідження русько-візантійських стосунків у СРСР
6. Визначте основні етапи дослідження русько-візантійських стосунків у зарубіжній історіографії.
7. Визначте основні наукові центри дослідження русько-візантійських стосунків у XX ст.
8. З'ясуйте основні наукові центри дослідження русько-візантійських стосунків у XXI ст.
9. Проаналізуйте особливості дослідження русько-візантійських стосунків в сучасній українській історіографії
10. Висвітліть та охарактеризуйте корпус візантійських джерел про похід Русі на Константинополь у 860 р.

11. Охарактеризуйте свідчення патріарха Фотія про напад Русі на Константинополь у 860 р.
12. Проаналізуйте особливості повідомлення Хроніки Симеона Логофета, Продовжувача Феофана та Іоанна Скілиці про напад Русі на Константинополь у 860 р.
13. Проаналізуйте напад русів на Константинополь у 860 р. у контексті експансії вікінгів.
14. Визначте час та обставини нападу русів на Константинополь у 860 р.
15. Вкажіть основні сучасні інтерпретації нападу русів на Константинополь у 860 р.
16. Охарактеризуйте перше хрещення русів у 860-х рр. за «Окружним посланням» патріарха Фотія
17. Проаналізуйте перше хрещення русів на основі «Життєпису імператора Василя» (Продовжувача Феофана).
18. Проаналізуйте особливості нападу русів на Константинополь у 860 р. у «Повісті минулих літ».
19. З'ясуйте джерела повідомлення «Повісті минулих літ» про похід Русі на Константинополь у 860 р.
20. Охарактеризуйте легендарний похід київського князя Олега у «Повісті минулих літ»
21. Визначте причини, час та обставини укладання русько-візантійського договору 911 (912) р.
22. Висвітліть та охарактеризуйте корпус візантійських джерел про похід Русі на Константинополь у 941 р.
23. Визначте причини, час та обставини укладання русько-візантійського договору 944 (945) р.
24. Охарактеризуйте відкриття русами «Шляху із Варяг у Греки».
25. Висвітліть «шлях із Варяг у Греки» в «Про управління імперією»
26. Проаналізуйте русів та печенігів в «Про управління імперією».
27. Дайте оцінку суспільству русів на основі «Про управління імперією».
28. З'ясуйте хто були архонти росів в «Про управління імперією»?
29. Висвітліть взаємовідносини між русами та слов'янами в «Про управління імперією».
30. Охарактеризуйте похід князя Ігоря на Константинополь у 941 р. за «Історією» Лева Диякона
31. Проаналізуйте повідомлення про похід князя Ігоря у 941 р. у хроніках Симеона Логофета, Продовжувача Феофана та Іоанна Скілиці.
32. Висвітліть повідомлення про похід князя Ігоря у 941 р. у «Життє св. Василя Нового».
33. Охарактеризуйте смерть князя Ігоря в «Історії» Лева Диякона
34. Проаналізуйте прийоми княгині Ольга у Константинополі за Кн.ІІ, 15, «De cerimoniis».
35. Дайте оцінку групам «послів» і «купців» у складі посольства княгині Ольги в Константинополі.

36. Вкажіть основні інтерпретації хронології візиту княгині Ольги до Константинополя у сучасній історіографії.
37. Висвітліть соціальні групи русів у складі посольства княгині Ольги в Константинополі.
38. Охарактеризуйте хрещення княгині Ольги у «Повісті минулих літ»
39. Дайте оцінку хрещенню княгині Ольги у візантійських джерелах.
40. Висвітліть причини та хронологію болгарського походу князя Святослава.
41. Охарактеризуйте русько-візантійську війну 971 р. за «Історією» Лева Диякона.
42. Охарактеризуйте русько-візантійську війну 971 р. за «оглядом історії» Іоанна Скілиці.
43. Висвітліть битву під Доростолом в 971 р.
44. Проаналізуйте статус «великого князя» у русько-візантійських договорах.
45. Проаналізуйте давньоруський княжий рід у русько-візантійському договорі 944 (945) р.
46. Охарактеризуйте найманців у русько-візантійських договорах 911 (912) р. і 944 (945) р.
47. Дайте оцінку статусу союзників у русько-візантійських договорах 911 (912) р. і 944 (945) р.
48. Проаналізуйте групу полонених русів у русько-візантійських договорах 911 (912) р. і 944 (945) р.
49. Висвітліть ціну, обмін та продаж рабів у русько-візантійських договорах 911 (912) р. і 944 (945) р.
50. Проаналізуйте склад та статус послів у русько-візантійських договорах 911 (912) р. і 944 (945) р.
51. Визначте склад та статус купців у русько-візантійських договорах 911 (912) р. і 944 (945) р.
52. Дайте визначення клятви русів в русько-візантійських договорах 911 (912) і 944 (945) і 971 р.
53. Охарактеризуйте *гради* русів в русько-візантійських договорах 911 (912) і 944 (945) рр.
54. Визначте статус Свенельда у русько-візантійському договорі 971 р.
55. Висвітліть передумови та причини політичного союзу між київським князем Володимиром Святославичем та імператором Василієм II.
56. Охарактеризуйте шлюб між київським князем Володимиром Святославичем та цесарницею Анною.
57. Проаналізуйте повідомлення про цесарицю Анну в «Огляді історії» Іоанна Скілиці та «Повісті минулих літ».
58. Висвітліть та охарактеризуйте корпус візантійських джерел про похід Русі на Константинополь у 1043 р.
59. Проаналізуйте похід Русі на Константинополь у 1043 р. в «Огляді історії» Іоанна Скілиця.
60. Проаналізуйте похід Русі на Константинополь у 1043 р. в «Повісті минулих літ».

61. Охарактеризуйте візантійську політику Ярослава Мудрого
62. Охарактеризуйте візантійську політику Володимира Мономаха
63. Визначте русько-візантійські матримоніальні союзи у XI ст.
64. Визначте русько-візантійські матримоніальні союзи XII ст.
65. Висвітліть місце й роль князя Олега Святославича у русько-візантійських взаєминах XI ст.
66. Дайте оцінку стосункам галицьких князів із Константинополем у XII ст.
67. Проаналізуйте відомості про Русь у візантійській літературі XI ст.
68. Охарактеризуйте відомості про Русь у візантійській літературі XII ст.
69. Висвітліть та охарактеризуйте відомості про Русь у візантійській літературі XIII ст.
70. Охарактеризуйте візантійську політику Романа Мстиславича
71. Охарактеризуйте похід Русі на Константинополь 1043 р. у «Хронографії» Михаїла Пселла.
72. Проаналізуйте особливості економічних взаємин Русі із Візантією у XI ст.
73. Висвітліть особливості економічних взаємин Русі із Візантією у XII ст.
74. Визначте особливості економічних взаємин Русі із Візантією у XIII ст.
75. Охарактеризуйте християнізацію Русі за візантійськими джерелами XI-XII ст.
76. Висвітліть та охарактеризуйте грецьких митрополитів на Русі у XI-XII ст.
77. Проаналізуйте джерела «Сказання про хрещення Русі» («Анонім Бандурі»).
78. Опишіть вплив візантійської культури на церковну архітектуру Київської Русі.
79. Охарактеризуйте вплив візантійської культури на військову архітектуру Київської Русі.
80. Висвітліть вплив візантійської культури на мистецтво Київської Русі
81. Проаналізуйте вплив візантійської культури на літературу Давньої Русі.
82. Охарактеризуйте вплив візантійської культури на історіописання Давньої Русі.
83. Визначте особливості впливу візантійської культури на політичний символізм влади у Київській Русі.
84. Проаналізуйте корпус перекладної літератури Давньої Русі XI ст.
85. Визначте корпус перекладної літератури Давньої Русі XII ст.
86. Охарактеризуйте корпус перекладної літератури Давньої Русі XIII ст.
87. Охарактеризуйте *грамоту* князя Іоанна Ростиславича Берладника
88. Проаналізуйте свідчення про бродників у візантійській літературі XII ст.
89. Висвітліть єпархії Русі XI-XIV ст. за нотаціями Константинопольського патріархату.
90. Охарактеризуйте становлення митрополії у ранній Русі наприкінці X ст.

Інформаційні ресурси

1. <https://www.doaks.org/research/byzantine>. Електронна бібліотека Dumbarton Oaks – чільного центру візантійських досліджень (включаючи каталог візантійських печатей).
2. https://verlag.oeaw.ac.at/search?page=search&page_action=query&desc=on&sdesc=on&keywords=Byzantine. Видання візантійських досліджень Австрійської Академії.
3. <http://litopys.org.ua>. Представлено електронні версії книг відомих істориків: М. Грушевського, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного та ін. Також викладено цілий ряд джерел, зокрема, літописів. Мова сайту: українська.
4. <http://www.lrc-lib.ru> На сайті представлено повну базу берестяних грамот, ряд давньоруських літописів та словянських пам'яток. Зручна система пошуку, незамінна для написання практичних робіт та загалом самостійної роботи. Мова сайту: російська.
5. https://sigillum.com.ua/#abo_intro. На сайті представлено видання Інституту спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих – це науково-дослідна установа, яка була створена з метою сприяння розвитку сфрагістики, геральдики, генеалогії та суміжних з ними дисциплін. Мова сайту: українська